

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TAŞRA İŞ YAŞAMINDA KADIN DİNDARLIĞI: KARAMAN ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ayşe AKKUŞ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP

KARAMAN – 2017

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TAŞRA İŞ YAŞAMINDA KADIN DİNDARLIĞI: KARAMAN ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ayşe AKKUŞ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP

KARAMAN – 2017

TAŞRA İŞ YAŞAMINDA KADIN DİNDARLIĞI: KARAMAN ÖRNEĞİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi:01.12.2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan: Doç. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

Üye: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP

Üye: Yrd. Doç. Dr. Ziyaeddin KIRBOĞA

İmzası

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 16.11.2017 tarihli ve 2017/35-265 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

ÖNSÖZ

Türkiye’ de 1980’li yıllara gelinceye kadar “çalışma hayatında kadın” dendiği zaman Batılı normları ölçü alan, modern giyimimli çağdaş kadınlar akla gelmiştir. Pozitivist paradigmanın hâkim olduğu Türkiye’de, geri kalış sebebi olarak nitelendirilip, çağdışı olarak görülen din, kamusal alandan uzaklaştırılarak, vicdanlara hapsedilmiştir. Ancak, tüm toplumlar için kaçınılmaz olan değişim süreci, iki önemli unsur olan kadın ve din olguları üzerinde de etkisini hissettirerek, yeni oluşumlar meydana getirmiştir. Kamusal alanın seküler diline “dindar” kimlikleri ile eklemlenen kadınların, geleneksel muhafazakar yaşam tarzı da yaşanan değişime paralel olarak yeniden şekillenmiştir.

Modernizm, sanayileşme ve buna paralel olarak değişen toplumsal yapı, dindar kadını kamusal alana dahil ederken, kadın için değişimi kaçınılmaz kılmıştır. Çalışma hayatı öncesi, yabancı gözlerden, haramdan, mahremden korunmanın aracı olarak gördüğü kılık-kıyafeti, tesettür algısı ve yaşam tarzı, kamusal alanın seküler yapısı ile değişime uğrayarak, daha da görünürlük kazanmıştır. Önceleri “giz” üzerine kurduğu dış görünümü, çalışma hayatıyla birlikte daha gösterişli, daha şatafatlı ve dikkat çekici bir yapıya bürünürken, geleneksel muhafazakar yaşam tarzı ve dini değerleri de silikleşmeye başlamıştır. Dış görünüşü üzerinde yaşanan farklılıkla birlikte, kadının dini inanç, ibadet, tutum, davranış ve uygulamalarında da gözle görünür değişimler yaşanmıştır.

Bu noktadan hareketle hazırlanan bu çalışmada, çalışma hayatının, dindar kadının yaşam tarzına ne şekilde yansıdığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Yoğun iş temposu nedeniyle yaşadığı zaman sıkıntısına paralel olarak, çalışma hayatından sonra dini ibadet, inanç ve uygulamada yaşanan değişimler gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Görüşmeler, çalışma alanının sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı gereği, bilhassa fabrikada çalışan kadınlarla, derinlemesine mülakat yöntemi çerçevesinde yapılmıştır. Çalışma hayatında dindar kadınların ne gibi zorluklar yaşadığı, dini ibadetlerin yerine getirilmesi hususunda çalışma hayatının engel teşkil edip etmediği, çalışma hayatıyla birlikte bilişsel ve şekilsel değişimler yaşanıp yaşanmadığı, değişimlerin nedenlerinin neler olduğu ve herhangi bir dini gruba bağlı olmanın bu süreci ne ölçüde belirlediği gibi sorulara cevap aranmıştır.

Uzun bir çalışma sürecinde birikim ve bilgiye ilaveten motive olabilmek, çalışma azmini yitirmemek oldukça önemlidir. Bu sebeple çalışmamın her aşamasında rehberliğini esirgemeyen danışman hocam, Sayın Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZALP'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu çalışmanın başlangıcından sonuna kadar manevi desteklerini esirgemeyerek beni motive eden, Doç. Dr. İsmail GÜLLÜ hocama ve tez savunmama katılarak beni onure eden, olumlu ve yapıcı eleştirileriyle çalışmama katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU'na sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tez çalışması esnasında son derece anlayışlı tutumları ve maddi-manevi desteklerinden dolayı, özellikle eşim Bülent Bayram AKKUŞ'a, çocuklarım Havva Nur ve Ömer Faruk'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca anketin uygulanması aşamasında desteklerini esirgemeyen, yeğenim Recep ERGEN'e ve ankete verdikleri samimi, içten cevaplarından dolayı tüm katılımcılara teşekkür ederim.

TAŞRA İŞ YAŞAMINDA KADIN DİNDARLIĞI: KARAMAN ÖRNEĞİ

ÖZET

Tarihsel perspektiften bakıldığında, hemen her toplumu etkisi altına alan din olgusu, kadınların yaşamı üzerinde de etkin rol oynamıştır. Modernizm, sanayileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sekülerizmin etkisi, kadının yaşam tarzına yansırken, dini inanç, tutum ve davranışlarını da değişime uğratmıştır. 1950'lerden beri süre gelen farklılaşmalar, kadınlar üzerinde etkisini hissettirirken, yaşanan değişim 1980'li yıllardan sonra daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra kadını kamusal alana dahil eden süreç, kadın için inandığı değerlerden ve yaşam tarzından taviz vermeyi de zorunlu hale getirmiştir. Yapılan bu çalışmada, kamusal alanın seküler diline dindar kimlikleriyle eklemlenen kadınların, çalışma hayatına dahil olduktan sonra, dini ibadet, inanç ve pratiklerinde meydana gelen değişimlerin boyutu ele alınmıştır. Bir taraftan hızlı değişim sürecinin etkisi altında kalan, diğer taraftan geleneksel yapısını korumaya çalışan, kısacası tranzisyonel toplum özelliği taşıyan Karaman'da, fabrikada çalışan ve kendisini "dindar" olarak tanımlayan kadınlarla derinlemesine mülakat tekniği uygulanarak yapılan bu çalışmada, dindar kadınların çalışma hayatı öncesi ve sonrasında dini tutum, davranış, ibadet ve uygulamalarını mukayese etmek amaçlanmıştır, dindar kadının yaşam tarzına yansıyan değişim ve bu değişimin nedenleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk iki bölümünde, toplumsal cinsiyet, kadın ve din olgularının kavramsal ve kuramsal çerçevesi çizilmiş, üçüncü bölümde ise gerçekleştirilen derinlemesine mülakatların ve elde edilen bulguların analizine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kamusal alan, çalışma hayatı, toplumsal cinsiyet, kadın dindarlığı.*

WOMEN RELIGIOSITY IN THE PROVINCIAL WORKING LIFE: A CASE STUDY OF KARAMAN

ABSTRACT

From the historical perspective, the phenomenon of religion, which affects almost every society, had an active role in women's life. Whereas the influence of modernism, industrialization and secularization --which occurred as a result-- has been reflected in the woman's lifestyle, their religious beliefs, attitudes and behaviors have also changed. The changes that have taken place since the 1950s have made their impact on women become more evident after the 1980's. Particularly after the 1990s, the process of including women into the public sphere has made it compulsory for women to make concessions from their beliefs and lifestyle. In this work, the women who are expressed with their religious identity in the secular language of the public sphere have taken up the changes that took place in terms of religious worship, beliefs and practices since they were included in the working life. In this study, Karaman, that is under the influence of the rapid change process from one side and tried to preserve its traditional structure from the other side, in a nutshell, is a transitional community, and in this interview with women who work in factories and define themselves as "religious", it is aimed to compare their religious attitudes, behaviors, worship and practices before and after their working life. The changes reflected in the religious women life style and the reasons for this change were tried to be explained. In the first two parts of the three-part study, conceptual and theoretical frameworks of social gender, women and religion were drawn, and in the third part, in-depth interviews and analysis of the findings were included.

Keywords: *Public space, working life, gender, female piety.*

KISALTMALAR

Akt. Aktaran

Çev. Çeviren

Der. Derleyen

Ed. Editor

MÖ. Milattan Önce

MS. Milattan Sonra

İKTM: İl Kültür Turizm Müdürlüğü

KTSO: Karaman Ticaret Sanayi Odası

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

HES: Hidro Elektrik Santrali

S. Sayı

s. Sayfa

ss. Sayfa sayısı

Vb. Ve benzeri

Vd. Ve diğerleri

Vs. Vesaire

Yay. Yayınları

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	
ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Problemi	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3. Araştırmanın Yöntemi	5
4. Evren ve Örneklem	6
5. Kapsam ve Sınırlılıklar	7
6. Veri Kaynakları ve Veri Toplama Tekniği	8
7. İlgili Literatür.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
TEORİK ÇERÇEVE	15
A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	15
1. Biyolojik, Toplumsal Algılanışı İtibariyle Cinsiyet Kavramı ve Din	15
1.1. Toplumsal Cinsiyet Rolü Açısından Kadın ve Din.....	16
1.1.1. Biyolojik Olarak Kadın	20
1.1.2. Toplumsal Cinsiyet ve Kadın	21

1.1.3. Dinlerin Kadına Bakışı.....	23
1.1.4. Dindarlık ve Kadın	32
2. Tarihsel Süreçte Kadın ve Din	34
2.1. Geleneksel Toplumlarda Kadın ve Din.....	37
2.2. Modern Toplumlarda Kadın ve Din.....	39
2.3. Tranzisyonel Toplumlarda Kadın ve Din.....	45
3. Toplumsal Değişim Sürecindeki Türkiye’de Kadın ve Din	47
İKİNCİ BÖLÜM	53
KADIN DİNDARLIĞI VE SOSYAL TEORİ	53
1. KLASİK SOSYOLOJİ TEORİLERİNDE DİN.....	53
1.1. Aguste Comte: Bir Hurafe Olarak Dinden Evrensel Bilim Dinine.....	53
1.2. Karl Marx: Bir Yanlış Bilinç ve Kalpsiz Dünyanın Kalbi Olarak Din	55
1.3. Emile Durkheim: Toplumsal Yapıştırıcı Olarak Din.....	58
1.4. Max Weber: Anamlı Sosyal Eylem ve Motivasyon Olarak Din.....	61
1.5. George Herbert Mead: Sembolik Etkileşimcilik ve Din	64
2. DİNİ DAVRANIŞ TEORİLERİ VE DİN.....	68
2.1. Bilişsel İhtiyaç Teorileri.....	70
2.2. Baba İmajının Yansıtılması.....	71
2.3. Süper Egonun (Üst Benliğin) Yansıtılması Teorisi	74
3. SÜREÇ TEORİLERİ VE DİN	77
3.1. Sosyal Öğrenme Teorisi.....	77
3.2. Yoksunluk ve Telafi Teorisi	79
3.3. Suçluluk Duygusundan Kurtulma Teorisi	81
3.4. Ölüm Korkusu Teorisi	84
3.5. Obsesif (Saplantılı) Davranış Teorisi.....	86
4. ETKİ TEORİLERİ.....	89
4.1. Sembolik Etkileşim Teorisi.....	89
4.2. Bireysel Uyum Teorisi	91
4.3. Sosyal Uyum Teorisi.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	94
BULGULAR, ANALİZ VE YORUM.....	94
A. SOSYO-KÜLTÜREL YAPI, DİN, GELENEK VE DEĞİŞİM	94
1. Araştırma Alanının Genel Özellikleri.....	94
1.1. Coğrafi Konum	94
1.2. Tarihçe	94
1.3. Nüfus.....	96
1.4. Sosyo-Ekonomik Özellikler.....	97
1.5. Sosyo-Kültürel Yapı	99
B. BULGULAR, ANALİZ VE YORUM	101
1. Dini bilgilerin öğrenildiği kaynaklar.....	103
2. Çalışma Hayatının Dini Düşünceler Üzerinde Etkisi	106
2.1. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinde değişim meydana geldiğini düşünenler.....	107
2.2. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinde değişim olmadığını ifade edenler.....	110
3. Çalışma Hayatı ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki.....	112
3.1. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında ilişki olduğunu düşünenler	113
3.1.1. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında olumsuz yönde ilişki olduğunu düşünenler	113
3.1.2. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında olumlu ilişki olduğunu düşünenler ..	117
4. Çalışma Hayatının Yaşam Tarzına Yansımaları	118
4.1. Çalışma hayatına girdikten sonra yaşam tarzı ve kılık-kıyafetinde değişimler olduğunu düşünenler	120
4.1.1. Yaşam tarzında ve kılık-kıyafetinde olumlu değişimler olduğunu düşünenler ..	120
4.1.2. Yaşam tarzında ve kılık-kıyafetinde olumsuz değişimler olduğunu düşünenler	123
4.2. Çalışma hayatına girdikten sonra yaşam tarzı ve kılık-kıyafetinde değişim olmadığını düşünenler	124

5. Kadınların Çalışma Hayatına Dahil Olmasının Dini Açıdan Değerlendirilmesi....	127
5.1. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” olumlu olabileceğini düşüneneler	127
5.2. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” olumsuz olabileceğini düşünenler	130
6. Çalışma Hayatı, Sosyal Çevre ve Dini Yaşam Arasındaki İlişki	138
6.1. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin etkisi olduğunu düşünenler	138
6.1.1. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin olumlu yönde etkisi olduğunu düşünenler.....	139
6.1.2. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin olumsuz yönde etkisi olduğunu düşünenler.....	142
6.2. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin etkisi olmadığını düşünenler	144
7. Dini İbadetleri Yerine Getirebilmesi ve Çalışma Hayatı	149
7.1. Çalışma hayatının, dini ibadetlerini yerine getirme hususunda engel teşkil edip, vicdani sorumluluk yaşadığını ifade edenler	149
7.2. Çalışma hayatının, dini ibadetleri yerine getirme hususunda engel teşkil etmediğini düşünenler	155
8. Erkeklerle Aynı Ortamda Çalışmanın “Dini Anlamda” Değerlendirilmesi	156
9. Kadının Çalışma Hayatı Öncesinde Dini Grup Yaşamı	169
9.1. Çalışma hayatına başlamadan önce belirli bir cemaatsel yaşantısı olduğunu ifade edenler.....	170
9.2. Çalışma hayatından önce sohbet ve cemaat ortamlarına dahil olmadığını ifade edenler.....	174
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	178
KAYNAKÇA	184
EKLER.....	193
EK 1: Mülakat Soruları	193
ÖZGEÇMİŞ	194

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın odaklandığı temel problem, çalışma hayatının dindar kadının dini anlayış ve uygulamalarında ne gibi değişimler meydana getirdiğidir. Araştırmada, kadın dindarlığının sosyo-kültürel yaşam içinde farklı biçimlerde ele alınması, kadın ve din olgularından her ikisinin de hassas ve istismara açık bir nitelik taşıması, çalışmada belirli güçlükler yaşanmasına neden olmaktadır. Kadın ve din olgularının diğer toplumsal faktörlerle çok yönlü ve karmaşık bir ilişki içerisinde olması, bilimsel analizlerdeki bir diğer güçlüğü de ortaya çıkarmaktadır.

Genel itibariyle, geleneksel muhafazakâr toplum niteliğini yansıtan Karaman'da yapılan bu çalışmada da benzer sorunlarla karşı karşıya kalmaktayız. Özellikle geleneksel muhafazakar toplumların kadın ve din olgusu hakkındaki hassas ve kırılgan yapıya sahip tutumları, katılımcıların yöneltilen sorular karşısındaki tedirgin ve çekimser yaklaşımlarıyla da desteklenmektedir. Görüşmelerde yöneltilen bazı sorulara cevap vermek istememeleri veya tedirgin cevap vermeleri her iki konunun da hassasiyetini bir kez daha gözler önüne sermekte ve ayrıca bir problem olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kadın sorunsalı başlı başına bir araştırma konusu olabilmekle birlikte, çok geniş bir kavram olması itibariyle, araştırmada daha nitelikli sonuçlara ulaşabilmek için kadın ve din olguları ile sınırlandırarak “kadın dindarlığı” ekseninde araştırmaya yön verilmektedir. Ancak salt kadın sorunsalı çerçevesinde şekillenecek bir yaklaşım, bakış açımızı sağlıklı kılarak, tek yönlü ve taraflı sonuçlara ulaşabilmemize yol açabilir. Dolayısıyla bu durum araştırmamızın objektifliği açısından sakıncalı görülebilir. Ancak, toplumsal yaşamın her

alanında ayrı bir inceleme konusu olabilecek kadar geniş ve çok yönlü bir yapıya sahip olan kadın sorunsalı, çalışmayı sınırlandırma hususunda zorunluluk oluşturmaktadır.

Kadın ve din olgusunun çok yönlü oluşundan etkilenen kadın dindarlığı, her iki olguyu da dikkatle ele almayı gerektirmektedir. Toplumların yaşam biçimlerine, kültürel özelliklerine göre değişen din ve kadın olgusu, teoride ve pratikte de farklılıklar gösterebilmektedir. Bireysel ve kolektif insan yaşamının en derin yönleriyle ilgilenecek davranışlarına yön veren din olgusu, cinsiyet bağlamında da farklı yorumlamalara maruz kalmaktadır. Geleneksel toplum yapısının önemli özelliklerinden olan, kadınlık- erkeklik anlayışı, toplumsal, kültürel değerlerle desteklenen, statü ve rollere bağlı farklılaşan din algısını da beraberinde getirmektedir. Eğitim, medeni durum, yaş, sosyo-ekonomik vb. duruma paralel olarak şekillenen kadın dindarlığı, dini tutum- davranışların algılanışı ve yaşam tarzına yansıtılması hususunda da farklılıklar gösterebilmektedir.

Kadın ve din eksenli yapılan bu çalışma, genelde cinsiyet, özelde ise kadın sosyolojisiyle kavramsal ve kuramsal düzlemde ilişkilidir. Sosyal yapı ve kurumların birer parçası olan kadın, yaşadığı toplumun özelliğini içselleştirerek, cinsiyetinin de etkisi ile toplumsal rollere bürünür. İçinde bulunduğu toplumun, kültürel ve dini değerlerinden etkilenerek, yaşamına yön veren kadın, sosyal etkenlerden bağımsız ele alınamaz. Toplumlar için kaçınılmaz olan değişim sürecinin kadın ve kadın dindarlığına yansımaları çeşitli şekillerde görmek mümkündür. Toplumun genelinde hakim olan geleneksel değerler modernizmle birlikte değişime uğramış, bu değişiklik sosyo-ekonomik, kültürel ve toplumsal değerlerle birlikte, kadın ve din olgusu üzerinde de etkisini hissettirmiştir.

Bu araştırmanın konusunu, teorik düzeyde, toplumsal bir kategori olarak kadın olgusu ve sosyo-kültürel değişim süreçleri çerçevesinde kadın ve din ilişkisinin ele alınması oluşturmaktadır. Pratik düzeyde ise hızlı sosyo-ekonomik, kültürel değişimlere sahne olan

geleneksel muhafazakâr yapısıyla birlikte tranzisyonel toplum özelliğini yansıtan ve taşra niteliği taşıyan Karaman ilinde yaşayan, fabrikada çalışan kadınların yaşam tarzları, dini inanç, ibadet, tutum ve davranışlarının din sosyolojisi bakımından incelenmesi oluşturmaktadır. Din sosyolojisi açısından sosyo-kültürel değişim sürecinde kadın ve din ilişkisinin kuramsal temelleri sosyolojik bir yaklaşımla incelenirken, sosyal değişimin Karaman ilinde yaşayan ve fabrikada çalışan kadınların dini yaşayışını, sosyo-kültürel yapı içerisinde gelenek ve değişim bağlamında incelemek suretiyle teorik bulguların uygulamalı olarak analiz edilmesi hedeflenmektedir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, kamusal alanın seküler diline eklemlenen kadınların, çalışma hayatına girdikten sonra, dini anlayış ve uygulamalarında meydana gelen değişimleri incelemektir. Kamusal alanda çalışan ve kendisini “dindar” olarak tanımlayan kadınlarla yapılan derinlemesine mülakatla, dindar kadınların çalışma hayatından önce ve sonraki dini tutum, ibadet ve hassasiyetlerini mukayese etmek amaçlanmıştır, dindar kadının şekilsel, zihinsel değişim evreleri ve bu değişimin sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kadın ve din olgusu üzerinden ele aldığımız bu araştırmada, Din Sosyolojisinin araştırmalarına paralel olarak, geleneksel muhafazakar yapısı ağır basmakla birlikte, hızlı değişim sürecinin etkisi altında kalan Türk toplumunda, kadınların dini yaşayışlarını uygulamalı olarak ele almak amaçlanmıştır. Toplumsal değişim sürecinden etkilenerek yeniden şekillenen kadın dindarlığının, özellikle çalışan kadınlar üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik yapılan bu çalışmada, kamusal alana dahil olan kadının, dini inanç, tutum, davranış ve sosyo-kültürel yaşam tarzındaki değişimlerin boyutunu açığa çıkartmak ve Din Sosyolojisi çalışmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Ayrıca, tüm Türkiye’yi etkisi altına alan sosyo-kültürel değişim sürecinde kadın-din ilişkisini sosyolojik yaklaşımla incelerken, sosyal değişimin Karaman’da yaşayan çalışan kadınların, dini yaşayışına yönelik tutumlar üzerindeki etkilerinin anlaşılması ve bulguların yorumlama yoluyla çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Modernizmin etkisiyle hızlı değişim süreci içerisine giren toplumumuzda, değişimin en etkin izlerini kadınların sosyal statü ve rollerinde görmek mümkündür. Toplumsal değişim sürecine bağlı olarak yaşanan değişimin, geleneksel muhafazakar niteliğe sahip toplumumuzdaki yansımalarını, sosyolojik anlamda incelemek ve analiz etmek için yapılan bu çalışma, yaşanan değişimin özellikle kadınlar üzerindeki etkisini anlamaya yönelik olması bakımından önem arz etmektedir.

Ayrıca bu çalışma, toplumsal değişim sürecine paralel olarak yaşanan değişimin, kadınların toplumsal ve dini değerleri üzerindeki etkilerini sosyolojik anlamda incelemek ve analiz etmek açısından da büyük önem taşımaktadır. İçinde yaşadığımız toplumu ve bu toplumun parçalarını teşkil eden yapıların anlaşılması, toplumsal bilincin ve kültürel algıların anlamlandırılması ve aktarılması hususunda önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın ve din algısının hemen her toplumda farklılık göstermesi ve yaşanan toplumun, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşantısına göre şekillenmesine paralel olarak, kadınların dini yaşantı, tutum, davranışlarındaki değişimin, gündelik yaşamlarına nasıl yansıdığı araştırmamıza yön vermektedir. Modernizmin etkisiyle değişerek daha seküler bir hal alan geleneksel ve dini değerlerin, toplum üzerindeki etkilerini ve bilhassa “kadın” ve “kadın dindarlığı” üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik yapılan bu çalışma, kadınların dini yaşantı, tutum, davranışlarındaki değişimin gündelik yaşamlarına nasıl yansıdığını gözler önüne sermektedir.

İlgili literatür başlığı altında zikrettiğimiz kadın olgusu üzerine Türkiye’de, hatta tüm dünyada çok çeşitli çalışmalara rastlanmaktadır. Kadınların ekonomik, sosyal, siyasal, hukuki

ve eğitimleriyle ilgili birçok sosyolojik çalışma karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal gerçekliklerden olan kadın ve din olgusu da bu çalışmalar arasında yer almaktadır. Ancak, “kadın dindarlığı” ve özellikle “çalışan kadının dindarlığı” konusunda tatmin edici ve toplumumuzun durumuna ışık tutucu akademik düzeydeki çalışmaların sayıca çok olmaması, bu konunun araştırılması ve değerlendirilmesi hususunda önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Yapılan çalışmada, hem teorik anlamda kadın ve din olgusu gibi iki hassas konunun kavramsal ve kuramsal boyutunun ele alınıyor olması, hem de çalışılan alanın kendine has farklılıklarının bulunuyor olması, sosyolojik anlamda araştırmaya önem kazandırmaktadır. Araştırmanın teorik çerçevesinde, kadın dindarlığı bünyesinde çalışan kadın dindarlığına özgü tutum ve davranışların, sosyolojik olarak değerlendirilmeye çalışılması büyük önem arz etmektedir. Toplumsal değişiminin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkan kadın ve din algısındaki değişime, tüm Türkiye’de olduğu gibi çalışma alanımız olan Karaman ilinde de rastlamak mümkündür. Coğrafi ve kültürel özellikleri ile ön plana çıkan Karaman ilinin, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve dini dönüşümler açısından geçiş niteliği taşıması, Türkiye’de benzer özelliğe sahip diğer bölgelere de ışık tutacak olmasından dolayı, önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın ana unsurunu, Karaman ili Organize sanayi bölgesinde çalışan kadın işçilerden elde edilen veriler oluşturmuştur. Buna ek olarak benzer çalışmaların ölçek, içerik ve analizlerinden yararlanılmıştır. Nitel araştırma tekniğinin kullanıldığı çalışmada, anlamacı, yorumsamacı anlayış üzerinden değerlendirilmeler yapılmıştır. Araştırmanın bilgi toplama ve analiz etme yöntemi niteliksel sosyal araştırma yöntemlerinden içerik analizi tekniği ile

başlamış, derinlemesine mülakat ve önceden yarı yapılandırılmış sorularla araştırma sürdürülmüştür.

Karaman'da sanayiye bağlı olarak yoğunluk gösteren fabrikada çalışan kadınlarla yapılan görüşmelerde, örneklem grubuna önceden belirlenmiş, yarı yapılandırılmış sorular sorulmuş ve görüşmeler katılımcıların bilgisi ve izni dâhilinde, ses kayıt cihazı kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Katılımcıların şahsi bilgileri ve isimleri etik kurallar gereği, gizli tutulmuştur. Örneklem grubu seçilirken dini yaşama boyutları farklı, ancak ekonomik, sosyal, demografik özellikleri benzerlik gösteren, çalışma hayatında yaşadığı zorluklar açısından ortak payda da birleşen kadınlar tercih edilmiştir.

Karaman ili merkezinde ve ağırlıklı olarak Yunuskent mahallesinde, bisküvi fabrikasında çalışan 13 kadınla yüz yüze görüşme (mülakat) sağlanmıştır. Araştırmada etik kurallara uyulmuş, işçileri riske edebilecek uygulamalardan özenle kaçınılmıştır. Nitel araştırma tekniğinin uygulandığı çalışmada, kişisel bilgiler de yer almış ancak bu bilgiler rapora doğrudan yansıtılmamıştır. Çözümlemelerde sadece yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim bilgileri gibi demografik bilgiler yazıya geçirilmiş, katılımcıların gerçek isminin kullanılmasından özenle kaçınılmıştır. Görüşülen kişilere ait yaş, eğitim düzeyi, çocuk sayısı, medeni durum gibi demografik bilgiler her bir görüşme çözümlemesinin sonuna bir kodlama sistemi içinde verilmiştir. Görüşülen kişilerden ses kaydı için izin istenmiş, kişilerin kimliğini ortaya koyacak bilgilerin kullanılmayacağı ifade edilmiştir.

4. Evren ve Örneklem

Karasar, “araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği elemanlar bütünü” şeklinde tanımladığı evreni, “genel evren” ve “çalışma evreni” olarak ikiye ayırır. “Genel evren, tanımlanması kolay fakat ulaşılması güç, soyut bir kavramdır. Çalışma evreni ise,

araştırmacının doğrudan gözleyerek ya da seçilmiş bir örnek küme üzerinde gözlemlerden yararlanarak hakkında görüş bildirdiği, ulaşılabilen, somut evrendir” der (Karasar, 2015: 110).

Bu tanımlamadan yola çıkarak, toplumsal değişim süreci içerisinde, kadınların dini yaşantı, muhafazakârlık, tutum ve davranışlarını konu alan çalışmamızın genel evreni, Türkiye’deki tüm çalışan kadınlardan oluşmaktadır. Araştırma evreninin çok geniş bir alanı kapsaması nedeniyle mülakat ve uygulamalar Karaman ili örneğinde yapılmıştır.

Gelenek ve değişim açasından kadınların dini yaşantı, tutum ve davranışlarını, “Taşrada Kadın Dindarlığı” başlığı altında konu alan çalışmamızın evreni, geleneksel yapısını korumaya çalışırken, aynı zamanda da değişime ayak uydurmaya çalışan ve tranzisyonel toplum özelliği gösteren Karaman ilindeki kadın kategorisinden oluşmaktadır.

Karaman’da yaşayan kadınların tümü üzerinde uygulama yapmanın zorluğundan dolayı, kota örnekleme uygulanmıştır. Sanayisiyle ve bilhassa bisküvi fabrikalarıyla ön plana çıkan Karaman’da, örneklem grubu olarak, fabrikada çalışanların yoğunlukta olduğu, sosyo-demografik özellikleriyle birlikte, eğitim düzeyi, kültürel özellikleri, yaşam tarzları ve çalışma alanları benzerlik gösteren, Yunuskent mahallesinde ikamet eden kadınlar tercih edilmiştir.

5. Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışmamız, araştırma alanımız olan ve taşra özelliği gösteren Karaman ili ile sınırlıdır. Karaman’da yaşayan kadınların demografik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, eğitim, kamusal alanda var olma durumları da göz önünde bulundurularak, “kadın” ve “din” olgusunun çalışan kadının gündelik yaşamına yansımaları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar kadın ve din olgusu arasındaki etkileşimin incelendiği araştırmamızın sonucunu, Türkiye genelinde genelleştirmek mümkün görünmese de, bu bağlamda çalışılan konuların

sınırlılığı dikkate alındığında, geleneksel toplumsal yapı içinde kadın, muhafazakârlık ve din olgusunun etkileşimini göstermek açısından bir örnek teşkil edecektir.

Çalışmamızda, nitel araştırma tekniklerinden yüz yüze görüşme söz konusu olduğundan, gerçeği tam anlamıyla yansıtmayan cevaplarla karşılaşmamız ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla yapılan görüşmelerde objektifliğin tam olarak yansıtılamaması da bir kısıtlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan çalışmada, kadınların vardiyalı sisteme dahil olmaları ve yoğun bir tempo içerisinde çalışmalarını, kadınlarla iletişim kurabilmeyi zorlaştırmaktadır. Araştırma, çalışılan alanın geleneksel muhafazakar yapısı ile birlikte, çalışan kadınların zaman sıkıntısı yaşamalarından ve bazı kadınların, yöneltilen sorulara cevap vermek istememelerinden dolayı istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir.

Ayrıca araştırmada elde edilen veriler, araştırmaya katılanların verdikleri cevapların samimi ve doğru olduğu varsayımıyla sınırlı olduğundan ve belirli zaman diliminde yapıldığından, araştırmaya katılanların tutum ve davranışları zamanla değişebilmektedir. Taşra özelliği gösteren Karaman'ın, büyük kentlere göre daha muhafazakar bir tutum sergilemesi ve geleneksel toplum özelliğini yansıtmaması “el ne der” kaygılarının yaşanmasını da beraberinde getirmekte, bu durum ise yöneltilen soruların samimi ve doğru olarak cevaplanması hususunda güvenilirliği kısıtlamaktadır.

6. Veri Kaynakları ve Veri Toplama Tekniği

Teorik ve pratik olmak üzere iki aşamalı olarak gerçekleştirilen çalışmamızın teorik bölümünde, veri toplamak için sosyoloji ve din sosyolojisi ile ilgili kaynak eserler gözden geçirilmiştir. Metodolojik eserlerden ayrıca yararlanılmış olup, bu konu hakkında daha önce yapılmış çalışmalardan da istifade edilmiştir. Konuyla ilgili literatür taraması yapılarak, kitap, tez ve makalelerden yararlanılmış, ayrıca kütüphane ve diğer veri kaynakları yoluyla bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda tek bir bilgi kaynağı ile sınırlı kalınmamış, teorik bilgilerin yanı sıra, uygulamalı araştırma yöntemine başvurulmuş, derinlemesine mülakat yöntemi ile elde edilen görüşmeler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırma sürecinde ve öncesinde, çalışma alanında bulunmamızdan dolayı alana hâkim olmamız, gözlemlerimiz ve yarı yapılandırılmış mülakatlarımızdan edindiğimiz izlenimler de önemli bir unsur olarak çalışmamızda yer almıştır.

En önemli bilgi kaynağını ise araştırma alanımız oluşturmuştur. Bölgeyi iyi tanımakla birlikte, daha geniş bilgi sahibi olanların görüşleri dikkate alınmıştır. Ayrıca, 2015 yılında Doç. Dr. İsmail GÜLLÜ hocamızın, Karamanda fabrikada çalışan kadınlarla yapmış olduğu “Gofretin İşçileri” isimli çalışmasında, sahada yer alarak fabrikada çalışan kadınların sorunları hakkında fikir sahibi olmamız da bizleri bu konuda çalışma yapmaya yöneltmiştir.

Özellikle, çalışan kadın olmanın getirmiş olduğu sıkıntıları bizzat yaşamamanın etkisi ve dindar kadının çalışma ortamında karşılaştığı sorunları ve dini yaşamından verdiği ödünleri tecrübe etmemizden dolayı “iş yaşamında kadın dindarlığı” konusu ele alınmaya çalışılmıştır.

7. İlgili Literatür

Kadın ve din olgusu hemen her toplumda türlü yönleriyle araştırma konusu olmuştur. Modernleşme sürecinin kendisini hissettirmeye başladığı Tanzimat’la birlikte, kadın sorunsalı daha çok gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Geleneksel muhafazakar yaşamında ev işleri, annelik, eşine hizmet gibi toplumsal cinsiyet rolleri ile donatılan kadın, sanayileşme ve modernleşmenin tetiklediği değişim rüzgarıyla birlikte, kamusal alanda görünürlük kazanmaya başlamıştır.

İlk bakışta “aydın” olarak nitelendirilen kadınları aktör olarak gören kamusal alan, zamanla “muhafazakar” ve “dindar” olarak adlandırılacak kadınları da bu çarkın içerisine dahil etmiştir. Özellikle 1980’li yıllarda hız kazanan değişim, önceleri toplumun belirli kesimi

üzerinden ele alınırken, 1990'lı yıllarda özellikle muhafazakâr kadın perspektifinden değerlendirilmeye başlanmıştır. Kamusal alana çıkışıyla birlikte yaşam tarzı, kılık-kıyafeti vs. değişime uğrayan muhafazakâr kadın, yaşadığı dönüşüm/değişimle ve dindar kimliği ile gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Toplumsal değerlere, zamana ve mekana bağlı olarak yaşanan bu değişim süreci, “modern muhafazakar kadın” söylemlerini de gün yüzüne çıkarmıştır.

Geleneksel muhafazakar düşüncenin yaygın olduğu 1990'lı yıllar öncesinde daha çok kendisini gösteren tutucu muhafazakar algıda kadın ve mahremiyet, “giz” üzerine kurulu iken bugün modernizmin, sekülerleşmenin ve kapitalizmin de etkisi ile kadın “görünür” olmanın sembolü haline gelmiş adeta metalaşmıştır. Örtünme İslami sembol olmaktan çıkmış kadın bedeninin temsili haline gelmiştir (Göle, 2000: 36).

Çalışmamızın ana eksenini oluşturan kadın ve din etkileşiminin incelenmesinde modernleşmeyi esas almak üzere, kamusal alan ve özel alan bağlamına vurguda bulunan sosyologlar arasında öncelikli olarak akla gelen isim Nilüfer Göle'dir. “Göle Modern Mahrem”, “Medeniyet ve Örtünme”, “İslam ve Medeniyet Üzerine Melez Desenler”, “Gündelik Yaşamda Avrupalı Müslümanlar”, gibi eserleriyle Müslüman kadınların kamusal alanda var oluş biçimlerini analiz etmeye çalışmıştır. Yine kamusal alan özel alan etkileşimine vurgu yaparak, kadın ve din analizi yapan bir diğer sosyolog “Örtülü Kimlik” çalışmasıyla Aynur İlyasoğlu'dur. Çalışmasında gözlem ve alan araştırmasına dayalı yöntem ve tekniklerle kadın ve din olgusunu, özellikle kamusal alan bağlamında dile getirmeye çalışmıştır.

Kamusal alanda varlık göstermeye çalışan muhafazakar kadının örtünme, ibadet, inanç gibi yaşam tarzını konu alan ve bu konuda çalışmamıza katkı sağlayan en önemli sosyologlardan birisi de Cihan Aktaş'tır. Aktaş'ın “Mahremiyetin Tükenişi”, “Bacı'dan

Bayan'a: İslamcı Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi", "Türban'ın Yeniden İcadı" gibi eserleri sosyolojik anlamda, kamusal alana dahil olan dindar kadının yaşam tarzını yansıtmaktadır. Yine İlkay Şahin'in "Kadın Dindarlığı (Boğazlayan Örneği)" ve "Değişim Sürecindeki Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı", Halide Nur Özüdoğru'nun "Kırsal Yaşamda Kadın ve Din (Konya Örneği)" adlı benzer çalışmaları, çalışmamıza ışık tutan ve katkı sağlayan eserler arasında yer almaktadır.

Araştırmanın en önemli unsurlarından olan *din* olgusunu farklı şekillerde yorumlayarak çalışmaya yön veren, sosyolojinin temel taşları olarak nitelendirebileceğimiz Comte, Marx, Weber, Durkheim gibi klasik sosyoloji teorisyenlerinin din hakkındaki düşünceleri çalışmamızda önemli kaynaklar arasında yerini almıştır. "Kadın Dindarlığı ve Sosyal Teori" başlığı altında ele aldığımız bölümde sosyoloji biliminin kurucusu ve din sosyolojisinin isim babası olarak kabul edilen, A. Comte'un "Bir Hurafe Olarak Dinden Evrensel Bilim Dinine" anlayışı üzerinden değerlendirme yapılmıştır. İnsanın ve toplumun olduğu her yerde dinin var olabileceğini ileri süren Comte, hayalini kurduğu pozitif toplum için pozitif din oluşturmayı tasarlayarak kendisini bu dinin başrahibi olarak görmüştür.

Din sosyolojisini gerçek anlamda ele alarak inceleyen ve onu bir disiplin haline getiren E. Durkheim ise dini; "Toplumsal Yapıştırıcı" olarak nitelendirmektedir. Durkheim'in düşüncesinde din, toplumsal bütünlüğü ve devamlılığı sağlayan bir araç, güçlü bir yapıştırıcı, bir tutkal ve çimento işlevi görmektedir. O, din hakkındaki düşüncelerini "İntihar" ve "Dini Hayatın İlkel Biçimleri" adlı eserlerinde ele alarak, din sosyolojisine önemli katkılar sağlamıştır.

Materyalist düşüncenin ve çatışmacı yaklaşımın öncü isimlerinden K. Marx dini, üst yapıyı temsil edenlerin, gücü elinde tutanların alt yapıda bulunanlara karşı uyguladığı bir alan olarak görmüştür. Marx, bu dünyadaki uyuma karşı öteki dünyada ödülleri vadederek inanç

sisteminin, bir afyon gibi halkı uyuşturduğunu öne sürerek dini, “Bir Yanlış Bilinç ve Kalpsiz Dünyanın Kalbi” olarak tanımlamış ve sosyoloji literatürüne yeni bir söylem kazandırmıştır. Marx’ın din konusundaki çalışmaları, Hegel’in Hukuk Felsefesi’ni Eleştiriye Katkı, Alman İdeolojisi, Feuerbach Üzerine Tezler ve Kapital kitaplarında ağırlıklı olarak yer almıştır.

Anlamacı ve yorumlamacı sosyolojinin ilk ve en önemli temsilcisi olan M. Weber ise dini, “Anamlı Bir Sosyal Eylem ve Motivasyon Aracı” olarak değerlendirmiştir. Sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Weber, din hakkındaki düşüncelerine “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” eserinde yer vermiştir. Sosyolojinin öncü isimlerinden olan klasik teorisyenler, sosyolojiye yaptıkları katkıların yanı sıra din hakkındaki düşüncelerini değişik söylemlerle dile getirerek, din sosyolojisine de katkı sağlamışlardır.

Kadın-din ilişkisi sosyolojik perspektifle türlü yönleriyle ele alınmış ancak, iki olgu arasındaki derin ve çok yönlü etkileşim, Din Sosyolojisi çerçevesinde yeterli düzeyde analiz edilmemiştir. “Kadın Dindarlığını” kadınların dini yaşayış, ibadet, inanç, tutum ve davranışlarını konu alan teorik ve ampirik çalışmalara çok az rastlanmaktadır. Kadın ve din ilişkisi ülkemizin yaşadığı toplumsal dönüşüm bağlamında daha çok kadının statüsü, konumu ve toplumsal yaşama katılımı düzeyinde, toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınmıştır. Bu hususta, Ünver Günay’ın dindarlığın toplumsal değişim süreci içerisinde geleneksel çerçevesini de dikkate alarak incelediği, “Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat”, “Din Sosyolojisi”, “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılama Biçimleri”, isimli çalışmaları ve benzer makaleleri, kadın dindarlığının toplumsal bağlamda ele alınması bakımından örnek teşkil etmektedir.

Sosyolojik bir gerçeklik olarak dindarlık, farklı toplumsal tabaka ve sınıflarda kendi öz meşruiyet zemininde kendine özgü tezahür ve boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çalışma hayatının rasyonelleşme, iş bölümü, mesai kavramı gibi geleneksel toplum yapısında belirgin

olmayan özelliklerin ön plana çıkması, sosyal hayatın bir parçası olarak çalışma yaşamı içerisinde kendine özgü bir din anlayışı ve yaşantısı ile “işçi dindarlığı”nın oluşmasına zemin hazırlayabilmektedir (Luckmann, 1972: 26). İşçiler bağlamında konu ele alındığında çok boyutlu bir problem söz konusu olabilmektedir. Sanayileşme süreci ile birlikte, din ile ilişkili olarak bireysel ve toplumsal hayat da yeniden şekillenmektedir (Sezer, 1981: 17). Dolayısıyla Karaman’da organize sanayi bölgesinde fabrikada çalışan kadınlarla yapılan bu çalışmada, bireysel ve toplumsal hayatın en önemli boyutlarından biri olan din olgusunun, sanayileşme ile ilişkisini çalışan kadın dindarlığı bağlamında ele alarak, kadının yaşadığı dönüşüm/ değişimin dini anlamda değerlendirilmesi ilgili literatürlerden yola çıkarak inceleme konusu yapılmaktadır.

Din Sosyolojisi, dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, çeşitli dini kuramları incelemenin yanı sıra, kadın olgusunu *toplumsal cinsiyet* bağlamında ele alan toplumsal cinsiyet sosyolojisine de katkı sağlamaktadır. Gündelik yaşamında sadece cinsiyetiyle değil, yaşam tarzıyla da ön plana çıkan kadının, dini tutum, davranış, inanç, ibadet gibi kavramlarla bağını inceleme konusu yapan din sosyolojisi, *Kadın Dindarlığını* konu alan çalışmamıza önemli katkılar sunmaktadır. Bu alanda önemli çalışmaları bulunan Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu’nun derlediği “Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi” ve içeriğinde din sosyolojisi adına birçok makale ve çalışmayı barındıran “Din Sosyolojisi El Kitabı” benzer çalışmalara kaynaklık edebilecek ve referans gösterilebilecek önemli eserler arasında yer almaktadır. Yine, Ejder Okumuş ’un “Gösterişçi Dindarlık”, “Toplumsal Değişme ve Din” çalışmaları, Fatmagül Berktaş’ın, “Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın” adlı çalışması da bu konuda yapılacak çalışmalara katkı sağlayabilecek kaynaklar arasındadır.

Kadın dindarlığını, sosyolojik boyutunun yanı sıra sosyo-psikolojik anlamda değerlendirerek çalışmamıza katkı sağlayan ve sosyal psikoloji-din arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar da mevcuttur. Beit-Hallahmi ve Argyle’nin, “Sosyal Psikoloji ve Din”, “Dini

Davranış Teorileri” isimli çalışmaları, Habil Şentürk’ün “Din Psikolojisi”, “İslami Hayatın Psikolojik Temelleri”, Ali Ayten’in “Din Psikolojisi”, “Psikoloji ve Din” adlı çalışmaları dinin sosyo-psikolojik anlamda değerlendirilmesi hususunda çalışmamıza katkılar sağlamaktadır.

Çalışmamızın en önemli unsuru olan kadın olgusunu “toplumsal cinsiyet” bağlamında ele alarak sosyoloji literatürüne önemli katkılar sağlayan, Connell’in “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar” isimli çalışması, Delaney’in “Tohum ve Toprak”, Butler’ın “Cinsiyet Belası” isimli çalışmaları, toplumsal cinsiyet bağlamında “kadın” olgusunun incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunda önem arz etmektedir.

Müstakil olarak kadın ve din olgusu üzerine yayımlanmış olan bu eserlerin dışında çeşitli bağlamlarda kadın olgusunun analiz edildiği benzer eser ve makalelere de rastlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Biyolojik, Toplumsal Algılanışı İtibariyle Cinsiyet Kavramı ve Din

Kadın ve erkek arasındaki farklılıkları yansıtan cinsiyet kavramı, biyolojik ve toplumsal olarak değerlendirilmektedir. Kadın ve erkeği bedensel olarak ayıran biyolojik cinsiyet (sex) tanımlamasına karşın, toplumsal cinsiyet (gender); toplumsal ve kültürel olarak belirlenmiş rollerin, cinsiyete göre konumlandırılması olarak ifade edilmektedir. Toplumlardan yaşam biçimlerine, zamana ve mekâna göre değişiklikler gösteren toplumsal cinsiyet (gender) algısı, sadece cinsler arası ayrımı belirlemekle kalmayıp, kadın-erkek arasındaki ilişkinin eşitsizlikler üzerine kurulu olduğunu da yansıtmaktadır (Berkday, 1995: 16).

“Toplumsal cinsiyet” kavramını ortaya çıkaran ve sosyoloji literatürüne kazandıran Ann Oakley’e göre; cinsiyet, kadın-erkek arasındaki fiziksel/biyolojik farklılıkları yansıtmaktadır. Toplumsal cinsiyet ise ilk ortaya çıkışından bu güne kadar sadece bireysel kimlik ve kişiliği değil, erkeklik ve kadınlığın sembolik şeklini de yansıtmakta, ayrıca toplumun sosyo-kültürel kodlarını kadın ve erkek ile bütünleştirerek cinsiyetin topluma göre şekillenmesini sağlamaktadır (Marshall, 1999: 98). Bu bağlamda edinilmiş bir statü olan kadınlık ve erkeklik, içinde yaşanılan toplumun isteğine göre şekillenir. Toplamların kültürel yaşamına göre şekillenen toplumsal cinsiyet algısı, zamanla toplumsal değişim sürecinden nasibini alırken, biyolojik cinsiyet için böyle bir durum söz konusu değildir. Bundan dolayıdır ki; toplumsal cinsiyeti zaman ve mekân bağlamından ve toplumsal değişim sürecinden ayrı düşünmek imkânsızdır (Butler, 2008: 46).

1.1. Toplumsal Cinsiyet Rolü Açısından Kadın ve Din

Sosyal sorunların başında yer alan toplumsal cinsiyet (gender), sosyologların üzerinde fazlaca durduğu konulardan biridir. Çünkü cinsiyet, toplumlar için büyük anlam ve öneme sahip temel bir statüdür. Toplumsal cinsiyet dediğimizde ilk aklımıza gelen, toplum tarafından kadına ve erkeğe atfedilmiş statü ve rollerdir. Toplumun bireye yüklediği bu statü ve roller genellikle cinsiyet odaklı olmuş ve daha çok kadın odaklı düşünülmüştür. Tarih boyunca cinsiyet ayrımcılığı ile karşı karşıya kalan kadın, hemen her toplumda erkekten daha düşük statüde görülmüş ve daima ikincil konuma itilmiştir. Toplum kadına eş ve anne rolünü biçerken, erkeğe biçilen rol daha çok statü ve meslek bazında olmuştur. Her ne kadar yaşanan toplumun kültürel yapısına göre değişiklik gösterse de hemen her toplumda kadın, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine maruz kalmıştır.

Toplumların yaşam biçimlerine göre şekillenen “kadınlık” ve “erkeklik” tanımlamaları; cinsiyet rolleri ve statüleri, cinsel kimlikleri, cinsiyete dayalı iş bölümleri, ahlak ve namus anlayışı, cinslerin bir birine yüklediği sorumluluklar, aile olabilme ve evlenme ritüelleri vs. gibi birçok konuda bireylere sorumluluklar yüklemektedir. Daha biz doğmadan, içinde yaşadığımız toplum tarafından bizim için oluşturulmuş kültürel kodlar mevcuttur (Delaney, 2001: 57). Toplum tarafından kadına ve erkeğe yüklenen roller, bireyin tutum ve davranışlarını cinsiyete göre şekillendirmektedir. İçgüdüsel olarak nitelendirilen tutum ve davranışlar sosyo-kültürel kodlarla son şeklini alarak, bireyin biyolojik cinsiyet özelliklerini toplumsal cinsiyet rolleri ile bütünleştirmektedir.

Toplumsal cinsiyet kalıpları, bireyin doğumundan ölümüne kadar sürdürülen bir yeniden üretim mekanizmasıdır. Daha biz doğmadan bizim için biçilen toplumsal cinsiyet rolleri; kız çocuğa pembe, erkek çocuğa mavi renk kodlaması ile başlayıp, yaşam boyu her alanda etkisini hissettirmektedir. Toplumsal cinsiyet kuramcıları, biyolojik farklılıkların yanı

sıra toplumun kendi içinde yarattığı farklılıklara da dikkat çekerek “toplumsal cinsiyet” kavramını gün yüzüne çıkarmaya çalışmışlardır. Toplumsal cinsiyet kuramının öncü isimlerinden biri olan Connell’ a göre;

“yeni doğan çocuğun biyolojik bir cinsiyeti vardır ama henüz toplumsal bir cinsiyete sahip değildir. Çocuk büyürken toplum da, çocuğun önüne cinsiyete uygun bir kurallar, şablonlar ya da davranış modelleri dizisi koyar. Belirli toplumsallaştırma etkenleri ya da failleri – özellikle aile, medya, arkadaş grupları, okul- söz konusu bu beklentileri ve modelleri somutlaştırarak çocuğun bunları sahipleneceği ortamlar hazırlar. ... Çeşitli öğrenme mekanizmaları da işin içine girer: Şartlanma, öğretim, model alma, özdeşleşme, kuralları öğrenme gibi... Toplumsal modeller ya da kurallar, ayrıntıları ne olursa olsun içselleştirilirler. Bunun sonucunda, normalde belirli bir cinsiyetin toplumsal beklentileriyle örtüşen bir toplumsal cinsiyet kimliği ortaya çıkar.” (Connell, 1987: 255).

İnsan, içinde yaşadığı toplumun sosyo-kültürel yapısını farkında olarak ya da olmadan kabul etmektedir. Öncelikli olarak aile gibi küçük gruplarda başlayan sosyalizasyon süreci, arkadaş, okul vs. gibi geniş alanlara yayılarak bireyin yaşamına yön vermektedir. Bu süreçte çevredeki bireylerin/toplumun tutum ve davranışlarıyla kendi cinsel kimliğini bütünleştiren bireyde, toplumsal öğrenme gerçekleşmektedir.

Toplumun kadına ve erkeğe yüklediği cinsiyet rollerinin kurgudan ibaret olduğunu düşünen bazı sosyologlar, bu rollerin zamanla birey ve toplumun yaşamına yerleşerek kökleştiğini savunurlar. Ayrıca kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliklere de dikkat çeken kuramcılar, kadınların kamusal alanını ev ile sınırlandıran toplum yapısına eleştiriler

getirmektedirler. Kadınların son yıllarda kamusal alanda aktif olarak yer alması bile kadın – erkek eşitliğini sağlayamamış, hatta erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen kadın ev ortamında da yine cinsiyeti gereği toplumun ona yüklediği sorumluluk bilincini üzerinden atamamıştır. Ayrıca, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, kadının iş dünyasında terfisini de olumsuz etkilemekte, “cam tavan” uygulaması ile kadını hem özel hem de kamusal alanda cinsiyet kurbanı olmaya mahkûm etmektedir. Barbara Hill, bu konu hakkındaki düşüncelerini, “Bizans İmparatorluk Kadınları” adlı eserinde kaleme alırken, o dönemin toplumsal cinsiyet algısını şu şekilde ifade eder;

“Mead, toplumda herhangi bir etkinliğin değerli görülüp görülmemesini, etkinliği gerçekleştiren kişinin cinsiyetinin belirlediğini düşünmektedir. Aynı etkinlik her iki cinsiyetten kişilerce gerçekleştirildiğinde de bu geçerliydi. Erkeklerin her yaptığı, ister çocuk bakmak olsun isterse avlanma olsun, toplum tarafından değerli bulunuyordu; kadınlarsa ne yaparsa yapsın, ister avlansın ister çocuk baksın, toplumca değerli görülüyordu. Bazı toplumlarda aynı etkinlikleri hem kadınlar hem erkekler yaptığında, yalnızca erkekler yaptıklarıyla onurlandırılıyordu.” (Hill, 2003: 12).

Görüldüğü gibi toplumun kadın ve erkeğe biçtiği roller ve sorumluluklar toplumsal cinsiyet tartışmalarına zemin hazırlamıştır. Erkek her yaptığı işte başarı abidesi olarak nitelendirilirken, kadın için aynı durum söz konusu bile olmamıştır. İlkel toplumlardan modern toplumlara kadar hemen her dönemde kadın, daima ikincil plana itilmiştir. Dolayısıyla yaşamın hemen her alanda göze çarpan toplumsal cinsiyet söylemleri dini yaşam biçimleri üzerinde de etkisini hissettirmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca bireyin ve toplumun yaşamında varlığını hissettiren din olgusu, toplumsal cinsiyetin şekillenmesinde de etkin bir rol oynamıştır. İnsan yaşamına manevi boyutuyla yön veren, ödül-ceza, sevap-günah kavramlarıyla birey ve toplum üzerinde otokontrol görevi üstlenen din, insan eylemlerine yön vermiştir. Bundan dolayı din olgusu toplum bilimcilerin ve teorisyenlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Toplamların yaşam biçimlerine ve kültürlerine göre farklılıklar gösteren din, sadece aşkın nitelikli eylemleri değil, bunun yanı sıra doğum, ölüm, evlenme vs. gibi ritüelleri, eğitim, siyaset, yardım gibi sosyal aktiviteleri de bünyesinde barındırmaktadır. En önemli işlevleri arasında mensuplarının tutum ve davranışlarını kontrol altına alarak, onların yaşam biçimlerine ve dünya görüşüne yön vermek olan din, toplumsal cinsiyet söylemleri üzerinde de etkili olmuştur (Gürhan, 2010: 61). Şerif Mardin'in de ifade ettiği gibi din, *“dünyayı anlama ve kendini o dünyada belli bir yere yerleştirme modeli olarak işlev gören bir fenomendir.”* (Mardin, 1992: 25).

Sosyal yaşamın sürekliliği ve düzeninin sağlanmasında etkili olan din kurumu, cinsler arası ilişkilere de yön vermektedir. Kadınlık ve erkeklik kimliğine biçilen toplumsal rol ve statüler, cinsiyet algılarının meşruiyet kazanmasına hatta muhafazakâr bir yapıya bürünmesine neden olabilmektedir. Bu anlamda statik bir hal alan algı biçimi, yaşanan toplumsal değişimi kutsal değerlere saldırı olarak görmektedir. Örneğin, “namus” kavramı etrafında şekillenen ve dini değerlerle meşruiyet kazanan cinsiyet algısı bu durumu en iyi şekilde yansıtmaktadır. Toplumun kadına yüklediği cinsiyet sorumluluğu, dini değerlerle de pekiştirilerek kutsal bir hal almaktadır. Toplumsal değerlerin en önemlilerinden biri olarak görülen namus ve şeref algısının sadece kadına yönelik olarak düşünülmesi, kadına daha fazla sorumluluk yüklemiştir. Toplumun en temel yapısı olarak nitelendirilen aile kurumunun devamlılığı için gerekli görülen annelik vasfının kutsal anlamlar içermesi de yine kadına yüklenen sorumluluğu arttırmıştır. Kadın, yaptığı en ufak hata karşısında kirlenmiş, lekelenmiş, şerefini ve namusunu kaybetmiş birisi olarak nitelendirilirken, erkek için aynı

durum söz konusu bile olmamıştır. Bu durumda kutsallık atfedilen ailenin ve diğer toplumsal kurum/değerlerin “namus bekçisi” kadın olarak nitelendirilmektedir.

1.1.1. Biyolojik Olarak Kadın

Cinsiyet (sex) kavramı, biyolojik/fiziksel ve toplumsal olmak üzere iki farklı perspektifte değerlendirilmektedir. Biyolojik cinsiyet, toplumsal cinsiyetin aksine bireye doğuştan bahşedilen ve bireyin tercihi dışında gerçekleşen doğal bir süreci ifade etmektedir. İnsanlar, cinsiyetlerini seçemedikleri gibi içine doğdukları toplumu da tercih edemezler. Bireyler, varlık gösterdiği toplumun yaşam biçimini, kültürel kodlarını, ahlaki doğru ve yanlışları, dini değerleri vs. doğduğu andan itibaren öğrenmeye başlar. Bu süreçte, toplumsal roller ve cinsiyete göre rol dağılımı bireyin dünyasında yer edinmeye ve birey tarafından içselleştirilmeye başlar (Yıldırım, 2014: 449). İnsanoğlu dünyaya bir birinden farklı özellikler taşıyarak gelir: biyolojik/fiziksel özellikleri, cinsiyeti, zihinsel ve duygusal yönleri vs. gibi. Ancak bu özelliklerin biçimlendirilmesi ve kişiyle bütünleşmesi toplumsal koşulların ve kültürel kodların ürünüdür. Bu toplumsal ve kültürel kodları belirleyen ise erkeklik ve kadınlık cinsi arasındaki tahakkümdür. Cinsiyetçi söylemler, kadının ve erkeğin biyolojik yapısından ziyade toplumsal rol ve statüleriyle şekillenir. Toplumsal cinsiyet, eril tahakkümü meşrulaştırırken, kadını ikincil plana iter (Direk, 2010: 36). Biyolojik cinsiyeti itibariyle eşit olarak doğan kadın, toplumun biçtiği kadın-erkek rolleriyle cinsiyet eşitsizliğine maruz kalır.

Biyolojik özellikleri itibariyle kadının duygusal ve kırılgan yapısı üzerinden değerlendirilen cinsiyet algısı, kadın ve din arasındaki ilişkiyi de etkilemektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalar, kadınların erkeklere nazaran daha fazla dini inanç ve ritüellere bağlı olduğunu gözler önüne sermektedir. İşlevsel bir özelliğe sahip olan din olgusu, cinsiyet kavramı üzerinde de etkisini göstermektedir.

1.1.2. Toplumsal Cinsiyet ve Kadın

Cinsiyet kavramı, kadın ve erkeğin biyolojik olarak farklılaşmasına vurgu yaparken, toplumsal cinsiyet; erkeklik ve kadınlığın toplumsal sisteme göre konumlandırılması olarak tanımlanır. Toplumsal cinsiyet, doğuştan gelen/edinilmiş bir statü olan, kadınlık erkeklik rollerinin, içinde yaşanılan toplumun kültürel kodları ve değerleriyle şekillenmesidir. Birey, içinde doğup büyüdüğü toplumun beklentilerine göre davranışlar sergileyerek, toplumsal sistemin yeniden üreticisi görevini üstlenir. Her toplumun kadınlık ve erkeklik beklentileri farklılıklar göstermekle birlikte, beklentiler yaşanılan coğrafyanın ve toplumun cinsiyet algısına göre değişebilmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyeti, toplumun kültürel kodlarından ve yaşam biçiminden ayırmak olanaksızdır (Butler, 2008: 46). Çünkü toplumların olduğu yerde kültürel aktarımların ve yeniden üretimlerin olmaması imkânsızdır.

Bireyin, biyolojik cinsiyeti gereği toplumun ona yüklediği bazı sorumlulukları yerine getirmesiyle birlikte “toplumsal cinsiyet” ortaya çıkar. Toplum, kadına ve erkeğe farklı roller yükleyerek, cinsler üzerinde kontrol mekanizması işlevi görür. Edinilmiş bir statü olan cinsiyet, kişinin içinde doğup büyüdüğü toplumun yaşam biçimine göre şekillenerek, bireyin hayatına yön verir. Bu süreçte birey, toplumun ona attığı konuma göre davranışlar ve cinsiyetçi tavırları sergilemeye başlar. Toplumun kadına ve erkeğe yüklediği sorumluluk ve biçtiği rol, eşitsiz bir şekilde dağılır ve genellikle kadın, cinsiyet ayrımcılığının kurbanı olur.

Toplumsal cinsiyet kavramı, birçok teorisyen tarafından inceleme konusu olmuş ve çeşitli tanımlamalarla ifade edilmiştir. Bu kavramın öncü isimlerinden olan Connell (1987), toplumsal cinsiyeti; biyolojik cinsiyetten farklı olarak kültürün ürettiği cinsiyet rolleri üzerinden değerlendirir. Kadınlık ve erkeklik rollerinin biyolojik olmasından ziyade, asıl olanın “öğretilmiş bir ayırım” olduğunu ifade eder (Connell, 1987: 78- 80). Bu bağlamda, cinsiyet rollerinin oluşumunda biyolojik, fiziksel, kültürel ve psiko-sosyal nedenlerden her

hangi biri tek başına bir neden olarak düşünülmemelidir (Özdeş, 2005: 213). Amman'a göre ise toplumsal cinsiyet, kadın ve erkeğin biyolojik cinsiyeti üzerinde yükselerek; bireyin, sosyo-kültürel edinimleri ile şekillenen durumunu ifade etmektedir (Amman, 2012: 16). Toplumun temelini oluşturan aile kurumu, kadınlık ve erkeklik rollerinin belirlenmesi ve insan varlığının sürdürülebilirliği için biyolojik etmendir. Bu nedenle fonksiyonalist yaklaşımın öncü isimlerinden E. Durkheim ve T. Parsons, toplumların, cinsiyet rollerini farklılaştırma ve güçlendirme isteği üzerinde durarak, aile kurumunun önemine değinmişler ve ailenin toplumsal değerlerin koruması ve düzene konması için önemli bir işleve sahip olduğunu savunmuşlardır (Amman, 2012: 39).

Aile, hemen her teorisyen tarafından önemli bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Ancak, toplumun cinslere yüklediği roller erkeğe ev dışındaki sorumlulukları yüklerken, kadını aile içindeki sorumluluklarla baş başa bırakarak kadın erkek arasındaki cinsiyet ayrımcılığının yeniden üretilmesine neden olmuştur. Biyolojik olarak kız ve erkek cinsiyeti ile dünyaya gelen insanoğlu, toplumun ona yüklediği roller doğrultusunda cinsiyetçi kişilik geliştirerek bu yeniden üretime dahil olmuştur. Evin geçimini sağlama sorumluluğunu erkeğe yükleyen cinsiyetçi yaklaşım, kadına anne olmak, çocuk büyütme, ailenin devamlılığını sağlamak gibi roller biçmiştir (Günay ve Bener, 2011: 158).

Cinsiyet, kavramının öncü isimlerinde Oakley, toplumsal cinsiyeti tanımlarken bir kültür meselesi olarak nitelendirerek, toplumsal cinsiyetin kadınlık ve erkekliğin eşitsiz bölünmesi sonucu ortaya çıktığını savunmuştur. Cinsiyet değişmezliği kadar toplumsal cinsiyet değişmezliğinin de söz konusu olduğuna vurgu yapan Oakley, cinsiyet rollerinin zaman ve mekan kavramından ayrı düşünülmemeyeceğini savunmuştur. Nitekim toplumların zamana ve mekana göre değişiklik göstermesi, toplumsal değişim sürecinin zorunluluğudur. İlkel toplumlardan sanayi toplumuna, modern toplumdaki post-modern topluma geçiş sürecinde değişimin varlığı yadsınamaz. Ancak, tüm bu değişim ve dönüşüm kadın ve erkek

arasındaki cinsiyetçiliği ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldıramamıştır. Sanayileşme ile birlikte kamusal alanda var olabilme imkânı bulan kadının ev içi sorumlulukları da aynı derecede devam etmiş ve kadının yükü iki kat daha artmıştır. Kadın, kamusal alanda çalışan, evde anne, eş, evin temizlikçisi vs. tüm yükü üzerine alarak toplumun ona yüklediği sorumluluklar içerisinde kendi/birey olmayı unutmuştur.

1.1.3. Dinlerin Kadına Bakışı

Toplumların dine bakışını gözlemlediğimizde hemen her toplumun kendine özgü bir dini yaşayışı olmuştur. En küçük kabilelerden günümüze kadar hemen her toplum, kendinden üstün bir varlığa inanma/bağlanma ihtiyacı duymuştur. Toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi din hususunda da cinsiyetçi söylemler söz konusu olmuştur. Tarih boyunca cinsiyet ayrımcılığı ve eşitsizliklerle karşı karşıya kalan kadın, daima erkeklerden düşük statüde görülmüştür. Din ve kadın konusundaki araştırmalara bakıldığında ilk etapta dinlerin kadına karşı cinsiyetçi bir tutum sergilediği göze çarpmaktadır. Kavram olarak aynı anlamı ifade ediyormuş gibi gözükse de din; teoride ve pratikte farklılıklar göstererek, içinde bulunulan toplumun kültürel özellikleriyle şekillenir. Hemen her alanda olduğu gibi dini doktrinler de, tarihsel ve toplumsal değişim sürecinin akışından etkilenerek değişime uğrar. Yaşanılan dönemin şartları, mekânın ve zamanın farklılığı, din yorumcularının erkek olmalarından kaynaklı nedenler vs. dinin kadını ikincil plana attığı çıkarımlarına neden olmaktadır.

Dinlerde var olan toplumsal cinsiyet kalıpları, kendisini farklı şekillerde ortaya koymaktadır. Örneğin, Hinduizm’de kadına uygulanan baskı, şiddet ve aşağılama kutsal şekillere büründürülerek mubah sayılmaktadır. Sosyal hayatı kısıtlı olan kadının mal-mülk edinme hakkı olmadığı gibi çalışarak elde ettiği kazancını da eşine, babasına ve eğer dul ise oğluna vermek zorundadır. Hinduizm’ e göre kadın o kadar aşağılıktır ki kutsal metinleri ve

Vedaları dahi okuyamaz. Kadını bir hiç olarak gören Hinduizm’de kız çocuklar evlilik için en ideal yaş kabul edilen 7 -8 yaşında evlendirilerek zulmün en büyüğü ile karşı karşıya kalırlar. Boşanma hakkı söz konusu bile olmayan kadın, kocaya ve babaya itaat konusunda köleden daha aşağı bir varlık olarak görülür. Yine, Hindistan’da Aryan toplumu tarafından gerçekleştirilen insanlık dışı uygulama kadını ev hapsine alarak özgürlüğüne el koymakta, erkekten izinsiz evden dışarıya çıkan kadının kulakları ve burnu kesilerek cezalandırılmaktadır. Hinduizm’e göre eşi ölen kadın yakılarak, eşiyle gökyüzünde buluştuğuna inanılmakta ve kadının yaşam hakkı vahşice elinden alınmaktadır. Kutsal kitaplarında da, "...Eğer kocasının herhangi bir özel yönü yoksa bile, onu kendi tanrısı gibi saymalıdır." gibi kadını aşağılayan söylemlere sıkça rastlanmaktadır (Gürhan, 2010: 64). Nitekim toplumlar dini ritüellerini oluştururken, yaşadıkları toplumun kültürel özelliğinden bağımsız kalamamışlardır.

Bir başka inanç biçimi olan Budizm’ de de kadına yönelik davranışlar yine benzer özelliktedir. Bu dine ait kutsal metinlerde ise

"Kadınlar, zavallı yaratıklar... Kadınlar nankördür, haindir... Bütün kadınlar aşağılıktır..." "Ey keşişler, zehirli yılanların özellikleri: Nefret doludurlar ve hınç sahibidirler, zehirlidirler, Zor ortamlarda bulunurlar ve dostluğu engellerler. Ey keşişler, aynı şekilde kadınların özellikleri: Nefret ve hınçla doludurlar, dostlukları engellerler, bu kadınların zehridir. Çoğu zaman iftira atarlar." (Tripitaka, Akt. Gürhan, 2010: 64).

gibi ifadeler yer verilmekte ve kadın yılanla eşdeğer tutulmaktadır. Budizm’ in kurucusu kabul edilen Buda da "*Kadın aramıza girdikten sonra bu dinin (Budizm) uzun*

yaşayabileceğini sanmıyorum” gibi söylemleriyle kadına karşı olumsuz düşüncelerini gözler önüne sermektedir.

Medeniyetin beşiği kabul edilen Yunanlılarda bile kadın, kölelerle aynı statüde görülerek değersizleştirilmekte, dolayısıyla “uygarlık” diye nitelendirilen yaşam biçimi hakkında akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Yine bu medeniyet anlayışına göre karısı üzerinde her türlü hakka sahip olan erkek, onu başkalarına armağan edebilecek kadar aşağılık bir tutum sergileyebilmektedir. Bir erkeği kızdıran ve ona büyük bir küfür olarak kullanılan “kadın” kelimesi de cinsiyetçi yaklaşımın boyutunu açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca “en iyi kadın hiç konuşmayan kadındır” ifadesiyle kadını görmezden gelen anlayış ön plandadır. Yine meşhur atasözlerinde kadını yok sayarak erkeği yücelten, insan olmanın ana unsurunun erkek olmaktan ibaret olduğunu öne süren “*tavuğun kuş olmadığı gibi, kadın da insan değildir*” düşünce yapısına rastlamaktayız (Berktay, 1995: 106).

Büyük dinlerden olan Hristiyanlıkta da durum farklı değildir. Kadın cinsiyetçi söylemlere konu olmanın ötesinde insan olarak bile görülmezdi. Düşünen, sorgulayan kadınların hoş karşılanmadığı ve “cadılık” özelliği sergilediği gerekçesiyle yakıldığı bir Ortaçağ Avrupası karşımıza çıkmaktadır. Kadının dış dünya ile ve sosyal hayatla bağını kesen onu eve hapsederek özgürlüğünü kısıtlayan bir inanç biçiminin benimsendiği şu sözlerle açıkça gözler önüne serilmektedir. “Bir kadın evinden dışarıya üç kez çıkmalıdır: Vaftiz edildiği, evlendiği ve öldüğü zaman.” “Kadın, kedi ve baca evi hiç terk etmemelidir.” (Gilman, 1986: 57). Dolayısıyla bütün hayatı boyunca erkeğe hizmet etmek ve köle gibi yaşamak zorunda olan kadın, insan olduğunu unutmuş durumdadır. Ayrıca, Hristiyanlık inancındaki şu ifadeler, kadını değersizleştirilerek erkeği ön plana çıkartıldığının açıkça göstergesidir. “*Ey kadınlar kendi kocalarınıza Rabbe tabi olur gibi tabi olun. Çünkü bedenini kurtarıcısı Mesih, kilisenin başı olduğu gibi erkek de kadının başıdır.*” (Efesoslulara mektup 5/22-24).

“Fakat kadının öğretmesine ve erkeğe hâkim olmasına izin vermem... Çünkü önce Âdem sonra Havva yaratıldı ve Âdem aldanmadı. Kadın aldanarak suça düştü fakat iman, sevgi ve takdiste vakar ile dururlarsa, çocuk doğurması ile kurtulacaklardır.” (Timetheosa I. mektup, 2/12-15).

Hemen her toplumda karşımıza çıkan toplumsal cinsiyetçi söylemlere Hristiyanlık inancında da sıkça rastlanmaktadır. Kadının öğrenmesinin, sorgulamasının, kendisini geliştirmesinin ve hatta dışarıya çıkmasının önüne engeller koyarak, asli görevinin erkeğine boyun eğmek, çocuk doğurmak, evine/eşine hizmet etmek olduğunu vurgulayan bir inanç biçimi ile karşı karşıya kalınmaktadır.

Kitabı Mukaddes’te, Allah’ın Hz. Âdem ve Havva’ya bir ağacın meyvesini yasakladığı, fakat daha sonra yılanın Hz. Havva’yı, Hz. Havva’nın da Hz. Âdem’i kandırdığı anlatılır. Allah’ın kınamasından dolayı da Hz. Âdem’in suçu Hz. Havva’ya atıldığı belirtilir: “Yanıma verdiğin kadın... o, ağaçtan bana verdi ve yedim.” Allah da, Hz. Havva’ya şöyle seslenir: “Zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım, ağrı ile evlat doğuracaksın ve arzun kocana olacak, o da sana hâkim olacaktır.” Âdem’e de, “Karının sözünü dinlediğin ve ondan yemeyeceksin diye sana emrettiğim ağaçtan yediğin için toprak senin yüzünden lanetli oldu, ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin” der (Tekvin, 2/4, 3/24).

Ayrıca, hamile kadın erkek çocuğu doğurursa, “murdarlığının 7 gün, kız çocuğu doğurursa 2 hafta olacağını yazar. Yani, kız çocuğunun erkek çocuğundan iki kat daha fazla kirlilik sebebi olacağı belirtilir (Levililer, 12/2-5).

Dünya üzerinde geniş alana yayılan Hristiyanlık inancı, kadını değersizleştirme hususunda hat safhaya ulaşmıştır. Hristiyanlığın temeli sayılan “ilk günah” kadına bakışın ana unsurunu oluşturur. Yasaklı meyveyi yiyen kadın, Âdem’i kandırarak cennetten kovulmasına sebep olmuş ve bu durum insanoğlunu günahkâr doğmasının temel unsuru sayılmıştır.

Kadının doğum anında çektiği ağrılarla birlikte diğer tüm acılarının nedeni, ayrıca tüm insanlığın çektiği açlık, kıtlık, sıkıntı vs. Âdem ve Havva'nın suçunun bedeli olarak nitelendirilmektedir. Âdem'in de aklını çelen Havva'dır. Havva ile başlayan ve tüm kadınlara atfedilen “şeytanı temsil etme” ve “ayartıcılık” özelliği cinsiyetçiliğin boyutunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Diğer toplumların yaşam ve inanç biçiminde olduğu gibi Hristiyanlık da kadını dar kalıplar içerisine sokarak, ev sınırları içerisinde erkeğine hizmet etmeyi, çocuk doğurmayı öncelikli görevlerden saymaktadır. Ayrıca, daima erkeğin gerisinde olan kadının bilgi öğrenme ve öğretmesi de sakıncalı görülerek, Tanrı'ya itaat ettikleri gibi kocalarına itaat etmeleri emredilmektedir. Kadınlar, murdar ve kirlili bir varlık olarak nitelendirilip, ibadethanelere girmeleri yasaklanmaktadır. Papazlarının evliliğine müdahale eden kilisenin savunusu ise yeryüzündeki günahların nedenini kadına yüklemesidir (Akdemir, 1991: 262).

Protestanlığın kurucusu M. Luther ise, kadınların asıl amacının çocuk doğurmak olduğunu ve rahiplerin ve rahibelerin evlenmesinin engel teşkil etmediğini savunmaktadır. Aristo'nun “*Çocuk doğurmak yüzünden kadınlar bitap düşüyor ya da ölüyorsa bunun hiçbir zararı yoktur. Bırakın ölene dek çocuk doğursunlar; bütün varlık nedenleri de zaten bundan ibarettir.*” mantığından esinlenerek düşüncelerine yön veren Luther'de kadını ikincilliğin ötesine atmaktadır (Berkday, 1995: 142). Hristiyanlığın diğer mezhepleri gibi Katolikler de daha anne karnına düşerken günahkâr sayılmanın nedenini kadına bağlayarak, ilk yaratılıştan ölüme kadar kadını “günah keçisi” ilan etmektedir.

Yine büyük dinlerden olan Yahudilikte de kadın değersiz bir varlık olarak nitelendirilip, erkek egemenliği ön planda tutulmaktadır. Tevrat'ta “Rab Tanrı kadına, “Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim” dedi. “Ağrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın, seni o yönetecek” denilmektedir (Yaratılış 3/16).

Yahudiler için rutin haline gelen ve her sabah yinelenen dualarında “*Ezeli ilahımız, kâinatın kralı, beni kadın yaratmadığın için sana hamdolsun*” sözleri dikkat çekmektedir (Okiç, 1978: 7). Tüm dünyaya hâkim olmaya çalışan ve kendisini çağdaş, medeni ilan eden topluluklar, kutsal kitapları kendi istekleri doğrultusunda şekillendirirler. Bu değişim sürecinde, kültürel yaşamlarının yanı sıra dini inanç biçimlerinde de cinsiyetçiliği hat safhaya ulaştırıp kadını görmezden gelerek aslında hiç de medeni olmadıklarını bir kez daha gözler önüne serer.

İnsanı en üstün varlık olarak gören İslamiyet, insana insan olduğu için değer verirken, kadına da hak ettiği muameleyi gösterir. Evrensel bir nitelik taşıyan ve tüm insanlık için yeni bir sistem getiren İslamiyet, kadına hiçbir dinin vermediği değeri vermektedir. Örneğin İslamiyet öncesi kız çocuklarını diri diri toprağa gömen ve kadını insan olarak bile görmeyen cahiliye dönemi insanları, İslamiyet’in gelişiyle birlikte bir aydınlanma yaşamıştır. Birçok konuda etkin olan din, kadın erkek ilişkileri ve aile ile ilgili konular hakkında da insanların yaşamına yön vermektedir.

Yine İslam’ın ilk yıllarında Hz. Peygamber kadınlara zaman ayırarak onları bilgilendirdiği, vakit namazları ile birlikte Cuma ve Bayram namazlarında camiye girebildikleri bir ortam sunmuştur. İslamiyet öncesi din anlayışında sokağa bile çıkamayan kadın, İslamiyet’in gelişiyle birlikte sosyal hayatta aktif olarak yerini almıştır. Kamu hizmetlerinde, ticaretle, savaşta vs. birçok alanda kadın da kendisini ifade edebilme hakkına sahip olmuştur. Ticaretle ve birçok sosyal alanda öne çıkan, Hz. Peygamberin eşi Hz. Hatice bu durumun en iyi temsilcisidir. Hatta Hz. peygamber, ilk vahiy geldiğinde bu olayı ilk önce eşi Hz. Hatice ile paylaşmış O’nun fikrini alarak istişare etmiş, kadın aklını küçümseyenlere cevap niteliğinde davranış sergilemiştir. Ayrıca, fıkıh ve hadis hususunda önemli bir yeri olan Hz. Aişe’nin de kadın olduğu unutulmamalı. Dolayısıyla kadını dışlamadığı gibi hayatın merkezine oturtan İslamiyet, ona hak ettiği değeri vermiştir. Hz. Peygamber, Veda Hutbesi’n

de insanların can, mal güvenliği üzerinde özellikle durmuş, ayrıca kadın haklarına da vurgu yapmıştır.

İlk toplumlardan tutunda, kendisini çağdaş/medeni olarak nitelendiren post-modern toplumlara kadar hemen her toplumda kadın daima ikincil planda yer alırken, İslamiyet'in gelişiyle birlikte değerli olduğunu hissetmiştir. Büyük küçük birçok toplumda din adına bütün hakları elinden alınan kadın, İslamiyet'in gelişiyle birlikte sosyal haklarına kavuşmuştur. Kur'an-ı Kerim'de bunun örneklerine sıkça rastlanmaktadır.

Nisa suresi 32. ayette;

“Allah'ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın. Erkekler kendi kazançlarından bir fayda sağlarlar, kadınlar da kendi kazançlarından bir fayda sağlarlar. Çalışın da Allah'ın ihsan ve ikramından isteyin. Şüphesiz ki Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”

Ayeti Kerimesi bu durumun açıkça delilidir. Kadını eve hapseden zihniyetin aksine İslamiyet, kadına sosyal hayatta var olabilmenin yolunu açmıştır. Erkek ile kadın arasında hiçbir fark gözetmediği gibi, kadına istediği kadar mal-mülk edinebilme, kazancını istediği gibi tasarruf edebilme, temsil hakkı vs. birçok hak tanımıştır. Yine Nisa suresi 4. ayette;

“Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mihrin bir kısmını size bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin ”

Ayeti ise kadına ekonomik anlamda güvence sağlayarak, erkeğe sorumluluklar yüklemektedir. Nisa suresi 7. Ayette de;

“Anne ve baba ile akrabaların bıraktıklarından erkekler için bir pay vardır; anne ve baba ile akrabanın bıraktıklarından kadınlar için de bir pay vardır. Bunun azından ve çoğundan farz kılınmış bir pay vardır”

Ayetinde ise, İslamiyet öncesi hiçbir maddi hakka ve mirasa sahip olamayan kadının, İslamiyet’le birlikte sahip olduğu haklar gözler önüne serilmektedir.

İslam dini, tüm sosyal hakların yanı sıra kadına insan olduğu için özellikle de bir birey olduğu için değer vermiştir. Başka dinlerde düşünmesi, sorgulaması, öğrenip öğretmesi yasak olan kadın, İslamiyet’le birlikte insanca yaşamının farkına varmıştır. Hinduizm inancına göre 8 yaşında evlendirilen, diğer dinlerde de benzeri görülen evlenme ve boşanma ritüelleri İslamiyet’le birlikte şekil değiştirerek, kadının da kararına saygı duyulan bir kurum olabilmıştır. İslamiyet öncesi eşini seçme hakkına sahip olamayan, köleden daha aşağı bir statüde olan, uğradığı zorbalıklara rağmen eşinden boşanmanın söz konusu bile olmadığı bir yaşam biçimiyle karşı karşıya kalan kadın, İslam dini ile değerli bir varlık olduğunun farkına varmıştır. Dolayısıyla tüm yaşamında olduğu gibi evlilik ve boşanma hususunda da söz sahibi olmuştur.

Ailenin kutsallığına vurgu yapan din, kadın erkek arasındaki sorumluluklara da yer vermiştir. Özellikle İslami inanç ve Kur’an ışığında gözlemlediğimiz kadın-erkek ilişkileri, aile kurumunun önemine dikkat çekerek kadın ve erkeğe eşit sorumluluklar yüklemektedir. *“Mümin erkeklere gözlerini harama bakmaktan sakındırmalarını söyle... Mümin kadınlara da söyle gözlerinin haramdan sakınsınlar...”* (Nur, 25/ 30-31) şeklinde devam eden ayeti kerime, hem kadına hem erkeğe gözlerini haramdan sakınmalarını, iffet ve namuslarını korumalarını emreder.

Yine başka bir ayeti kerime de, aile bağlarının öneminden bahsederken zinanın aile kurumunu tahrip ettiğine vurgu yaparak, zinayı kadın-erkek ayrımı gözetmeden haram kılmıştır. *“Zinaya yaklaşmayın, çünkü o, son derece çirkin bir iştir, kötü bir yoldur.”* (İsra, 17/ 32).

İslamiyet, toplumun kadına yüklediği “namus” algısına farklı bir bakış açısı getirerek erkeğe de en az kadın kadar sorumluluk yüklemiştir. Kadın, kimi toplumlarda “*günah kapısı*”, kimi toplumlarda “*namus bekçisi*” kimi toplumlarda “*meta aracı*” olarak görülmüş ve hep ikincil plana atılmıştır. Ancak, yüce Allah, Kuran-ı Kerim’de ve son peygamber Hz. Muhammed de hadisi şeriflerinde, kadının da ne kadar değerli olduğunu bildirmiştir.

İslam dini, kadına en fazla değeri veren bir anlayışa sahip olmasına rağmen, Kur’an ayetleri eksik ve taraflı yorumlanmalar sonucu yanlış anlaşılmış ve sadece kadına sorumluluk yükleniyormuş gibi algılanmıştır. Oysaki toplum tarafından iffet-namus algısının kadın üzerinden değerlendirilmesine karşın, Kur’an ayetleri iki cinse de eşit mesafede yaklaşmıştır.

“Ey insanlar, sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız takvaca üstün olanınızdır (Hucurat, 49/ 13).

Bu ve buna benzer ayetler kadın ve erkeğe eşit sorumluluklar yüklemiş, ancak bilgiyi yorumlayanların toplumsal anlayışlarının, kültürel yaşamlarının, zaman ve mekânın farklılığı vs. nedenler kadın-erkek arasındaki ilişkide erkekler lehine çıkarımlar ortaya koymuştur. Bu konuda yapılan araştırmaların birçoğuna göre din ve kadın arasındaki ilişkide cinsiyetçi bir tutum sergilendiği şeklinde taraflı yorumlar göze çarpmaktadır. Ayrıca uydurma hadislerle ve kaynağı sahih olmayan Kuran yorumlarıyla sanki İslam dini kadını ikincilleştiriyormuşçasına bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak, Kuran ayetleri ve Hz. Peygamberin yaşam biçimi göz önünde bulundurulduğunda, kadın ve erkek arasında eşitsizliğin söz konusu olmadığı apaçık ortadadır. Biyolojik olarak kadın-erkek arasındaki farklılığı vurgulayan Kuran-ı Kerim, sosyal yaşamda cinsler arası eşitliği savunmuştur.

1.1.4. Dindarlık ve Kadın

İnsanlık tarihi boyunca varlık gösteren ve işlevsel bir niteliğe sahip olan din olgusu, birey/toplum hayatının şekillenmesinde de etkin bir rol üstlenmektedir. Dinler, birey ve toplum hayatını şekillendirirken aynı zamanda yaşanan toplumun sosyo-kültürel yapısından etkilenmişlerdir. Zaman ve mekâna, sosyo-kültürel yapıya vs. niteliklere göre şekillenen din olgusu, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde de etkisini hissettirmiştir.

Din ve kadın arasındaki ilişki akademik çalışmalara konu olmuş; ancak, bu konuda yapılan araştırmalar din ile cinsiyet arasındaki ilişkiye kesin bir açıklama getirememiştir. Din ve kadın arasındaki cinsiyetçi yaklaşımlara yapılan çalışmalardan yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşılabilmektedir. Örneğin, Tanrı'ya atfedilen “baba” imajı, otorite, iktidar/güç kavramlarının erkek ile bütünleştirilmesi, tüm bunlara karşın Tanrı'nın “merhamet” sıfatının kadın üzerinde tecelli ettiği söylemleri, ayrıca duygusal, narin, zayıflık belirtisi olarak görülen bir takım özelliklerin de kadınla özdeşleştirilmesi “dinin cinsiyetlendirilmesi” kavramı ile açıklanmıştır. Tüm bu söylemlere kültürel ve geleneksel yaşam biçimleri de eklendiğinde din ile cinsiyet arasındaki ilişki yadsınamaz bir hal almaktadır. Genellikle muhafazakar, geleneksel ve tutucu bir niteliğe sahip olan din, cinsler arası ilişkide de oto-kontrol görevi üstlenmektedir. Ancak son yıllarda sekülerleşmenin, post-modern yaşam biçiminin ve toplumsal değişim sürecinin de etkisiyle şekillenen dinin, cinsiyet ile ilgili tutumunda da değişimler yaşanmıştır (Şahin, 2006: 324-325). Diğer toplumsal olgu ve olaylar gibi din olgusunda da “tutucu” geleneksellikten “uçucu” modernliğe doğru bir evrilme söz konusu olmuştur.

Din ile kadın arasındaki ilişkide dikkat çeken bir diğer konu ise dinlerin kadınlara olan yaklaşımlarıdır. Genel itibariyle baktığımızda dinlerin kadınları ikincil plana ittiği ve cinsiyetçi bir yaklaşım sergilediği söylemleri yaygın olmakla birlikte, dinin kadın ve erkeğe

eşit mesafede olduğunu hatta kadını yücelttiğini iddia eden çalışmalar da söz konusudur. Din ve kadın arasındaki ilişki çeşitli boyutlarıyla ele alınmakta ve bu ilişki yaşanan toplumun kültürel kodlarıyla da harmanlanarak şekillenmektedir. Genellikle ataerkil yaşam biçimine sahip olan toplumlar bu tutucu, baskıcı ve gelenekselci özelliklerini dini yorumlama, anlamlandırma vs. noktasında da yansıtmakta ve cinsiyetçi bir yaklaşım sergilemektedirler.

Yine bu konu hakkında yapılan çalışmaların da ışığında kadınların mı yoksa erkeklerin mi daha dindar oldukları inceleme konusu olmuş ve çoğunlukla elde edilen sonuç kadınların erkeklere oranla daha fazla dindarlık özelliğine sahip olduklarını göstermiştir. Elde edilen verilerin incelenmesi ve yorumlanması söz konusu olduğunda ise genellikle cinsiyetçi söylemler ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla kadınların erkeklere oranla daha fazla bağlanma, aidiyet ve korunma duygusu içerisinde olduğu yorumlamaları yapılarak kadının acziyeti ve zayıflığı vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu noktada dikkat çeken husus ise din yorumcularının erkek olmalarından kaynaklı bir cinsiyet eşitsizliğinin söz konusu olmasıdır.

Argyle ve Beit-Hallahmi'nin (1975), üzerinde sıklıkla durduğu ve dindarlıkta evrensel bir cinsiyet farklılığı olduğu söylemleri, bu konu hakkındaki çalışmalar için referans kaynağı olmuştur. Çalışmalarında kadınların erkeklerden daha dindar olduğu sonucuna vararak, bu durumun dindarlığın hemen her boyutunda söz konusu olduğunu savunurlar. Ancak İngiltere ve Amerika'nın Tanrıya inanç konusundaki cinsiyetçi tutumunu bu iddiaların dışında tutarlar (71-73). Daha sonraki çalışmalarında ise (1997), Hristiyan ve Yahudiler üzerinde çalışmalar yaparak Hristiyan kadınların erkeklerden daha fazla kiliseye gittiklerini saptarken, Yahudi erkeklerin kadınlardan daha fazla sinagoga giderek ibadetle meşgul oldukları sonucuna ulaşırlar. Bu çalışma sonrası daha önce iddia ettikleri dindarlık ve cinsiyet ilişkisi hakkında keskin ifadelerden uzak daha esnek bir dil kullanırlar. Dolayısıyla bu durum bizlere hemen her alanda olduğu gibi dindarlık ve cinsiyet arasındaki ilişkide de zaman ve mekana, yaşam biçimine vs. göre değişikliklerin ve esnemelerin söz konusu olabileceğini göstermektedir.

Dindarlık ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi Müslüman ülke olan Türkiye bazında değerlendirdiğimizde, ibadet mekânı olan camiye gitme konusunda kadınlardan daha yüksek orana sahip olan erkeklerin, diğer dini ibadetleri yerine getirme hususunda kadınlardan daha düşük aktiviteye sahip oldukları gözlemlenmektedir. Türkiye genelinde, yapılan çalışmaların da ışığında her ne kadar kadın dindarlığı erkeklere oranla daha yüksek düzeyde görünse de bu durum tam anlamıyla netlik kazanmamıştır.

Toplumsal konumlandırılışı itibariyle geleneksel bir yapıya sahip olan ülkemizde, daha çocuk yaştan itibaren bireyler için biçilmiş cinsiyet rolleri mevcuttur. İlk ve en önemli kurum olan aile, çocuğun gelişim dönemi ve tüm yaşamı için hayati öneme sahiptir. Özellikle gelişim döneminde zamanının büyük bir bölümünü ev içinde anne ile geçiren çocuk, cinsiyetçi rollerinin yanı sıra ilk dini eğitimini de aile bireylerinden ve ağırlıklı olarak da anneden öğrenir. Yaşam alanına aile kurumunun akabinde arkadaş çevresi, okul vs. alanlar ve sosyal çevre de eklenince birey yaşadığı toplumun kültürel özelliklerini hemen her boyutuyla rol-model almaya başlar. Toplumsal roller, yaşanılan sosyal çevrenin etkisiyle şekillenirken, dini inanç ve aidiyet duygusu bu süreç içerisinde bireyin dünyasında yer edinir. Bu durumda toplumun kendisine biçtiği rollere göre davranış sergileyen birey, diğer yaşam alanlarında olduğu gibi dini tutum ve davranışlarda da toplumsal rollerini yerine getirmeye çalışır. Dolayısıyla sadece kadın ve erkek olmanın ötesinde toplumsal cinsiyet rolleri ile kuşatılan bireyler, dini inanç ve tutumlar hususunda da cinsiyet rollerine uygun davranış sergilerler.

2. Tarihsel Süreçte Kadın ve Din

En ilkelinden en gelişmişine hemen her toplumda cinsiyetçi yaklaşımlarla karşı karşıya kalan kadın, birçok akademik çalışmanın ana eksenini oluşturmuştur. Toplumlar, kültürel özellikleri, dini inançları, yaşam biçimleri ve zaman/meکان kavramları açısından bir birlerinden farklı niteliğe sahip olsalar da; kadın konusundaki tutum ve davranışları benzerlik

göstermiştir. Birçok toplum tarafından cadı, fattan, uğursuz gibi ithamlara maruz kalan kadın, tarihsel süreç içerisinde çoğu kez kötülüklerin anası olarak adlandırılmakta ve “günah keçisi” ilan edilmiştir. Toplumsal değişim süreci içerisinde, pek çok önemli olaya imza atan, birçok rol ve sorumluluk üstlenen kadın, cinsiyetçi söylemlerle ikincilleştirilmiş, hatta görmezden gelinerek yok sayılmıştır. Özel ve kamusal alanı sadece ev ile sınırlı olan kadın, toplumun kendisine yüklediği rol ve sorumlulukları yerine getirirken; iyi bir eş, iyi bir anne, iyi bir hizmetçi vs. olabilme yolunda kendi olmayı unutarak, geleneksel, kültürel, dini yaşantıların etkisini daima üzerinde taşımıştır.

Modernizm ve sanayileşme birlikte toplumlar hızlı değişim süreci içerisine girmiştir. Yaşanan bu değişimler, toplumsal yapının her alanında etkisini hissettirirken, kadını da bu sürece dahil etmiştir. Öncelikli olarak sosyal, siyasal ve hukuki anlamda haklar elde etmeye başlayan kadın, kamusal alanda da varlık göstermeye başlamıştır.

Tüm toplumları etkisi altına alan değişim rüzgârı, Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı ile ivme kazanmıştır. 1980’li yıllarda daha da hız kazanarak ilerleyen değişim süreci, kadını kamusal alana dahil ederken, geleneksel muhafazakar algıda kırılmalar yaşanmaya başlamıştır. Genel itibarıyla seküler bir yapıya sahip olan kamusal alan, muhafazakar kadın için kültürel değerlerin ve dini inancın sekteye uğradığı bir alana dönüşmüştür.

Göle, kadınların kamusal alana dahil olabilmeleri ve meşruiyet kazanabilmeleri için “erkek” kimliğine bürünmeleri gerektiğini vurgulayarak, bu alanda “aktör” olarak görülen kadınların, kültürel olarak kabul gören kadın davranışı sergilemek durumunda olduklarını dile getirmiştir (2011: 109). Ayrıca, Cumhuriyet dönemi kadınlarını tasvir ederken kadınların “cinsiyetsizleştirilmelerine” dikkat çeken Göle, Cumhuriyet dönemi kadın imajını tanımlarken; millete yararlı olmaya çalışan, siyasi alanda erkeklerle birlikte yer alan, buna

karşın müşfikliğinden bir şey kaybetmeyen, ağırbaşlı, arkadaş, vatanın anası, halkçı kadın tipi şeklinde ifade etmiştir (Göle, 1998: 81).

Cumhuriyetin ilanında sonra elde edilen kazanımlar başta kanunlarla sınırlı kalarak, belirli kesim tarafından istifade edilmiştir. 1980’li yıllara gelindiğinde muhafazakâr kadınlar tarafından da kabul gören bu alan, yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Toplumsal değişime paralel olarak şekil değiştiren yaşam tarzı, muhafazakar kadın algısını yeniden inşa ederken, kadın için yeni bir başlangıcı da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte hızla yükselişe geçen İslami hareket, kadını saflarına dahil ederken, ona yeni bir kimlik kazandırmıştır (Çapcıoğlu, 2016: 277-278).

Hemen her dönemde toplumsal sorun haline gelen kadın olgusu, günümüzde de gündemi meşgul etmeye devam etmektedir. Toplumsal cinsiyetiyle ön plana çıkan kadın, en az kendisi kadar hassas olan din olgusu ile birlikte ele alınınca, konu daha da hassasiyet kazanmaktadır. Genel anlamda *Kadın Dindarlığı* üzerine yapılan çalışmada, kadının zaman içerisindeki değişimi irdelenmektedir. Bunun yanı sıra dinlerin kadına bakışı ve toplumsal değişim süreci içerisinde, kadının dini değerlerindeki değişim gözler önüne serilmeye çalışılmaktadır.

Toplumsal süreçte zamana ve mekana göre yaşanan değişimler, dini inanç biçimleri üzerinde etkin olarak görülmektedir. Diğer toplumsal olay/olgularda olduğu gibi kadına bakışın farklı dinlerde ne şekilde yorumlandığı, yapılan araştırmalar ışığında gözler önüne serilmektedir. Örneğin, Hinduizm geleneğine göre erkeğin mutlak egemenliği altında yaşayarak, sonsuz sadakat ve itaatle eşine boyun eğmek zorunda kalan kadın, kocasından daha fazla bir ömrü hak etmemekte, kocasının ölümünden sonra yakılarak öldürülmektedir. Yine Japon ve Çin geleneğinde de kadının ne kadar değersiz ve aşağılık bir varlık olarak nitelendirildiği "*Madem karını sabahleyin dövdün, öğleyin de niçin dövmeyeceksin ki?*"!

şeklindeki Çin atasözü ile gözler önüne serilmektedir. Yunan ve Roma geleneğinde de durum diğer toplumlarınkinden farklı değildir. Cinselliğin, sapkınlığın ve aşırılığın hat safhaya ulaştığı Roma'da kadın, cinsel hazzın aracı olarak görülmektedir. Bir meta aracı olarak görülen kadın, sadece cinselliği ile ön plana çıkarılarak değersizleştirilmekte, hatta alınıp satılabilen veya devredilebilen bir varlık olarak nitelendirilmektedir (Bahadır, 1998: 1).

Yine İslamiyet öncesi cahiliye toplumlarında da kadın, her türlü haklarından mahrum bırakılarak ikincilleştirilmekte ve eğer soylu bir aileye mensup değilse cinsel meta aracı olarak alınıp satılmaktadır. Kız çocuklarını “toplumun yüz karası” olarak nitelendirilen ve onları diri diri toprağa gömebilecek kadar canileşen zihniyet, kadına karşı da insanlık dışı davranışlar sergilemekten geri kalmamıştır. İslamiyet'in gelişiyle birlikte hak ettiği değeri elde edebilme yolunda ilerleyen kadın, bu defa da içinde yaşadığı toplumun geleneksel ve kültürel yapısından, yaşanılan coğrafyanın, zamanın/mekanın farklılığından ve özellikle de müfessirlerin (erkek olmaları münasebetiyle) taraflı yorumlarından nasibini alarak, cinsiyetçi söylemlerin kurbanı olmaktan kurtulamamıştır.

2.1. Geleneksel Toplumlarda Kadın ve Din

Günlük dildeki kullanımı açısından örf, adet ve töre anlamına gelen gelenek, genel anlamda toplumları belirli davranış kalıpları çerçevesinde kontrol altına alan bir ideoloji olarak tanımlanabilir (Armağan, 1990: 87). Geleneksel toplumlar, genellikle birincil ve yüz yüze ilişkilerin yaygın olduğu, aile ve akrabalık bağlarının kuvvetli olduğu, cemaat niteliği taşıyan bir yapıyı yansıtmaktadır. Sosyo-ekonomik açıdan kısıtlı imkânlarla sahip olan bu toplumlarda tarım ve hayvancılık yaygın olarak yapılmaktadır. Sosyal değişime kapalı olan geleneksel toplumlar, teknolojiye uzak durmakta, dolayısıyla iş gücü el emeğine dayanmakta ve üretim sadece kendilerine yetebilecek ölçüde sınırlı kalmaktadır. Toplumsal ve demografik yapısı itibariyle sosyal hareketliliğin oldukça kısıtlı olduğu bu toplumlar, sosyal değişime

direnen bir nitelik taşımaktadırlar. Sosyo-kültürel anlamda da geleneksel, muhafazakâr, tutucu yapıyı koruyan bu toplumlarda, dini yaşam biçiminde de benzer durumun söz konusu olduğu ve gelenekselle kutsalın iç içe geçtiği gözlemlenmektedir (Günay, 2014: 395). Geleneksel toplumlarda, kutsal ve kutsal dışının bir biri ile iç içe geçmesi münasebetiyle aile ve akrabalık bağları, sosyal faaliyetlerde kültürel yapının yanı sıra dini bir anlam da taşımaktadır.

Cemaatçi bir yapıya sahip olan geleneksel toplumlarda, üyeler arasında sıkı bir bağ mevcuttur. Aynı zamanda dini emirler ve yasaklar mahiyetinde değerlendirildiğinde toplumun en üst tabakası ile en alt tabakası arasında ibadet ve inanç birliği söz konusudur. Ayrıca geleneksel toplumlarda, kültürel kodlar ve dini normlar sosyal kontrol mekanizması olarak etkin bir rol oynamaktadır. Dinin en temel hatta en önemli işlevlerinden biri toplumsal ahlakın korunması ve devam ettirilmesidir. Bundan dolayıdır ki din, muhafazakârlık algısını temelinde barındırarak; ahlak, örf, adet gibi değerlerin de koruyuculuğunu üstlenmektedir (Günay, 2014: 395-396).

Geleneksel toplumların otorite olarak kabul ettiği kurumun en üstünde devlet, sonrasında din adamı, aile reisi, yaşlılar olmak üzere devam eden bir yapı göze çarpmakta ve bu silsile içerisinde kadın, en alt sıralarda yerini almaktadır. Ancak burada en dikkat çekici unsur şüphesiz ki din adamıdır (Günay, 2014: 395). Geleneksel yapının en önemli üyesi olan kadın, sosyal statüsü ve rolü bakımından erkekten daha düşük bir konumdadır. Statüsü, doğurganlığı ve yaşı ile bağlantılı olan kadın, sosyal anlamda hak ettiği yeri bulamamıştır. Toplumsal değişime kapalı olan bu toplumlarda kadın, çoğunlukla ev işlerinden sorumlu tutulmaktadır. Öncelikli işi çocuk doğurmak, eşine ve aile büyüklerine hizmet etmek gibi statüsü olmayan roller üstlenen kadın, toplumun ona yüklediği sorumlulukların dışına çıkamamış ve kendisi/birey olmayı unutmıştır. Ayrıca, kamusal ve özel alanı ev ile sınırlı kalan kadının, dışarıdaki sosyal aktivitesi bağ-bahçe işlerinden ibarettir. Ev içi

sorumluluklarının yanı sıra tarla, bağ-bahçe işleriyle meşgul olan ve eşine ekonomik anlamda yardımcı olmak isteyen kadın, kazancı üzerinde de söz sahibi olamamaktadır.

2.2. Modern Toplumlarda Kadın ve Din

Geleneksel toplumlara nispeten daha karmaşık bir yapıya sahip olan modern toplumlar, geçiş sürecinin ve toplumsal değişimin temsilcisi niteliğindedir. Aydınlanma hareketi ile birlikte, Batıdan başlayarak yaygınlaşmaya başlayan modernizm, tüm dünyada hızla etkisini göstermiştir. Bu hareketlilik, kısa sürede sanayileşme, teknoloji, kitle iletişim araçları, seri üretim, endüstrileşme gibi birçok alanda hız kesmeden devam ederken, sosyal alanlarda da gelişimini sürdürmüş, özgürlük ve demokratikleşme hareketlerinin başlangıç noktası olmuştur. Gelenekselin çözülerek yeni oluşum ve değişimlerin yaygınlık kazandığı bu süreçte, modernizm dünya sahnesinde yerini almıştır (Demir, 1998: 13-20).

Modernizm, tüm dünyada etkisini gösterirken bu değişimin rüzgarı geleneksel toplum yapısını da etkisi altına almıştır. Endüstri ve sanayileşmenin hız kazanmasıyla birlikte, köyden kente doğru gerçekleşen göç hareketleri gelenek-görenek, kültür, dini inanç gibi birçok alanda kırılmalara neden olmuştur. Dolayısıyla modernizmin etkisi, toplumsal norm ve değerlerle birlikte geleneksel toplum yapısının da önemini yitirmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreç sosyal hayatın her alanında olduğu gibi dini yaşam alanı üzerinde de etkisini göstermiştir. Geleneksel toplumlarda sosyal hayatın temelini oluşturan din, modern toplumun getirisi olan sekülerizm ile birlikte cemaatçi yapıdan cemiyetçi yapıya doğru evrilerek daha bireysel bir nitelik kazanmıştır (Günay, 2014: 399). Geleneksel toplum yapısında birleştirici bütünleştirici etkisi ile dikkat çeken din, modern hayat tarzında daha ferdi bir boyut kazanmıştır.

Sanayileşme ve endüstriyel yaşam biçimi köyden kente göç eden ya da geleneksel yaşamı benimseyen toplumlar üzerinde olumlu etki oluşturuyor gibi görünse de birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Üretimi, tüketimi ile sınırlı olan ve kendi işinin

patronu olan bireyler; endüstri, sanayi, modernleşme çarkı içerisinde robotlaşarak, monoton hayat tarzının müdahili olmuştur. Ekonomik anlamda da tam olarak beklediği sonuca ulaşamayan birey, modernizmin getirisi ve zorunlu sonucu olan kapitalizm dalgası içerisinde kaybolmaya; kendisinden, kültüründen, sosyal hayatından ve en önemlisi hayatının merkezine aldığı dini inançlarından ödün vermeye başlamıştır.

Geleneksel toplum yapısında dini ritüellere ve inançlara rağbet yüksek iken, modernizmle ve şehirlileşme ile birlikte gözle görülür bir düşüş kaydedilmiştir (Günay, 2014: 399). Gelenekselci yaşamında sınırlı sosyal hayata sahip olan bireyler, modernleşme ve şehirlileşme sürecinde yerleşik değerlerinden, kültüründen, normlarından vs. ödün vermeye başlamış dolayısıyla yaşam tarzları ve ilgi alanları da değişmiştir. Yaşanan tüm bu değişim ve gelişim süreci kurumsal nitelik taşıyan; birleştirici, bütünleştirici etkisi ile dikkat çeken din olgusu üzerinde de etkisini hissettirmiştir. Bu değişim yalnız modern toplumları değil; modern toplumun daha gerisinde kalmış tranzisyonel toplumları da etkisi altına almıştır. Bu süreç içerisinde alışlagelmiş hayat tarzının dışına çıkmaya çalışan ve yükü/sorumlulukları daha da artan bireyler, birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunu yitirerek kendi ile baş başa kalmaya başlamıştır. Modernleşme hayalleriyle geleneksel ve muhafazakâr yaşam tarzından ödün veren birey/toplum, tam anlamıyla aradığı huzuru bulamamış hatta “kalabalık içerisinde yalnızlık” duygusuna kapılmıştır.

Modern toplumun ve dolayısıyla sekülerizmin ürünü olan din dışı bir yaşam, insanlar arasındaki birlik, beraberlik, bütünlük duygularını da sarsmaya başlamıştır. Bu büyük sarsıntı pek çok sosyolog ve düşünürün gözünden kaçmamış, hatta dinin toplumlar üzerinde olumlu etkilerine ve gerekliliğine sık sık vurgu yapan sosyologları, din ve toplum arasındaki ilişki düzleminde yeniden harekete geçirmiştir (Günay, 2014: 402). Ancak her ne kadar dini anlayışta gözle görülür bir azalma söz konusu olsa bile, hatta bilimi ve akli yaşamın merkeze koyan Aydınlanma düşünürleri dini tamamen yok saymaya çalışsalar bile; din, hiçbir zaman

bireyin ve toplumun hayatından tamamen soyutlanmamış, ancak gelişen dünya algısı içerisinde değişime uğramıştır (Özüdoğru, 2010: 48). Toplumsal değişim süreci içerisinde bilim, dini devre dışı bırakmaya çalışsa da kalabalık içerisinde yalnızlaşan birey, bir şeylere bağlanma ihtiyacını ve aidiyet duygusunu yitirmeyecek hatta yaşadığı dönemin şartları içerisinde dini inancını yeniden inşa edecektir.

Modern yaşama geçişle birlikte sosyal, kültürel, geleneksel değerlerin yanı sıra birçok alanda meydana gelen değişim kadınlar üzerinde de etkisini göstermiştir. Toplumsal değişim süreciyle birlikte, kadın-erkek arasındaki cinsiyetçi söylemler gündeme gelmeye başlamış, sosyal hayattaki değişim her iki cinsi de etkisi altına almıştır. Ancak kültürel ve geleneksel kalıpların değişimi, sosyal ve hukuksal hayatın değişimi kadar hızlı olmamış, dolayısıyla kadın erkek arasındaki cinsiyetçi söylemler de kişinin içinde bulunduğu toplum yapısına göre farklılık göstermiştir (Şahin, 2002: 22). Sanayi ve endüstri toplumuna geçişle birlikte kadınlar da çalışma hayatında yer almaya başlayarak, yavaş yavaş ev dışında kendisini ifade etmeye başlamıştır. Ancak kamusal alana ve çalışmaya hayatına dahil olmakta kadının yükünü hafifletmemiştir. Aksine yükü daha da artan kadın, hem ev ekonomisine katkı için dışarıda çalışmış hem de özel alanında üzerine düşen bütün sorumlulukları fazlasıyla yüklenmiştir. Bu süreçte geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçen bireyler/toplum için çocuk bakımı da ekstra bir sorun olmaya başlamış ve aile içerisinde yeni sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Demir, 1998: 20). Geleneksel toplumun kendisine yüklediği iyi bir eş, iyi bir anne, iyi bir ev hanımı olabilme rolleri ile modern toplumun bireyselliği arasında sıkışıp kalan kadın, iki farklı hayat tarzı arasında rol karmaşası yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla çalışma hayatına ve kamusal alana dahil olmakla yükünün hafifleyeceğine inanan kadın, ekstra yüklere maruz kalarak yine cinsiyetinin kurbanı olmuştur.

Geleneksel yaşam tarzından modern yaşam tarzına doğru geçiş yaşanırken, toplumun hemen her alanını etkileyen değişim süreci, kadının yaşam tarzını da yeniden inşa etmiştir.

Öncelikli olarak kılık-kıyafeti/dış görünümü değişime uğramaya başlayan kadın, dini inancının sembolü olan örtünme şeklinden ve giyim kuşamından tavizler vermeye başlamıştır. Geleneksel muhafazakâr yaşamında; kültürel değerlerinin, dini inancının gereği olarak gördüğü ve yabancı erkeklerden/namahrem gözlerden korunmanın aracı olarak nitelendirdiğı örtünme, modernleşen ve sekülerleşen hayat tarzıyla yeniden şekillenmiştir.

Kamusal alana dahil olurken devlet tarafından da denetim altına alınan kadın, giyimiyle de toplumsal ve siyasal projeye dahil edilmiştir (Göle, 2012: 56). Dış görünüş ve tesettürle biçimlenen giyimden sadece mahrem, cinsel olanın korunması veya gösterilmemesi değil aynı zamanda toplumsal düzenin korunması da amaç edinilmiştir. İçinde bulunulan kavramsal bütünlük göz önünde bulundurulduğunda, dayatmalar bulunan konunun birer getirisi olarak dışarıdan içeriye doğru bir değişim söz konusu olmaya başlamıştır (Göle, 2012: 95).

Dindar kadın için örtünme, İslami dindarlık ve yaşam biçiminin siyasal anlamda yeniden sahiplenişini ifade etmektedir. Kadınlar, çağdaş İslamcılığın en yeni aktörleri, örtünme ise sembollerinin en dikkat çekicisi olarak yerini almıştır (Göle, 2009: 26). Kadınların örtünmesi, Türk dünyasının İslamlaşmasının en gözle görülür sembolü olarak, ortaya çıkmıştır. İslami politikalar, bireylerin rolü üzerinden açıkça tanımlanırken, dindar kadını da bu sürece dahil etmiştir (Göle, 2009: 11). Yaşanan bu değişimler eşliğinde, kadınların cinsiyetinin kontrolü ve cinsiyetlerin toplumsal ayrımı yeniden gündemi meşgul etmeye başlamıştır (Göle, 2012: 53). Geleneksel yaşamında belirli kimselere (eş, ev, yakın çevre) karşı sorumlulukları olan kadın, modernleşen ve sekülerleşen yeni yaşamıyla birlikte artan sorumluluklarla karşı karşıya kalmıştır. Hem dini inancı hem de geleneksel değerleri gereği, yaşam tarzına, kılık-kıyafetine ehemmiyet göstermek durumunda olan kadın için kamusal alan, yeni bir sürecin ve değişimin başlangıcı olmuştur.

Olaya daha geniş bir bakış açısıyla baktığımızda, tüm İslâm toplumlarının buradan, örtünen kadının kamusal görünümlülüğünden, feyz aldığı görülmektedir. Örtünme sembolleri, yaşamın bu yolla İslamileşmesi, cinsiyet kimliklerine mekânsal ve estetik görünümlülük kazandırmıştır. Bir taraftan geleneksel değerler ve dini inançlar, diğer taraftan cinselliğin ayrımı, namus ve iffet değerlerinin kamusal alana taşınması, dindar kadını geleneksel yaşam ile kamusal alanın arasında bir yerde bırakmıştır. Örtünme, kamusal alana, Avrupa'nın kadınlara ilişkin temsil biçimlerine, seküler modernliğe kafa tutan bir dişil kişiliği ve cinselliği yerleştirmeye başlamıştır. İslami örtünme, seküler feminizmle aynı zamanda ortaya çıkmış olmasına rağmen, seküler özgürleşmenin önceden belirlenmiş olduğu normlara karşı olduğu görülmüştür (Göle, 2012: 39).

Genel olarak din ve özel olarak örtünme/kılık-kıyafet, kişinin kendisini ilahi iradeye teslim etmesini akla getirmekte ve seküler modern öznenin iradesine karşı tevazu duygusuna kıymet verilmesini sağlamaktadır. İslami örtünme, Müslüman kadınları gizleyip hapsedmektedir ama bir yandan da kamusal alana çıkmalarını sağlamaktadır. Örtünme, performansa dökülen ama sessiz, sözlü olmayan bir iletişimin benimsenmesi yoluyla toplumsal ahlak kuralları üzerindeki mücadelesini artırmaktadır (Göle, 2012: 40-41). Müslüman kadının dış dünyaya çıkışını saklamak olarak nitelendirilen örtünme, kadın için mahrem dünyaya ait olmanın bir sembolü olarak görülmektedir. Çünkü örtünen kadın dışarıya çıksa da içeride kalmak durumunda olduğunun bilicindedir. Örtünen kadın Göle'nin deyiimiyle "estetik" gövdenin karşısına kutsal gövdeyi yerleştirerek "dişilik değil kişilik" metaforunu açığa çıkararak, kamusal yaşama girmektedir. Bu anlamda örtünme, ikili bir anlam ve eleştiriyi içinde barındırmaktadır. İlki ideal örtünme, bedenın seküler estetik açıdan ve materyalist şekillerde kullanılmasına karşı bir direnişken, diğeri ise kadın bedeninin kimi kısımlarının örtülüp saklanmasına dayanan ve dolayısıyla kutsal, gizli, cinsiyetlendirilmiş alanı hatırlatan, yani kamusal alanda bulunurken "mahrem"i muhafaza eden bir İslami kadın

kimliğini ortaya koymaktadır (Göle, 2012: 130). Örtünme/tesettür veya İslami yaşam uygun giyinme, İslâm'ın disiplin sağlayıcı kategorilerini benimsemiş Müslüman kadınların kendilerini biçimlendirmesini ifade etmektedir. Ancak onlar için inanç; doğaçlama, uyarlama ve icat alanına girmektedir. Kişinin kendini sınırlandırmasının, kişinin benliğini biçimlendirmesinin bir göstergesidir (Göle, 2012: 62). Kamusal alan, örtünme, modernizm gibi önemli kavramları bir araya getiren Göle, dindar kadının kamusal alanda varlık gösterebilmesi için yaşadığı değişim/dönüşümü bu şekilde ifade etmektedir.

Geleneksel ve modern toplum yapısı arasındaki farklılıklarla birlikte dinin toplumsal yaşamdaki konumuna paralel olarak gerçekleşen değişim, dini inanç ve ritüellerde de belirgin bir düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Tabi ki bu değişim, toplumun hemen her kurumunda olduğu gibi kadının dini yaşamı üzerinde de etkin rol oynamıştır. Geleneksel toplum yaşamında inanç ve ibadetlere, dini ritüellere katılımı daha yoğun olan kadın, modern hayatın döngüsü içerisinde dini inançlarından da tavizler vermeye başlamıştır. Geleneksel toplumlarda yoğun olarak görülen birincil ilişkiler, modern dünyanın şartlarında daha ikincil bir boyut kazanmıştır. Dolayısıyla kadın da toplumun diğer üyeleri gibi “gemeinschaft” ilişkilerden “gesellschaft” ilişkilere geçiş sürecinde geleneksel yaşamından tavizler vererek ferdileşen bir hayat tarzını benimsemeye başlamıştır (Mardin, 1992: 168).

Modern yaşamın getirdiği kamusal imkanlar ve değişen hayat şartları, eğitim ve öğretimdeki yükselme, sosyal alandaki tüm değişimler kadın dindarlığının da dönüşümünü hızlandırmıştır. Bireyselleşmeye paralel olarak gerçekleşen dini ritüellere, ibadetlere ve uygulamalara katılımda azalmalar söz konusu olmuştur. Dolayısıyla geleneksel ve muhafazakar yapısı gereği toplumun diğer üyelerini ve kadını denetleyen cemaatçi anlayış, modernizm çarkı içerisinde kırılmalara uğrayarak, cemiyetçi bir karaktere bürünmüş hatta denetlemeci niteliğini kaybetmeye başlamıştır.

2. 3. Tranzisyonel Toplumlarda Kadın ve Din

Tranzisyonel toplum kavramı, geleneksellikten modernliğe yönelmiş ancak hızlı değişim süreciyle karşı karşıya kaldığı için bu dönüşüm sürecini tam anlamıyla gerçekleştirememiş, geleneksel ile modern arasında sıkışıp kalmış toplumları ifade etmek için kullanılır. Modernleşmenin getirdiği olan sanayileşme, kentleşme ve beraberinde yaşanan toplumsal değişim ve dönüşüm, geleneksel toplumların sosyo-kültürel yapılarında değişime neden olmakta, ancak yaşanan bu değişim süreci her toplumu aynı hızda etkilememektedir (Günay, 2014: 406).

Geleneksel toplumların sosyo-kültürel yapıları üzerinde güçlü etkileri olan modernizm, bu yapıyı tamamen değiştirememişse de toplumun geleneksel değerlerinden uzaklaşmasında önemli bir etken olmuştur. Tranzisyonel toplumlar, modern ve geleneksel arasındaki döngüden büyük oranda etkilenmişler dolayısıyla bu geçiş süreci sosyo-kültürel yapıları ve kimlikleri için ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. Statik bir toplumsal yapının mümkün olmayışı ve değişime direnmenin imkansız oluşu daha dinamik ortamlara zemin hazırlarken, geleneksel değerlerin varlığını sürdürmeye devam etmesi “*geleneksel*” ile “*moderni*” veya “*eski*” ile “*yeni*” karşı karşıya getirmekte ve bu durum sosyal sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Günay, 2014: 407). Geleneksel ve muhafazakar yapının güçlü bir sosyal kontrol aracı olarak toplumsal değişime direnç göstermesi, modernle geleneksel arasındaki değişimin hızına bağlı olarak, çatışma ve direnmeye neden olmuş, bu durum ise toplumsal sorunların ortaya çıkmasında büyük bir etken olmuştur. Modernleşme sürecinin niteliği ve hızı, toplumsal yapının niteliği ile paralellik göstererek değişimin boyutunu da belirlemiştir. Bu değişim ve geçiş süreci hemen her alanda olduğu gibi dini algı üzerinde de değişimlere neden olmuş ve yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Geleneksel ile modern arasında kalan ve değişime tam olarak ayak uyduramayan tranzisyonel toplumlarda kadın da bu süreçten etkilenmiştir. Muhafazakar ve cemaatçi yapısıyla ön plana çıkan geleneksel toplumlarda, dini norm ve değerlerin de etkisiyle kadına yüklenen sorumluluk daha da artmıştır. Bir taraftan geleneksel-muhafazakar toplum yapısı diğer taraftan da hızlı değişim süreci içerisinde olan kadın, sosyal alanda, kamusal alanda ve eğitim-öğretim alanında görünür olmaya ve farklı kadın modeli çizmeye başlamıştır. Gelenekselci anlayışta kutsiyet atfedilen annelik rolü ve dini değerlerle taçlandırılan; eşe itaat etme, kocanın şeref ve namusunu koruma algısı kadına yüklenen sorumlulukların boyutunu gözler önüne sermektedir.

Modern dünyanın ve değişimin zorunlu sonucu olarak evin dışında sosyal alanlarda, kamusal alanda etkin rol alabilen ve bunun yanı sıra eğitim-öğretim hayatında da görünür olmaya başlayan kadın, geleneksel muhafazakar yapıdan kurtulamayan ve geçiş sürecinde olan toplumlar tarafından büyük tepkilere maruz kalmıştır. Modern ile geleneksel arasında gel-git yaşayan kadın, bir taraftan toplumun ona yüklediği sorumluluk bilincini korumaya çalışırken, bir taraftan da değişim sürecinin aktörü olmuştur. Modernizmin getirdiği bireyselleşme süreci ve gelenekselin taşıdığı toplumsal muhafazakar yapı, kadını dar bir kısılcığın içerisinde sokmuştur. Örneğin geleneksel ve dini değerlerle yüklü annelik rolü, kadının çalışma hayatına başlamasıyla birlikte sekteye uğramıştır (Kıray, 1982: 488). Önceleri tamamen ev içerisinde hapsolan kadın, modernleşme, sanayileşme ve endüstrileşmenin getirisiyle birlikte çalışma hayatına dahil olmuş, bu süreç ise aile kurumunun temelini oluşturan çocuk bakımında, ev işlerinde ve toplumsal rollerin etkin olarak yerine getirilmesinde aksaklıkların yaşanmasına neden olmuştur.

Geleneksel toplumların en önemli ve hassas konularından olan kadın ve din olgusu, meydana gelen toplumsal değişim süreci içerisinde çeşitli içerik ve yoğunlukta, toplumsal bunalımların ve protestoların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Hızlı değişimin yaşandığı

modern topluma geçiş sürecinde, geleneksel toplumlar kadar tranzisyonel toplumlar da çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmışlardır (Şahin, 2002: 27). Dolayısıyla, toplumsal hayatın tamamında etkili olan bu süreç, kadın ve din olgusu üzerinde de etkisini göstermiştir. İki farklı toplumsal yapı ve hızlı değişim sürecinin sancıları; örf, adet, gelenek, görenek, sosyo-kültürel yapı, inanç ve ibadet üzerinde etkilerini hissettirirken, dini değerlerin de zayıflayarak silik bir görüntü kazanmasına neden olmuş, ancak din, bireysel ve toplumsal yapı içerisinde tamamen etkisini yitirmemiştir (Kıray, 1998: 129). Din olgusu modernizmle birlikte önemini kaybetmiş gibi görünse de tamamen etkisini yitirmemiş, geleneksel toplumlarda olduğu gibi tranzisyonel toplumlarda da etkisini hissettirmiştir. Çünkü modern toplumun hareketli ve kalabalık yaşam tarzı içerisinde “yalnızlaşan” birey, yine yalnızlık duygusunu dini inançlarıyla açmaya çalışmıştır. Dolayısıyla toplumsal değerler, adet, gelenek-görenek, tutum ve davranışlar dinsel değerlere bürünerek sosyal yaşam içerisinde varlığını srdrmştir.

Tranzisyonel toplumlarda değişikliğe uğrayan din, gelenekselin dışına çıkararak geniş kitlelerin dünya görüşünü belirlemede ve denge unsuru olarak kendini ifade etmektedir (Günay, 2014: 411). Toplumun tüm alanında yaşanan değişime paralel olarak gerçekleşen dini tutum ve değerlerin değişimi tranzisyonel toplumlarda etkisini hissettirirken kadın algısı üzerinde de değişimlere neden olmuştur. Geleneksel halk dindarlığı ile bireysel dindarlık arasında bir yerde dini ritüellerini yerine getirmeye çalışan kadın, içinde yaşadığı toplumun değişim sürecinde dini algısını da değiştirmeye başlamıştır. Ancak modernizmle değişime uğrayan din ve kadın olgusu, bireyselleşme alanında tam olarak etkisini hissettirememiştir.

3. Toplumsal Değişim Sürecindeki Türkiye’de Kadın ve Din

Batıdan başlayarak tüm dünyayı hızla etkisi altına alan modernizm, diğer pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de etkisini hissettirmiştir. Bu toplumsal değişim süreci, bir taraftan geleneksel değerlerini korumaya çalışan diğer taraftan da hızlı değişim ve dönüşüm

sürecinin etkisi altında kalan Türkiye'yi tranzisyonel toplum haline getirmiştir. Gelenekselden moderne, cemaatçi yapıdan cemiyet anlayışına, kapalı toplumdaki açık topluma, tarımsal ve kırsal yaşamdan kentli modern yaşama doğru değişen bu yapı, hemen her toplumun sosyo-kültürel dönüşümü gibi, Türkiye'nin de toplumsal dönüşüm ve değişimini hızlandırmıştır (Günay, 2014: 368). Yaşanan bu değişim, etkilerini tüm alanlarda hissettirirken din de tabii olarak bu süreçten etkilenmiştir. Dolayısıyla dinin değişmesine paralel olarak gerçekleşen bu konjonktürde kadın ve kadın dindarlığına farklı boyutlar kazanmıştır.

Dinin, insanlık tarihi kadar köklü bir geçmişinin olması, sosyal yaşamda kurumlar üzerinde aktif bir şekilde rol alması, toplumsal değişim sürecinin tarihsel konjonktüründe varlığını sürdüren bir olgu olarak etkisini göstermektedir. Batı toplumlarında Rönesans ile başlayıp, sanayi devrimiyle hız kazanan, modernleşme hareketi ile toplumsal değişme oldukça belirgin hale gelmiştir. Değişim sadece modernleşmenin temeli sayılan teknoloji ve bilimsel alanda etkilerini göstermemiştir. Sosyal değişimin etkisi; eğitim, ekonomi, sanat, siyaset ve din ile dini inançların ifade edilmiş biçimlerinde de görünür hale gelmiş ve toplumların sosyo-kültürel yapılarında belirgin dönüşümler yaşanmıştır. Bu hızlı değişim ve dönüşümlerin ışığında, toplumsal yapının ayrılmaz parçaları en yoğun şekilde etkilenmektedirler. Din bu yapıların başında gelmektedir. Bilindiği gibi din, toplumda önemli rolleri olan bir olgudur. Etkilediği toplumdaki da değişimler bağlamında etkilenmektedir.

Tarihsel süreçte olduğu gibi post modern dönemde de din fenomeninin toplumsal hayattaki etkisi devam etmekle birlikte, grup ve toplulukları da etkisi altına alarak, gündelik yaşamda da meşrulaştırma işleviyle varlığını hissettirmekte, dini yaşayış adına toplumlar birbirleriyle kıyasıya mücadele içerisine girmektedir. Bütün sosyal olay ve olgularda olduğu gibi din de tarihsel süreç içerisinde, içinde bulunduğu zamana ve mekana göre değişiklikler göstermektedir. Türkiye'de bu değişim dalgasından etkilenmekte, özellikle dini alandaki

değişim 1950 sonrası kendini daha fazla göstermeye başlamakta; küreselleşme, sanayileşme, modernleşme ve kentleşmenin de etkisiyle geleneksel yapıda köklü değişimler yaşanmaktadır.

Gündelik hayatta kaçınılmaz bir şekilde karşılaşılan ve hızlı değişim süreçlerinden etkilenecek şekilde şekillenen din olgusu, modern toplumlarda kendisini sekülerleşme yönelimiyle göstermeye başlamıştır. Bu yönelim, Türkiye gibi geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecinde yer alan tranzisyonel toplumlarda da etkisini göstererek, cemaat ve cemiyet algısında değişimlere neden olmaktadır. Gündelik hayatın hemen hemen her noktasında etkisini gösteren din olgusu, tarih boyunca çatışmalara, kargaşa ve karışıklıklara neden olurken, dinin ve toplumsal değişimin ilişkisi de bu süreçte yadsınamayacak bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din-toplumsal değişim ilişkileri değerlendirilirken, daha çok dinin, toplumsal değişim karşısında muhafazakâr olduğu, tutucu bir tutum ve tavırla toplumsal değişimi yavaşlatıcı, frenleyici veya engelleyici bir işlev gördüğü, toplumsal değişime karşı statükoyu, mevcut durumu desteklediği ifade edilmiştir. Bu yönüyle öne çıkarılması tartışılır olmakla birlikte, dinin böyle bir işlevinin de olduğu, muhafazakâr ve tutucu bir yönünün de bulunduğu yadsınamaz. Genel olarak toplumun yapısında var olan hem geleneksellik veya muhafazakârlık hem de değişim özelliğinin, din için de söz konusu olduğu söylenebilir (Okumuş, 2009: 326). Ancak her ne kadar dinin tutucu, muhafazakâr etkileri söz konusu olsa da modernleşme süreciyle birlikte bütün alanda olduğu gibi dinde de değişimler söz konusu olmuştur. Toplumsal fenomenler olarak dinler de değişim geçirir. Toplumun değişiminden, toplumsal değişimden bahsedilebiliyorsa, bir toplumsal olgu ve kurum olarak dinin değişiminden de bahsedilebilir.

Toplumsal değişimle birlikte dinin değişiminden kast edilen, zaman içinde değişen sosyal şartlar ve toplumun yeni ihtiyaçları karşısında dinin kendini yenileyerek değiştirmesi,

yeni bir yorumla, yeni bir anlayışla ortaya çıkmasıdır. Toplumsal değişimin dine doğrudan değil de dolaylı bir etkisi mevcuttur. Dinlerin var olmaya başladığı süreçten itibaren meydana gelen dini algıdaki değişim dini bir antropolojik bakış ile bu konunun hem sembolik hem de kültürel-tarihsel olarak incelenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü modern olmayan toplumlarda dini giyim ve buna atfedilen değerlerin arasında olumlu bir ilişki bulunmakta idi (Özalp, 2016: 262). O halde denilebilir ki dinlerin değişimi ifadesinden kast edilen, toplumsal değişimi, toplumun farklı özelliklerini, çağı, çağın özelliklerini, kültürel yapıyı, farklı toplum tiplerini dikkate alarak kendini değiştirmesi, yenilemesi, o topluma uygun/uyumlu hale getirmesi, o topluma sunacak biçime sokmasıdır (Okumuş, 2009: 341).

Toplumsal değişim sürecinde temel etken olarak varlık gösteren din, toplumları olumlu ve ya olumsuz şekilde etkileyerek onlar üzerinde tahakküm kuran bir öğreti haline gelmiştir. Meşrulaştırma işlevini de içerisinde barındıran din, toplumsal düzeni sağlayan bir araç olurken, diğer taraftan anomik bozukluklara engel olur, bazen de mevcut sisteme yönelik değişimi tetikleyerek sapmalara da neden olabilir. Aynı zamanda yeni çıkmış bir dini hareketi meşrulaştırıp, toplumsalın içerisinde farklılaştırma, ötekileştirme, ayrışmaya yol açarak göç ve devrime yol açabilecek güce de sahiptir. Bu bağlamda din hem toplumsal düzeni sağlamanın aracı hem de düzeni bozabilecek bir kurumsal güçtür (Özalp, 2014: 228). İbn-i Haldun (1988), toplumların ilerleme sürecinde dinin önemine vurgu yaparken, “asabiyet” düşüncesinin de üzerine koyarak, dini bir yönetim şeklinin, laik bir yönetim şekline üstün geleceğini ve dini bozulan toplumların olumsuz yönde değişimler gösterebileceğini öne sürmüştür. Gustave Le Bon’a göre de inançlar, insanlık tarihinin en güçlü faktörlerinden biri olup toplumun inançlarında meydana gelen her değişmeyi büyük toplumsal değişim izler (Sorokin, 1994: 190-191).

Türkiye’de toplumsal değişim süreci ve din arasındaki etkileşim modernleşme, küreselleşme, sekülerleşmenin de etkisiyle hız kazanmış tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de

de değişim rüzgârları esmeye başlamıştır. Özellikle 1980’li yıllardan sonra din ve muhafazakâr yaşam alanındaki değişimler gözle görünür hal almıştır. Türkiye sanayileşme ve buna bağlı olarak kentleşmenin de etkisiyle geleneksel yapısından modern yapıya doğru kayma yaşamış bu değişim birçok alanda olduğu gibi din alanında da etkilerini göstermiştir.

Toplumların geleneksel bir yapıdan, modern bir yapıya geçiş sürecinde, kadında odak noktası olmuştur. Dindarlığı genel olarak ele aldığımızda, inanç boyutunda çok fazla cinsiyet farklılığına rastlanmadığını görmekteyiz. Çünkü inanç ihtiyacı cinsiyet merkezli bir temelde değerlendirilemeyecek kadar metafiziki bir olgudur. Psikologlarca da ifade dildiği şekliyle fitrîdir. Dindarlığın tezahüründe, cinsiyet ayırımına en fazla konu olan başlık ibadetler yani dinî pratiklerdir. Bu noktada kadının geleneksel toplumda ev merkezli yaşantısı, çalışma hayatının gerisinde yer alması gibi etkenler belirleyici olmaktadır (Kaya, 2016: 43). Ancak tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’yi de etkisi altına alan modernleşme süreci, kadınlar üzerinde de etkilerini göstermiştir. Kadınların kamusal alana dâhil olmasıyla birlikte, aile yapısında, yaşam şekillerinde, giyim-kuşamda vb. modernizm rüzgârları esmeye başlamış, “tutucu” geleneksellikten “uçucu” modernliğe doğru geçişler yaşanmıştır. Özellikle bu geçişler, kadın dindarlığının “giz” üzerine kurulu olduğu algılarını değiştirerek, kadına “görünür” olabilme ve kamusal alanda varlığını ispatlama imkânını sunarak muhafazakârlık algısında değişimlere neden olmuştur (Göle, 2011: 27). Türk kadının toplumsal yaşama katılımının form ve içeriği çeşitli algısal dönüşümleri de beraberinde getirmiş, kadınların sosyal hayata katılım biçimleri ile giyim tarzlarının içerik ve şekilsel anlamda belirlenişinde “iffet” kavramını yerini “erdem” kavramı almıştır (İlyasoğlu, 1993: 54).

Türkiye’de dindarların giyim kuşamda değişikliklere gitmesinin esası diğer ülkelerdeki dindarların değişme sebeplerinden farklıdır. Türkiye’de bir dayatma olarak başlayan modernleşme, diğer ülkelerde sanayileşmenin doğal seyrinde gerçekleşmiştir. Diğer ülkeler özellikle Avrupa, modernizmi önce sanayileşme ve ardından gelen sosyal etkisiyle

aşmışken Türkiye, modern yaşam tarzını, sanayileşmemesine rağmen yaşamak istemiş, sebep olmadan sonuca gitmek istemiştir. Türkiye bağlamında değerlendirdiğimiz de muhafazakârlık anlayışının, modern teoriye karşıt bir biçimde ortaya çıktığını gözlemlemekteyiz. Toplumların yaşayış biçimleri üzerinde de etkilerini gösteren muhafazakârlık tezahürü, kültürel anlamda da toplumun yaşayışlarını sembol ve imajlara indirgeyerek gündelik yaşamlarını şekillendirmiştir (Yücebaş, 2012: 6). Yıllar geçtikçe, kentli dindarlar üzerindeki bu baskı, kimi gençlerin Batı modasına geçişlerini hızlandırırken kimilerinde orta yol arayışlarını doğurmuştur. Kentleşmenin de etkisiyle bir yandan dini inançlara uygun bir yandan da modern görünen bir tarz ortaya çıkarmıştır.

Bu süreç beraberinde muhafazakarlık algısında ve kadın dindarlığının tezahüründe değişimlere neden olmuştur. Türk modernleşme sürecinde kadının ön planda olması, İslamcı harekette de kadını sosyal aktör olarak karşımıza çıkarmıştır. Kadın hangi düşünce de olursa olsun, toplumsal değişim sürecinde ideolojik sistemin kurbanı olmuştur. Küreselleşmenin ve modernizmin etkisi altında kalan kadın, kamusal alana dahil olmaya başlamış ve siyasal alanda etkin roller talep ederek, hem Kemalist modernleşmeye hem de İslami harekete karşı 'ben de varım' söylemiyle siyasal erke meydan okumuştur. Bu iki dönüşümde de kadının yaşam alanını ev ile sınırlandırma yoluna gitmiştir. İslami bir aitliğin simgesi olan örtünme, kamusal alana girmeye çalışan kadını ön plana çıkararak, ona bir toplumsal kimlik kazandırmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KADIN DİNDARLIĞI VE SOSYAL TEORİ

1. KLASİK SOSYOLOJİ TEORİLERİNDE DİN

Din sosyolojisinin doğuşunu ve gelişimini değerlendirdiğimizde; çoğu düşünür Aydınlanma düşüncesinin de etkisiyle 18. yy boyunca sosyal olaylarda, din ve batıl inançları kötülüklerin sorumlusu olarak nitelendirmişlerdir. Bu dönemde Ruhban sınıf hemen hemen her kesimin eleştiri odağı olmuş, dinin Avrupa'daki sorunları azaltmaya yetmediğini kabul eden düşünürler, sosyal düzeni sağlamak adına yeni arayışlar içerisine girmişlerdir.

Aydınlanma düşüncesinin doğal sonucu olan modernite, toplumun genelinde olduğu gibi kolektif hafızası üzerinde değişim ve dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. Bu değişim ve dönüşüm toplumsal yaşamın hemen her alanında etkisini hissettirirken, tüm toplumların ortak sorunsalı olan “Kadın” olgusu üzerinden de oldukça yoğun tartışmaları gündeme getirmiştir (Çapcıoğlu, 2016: 272).

Aydınlanma düşüncesine eklenen sanayileşme ve modernizmle birlikte, kadının toplumsal konumu, statüsü, hak ve sorumlulukları gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Kadın için olumlu olarak değerlendirilebilecek bu süreç, her toplumda aynı etkiyi göstermemiştir. Toplumların kendine has kültürel değerleri ve yaşam biçimleri, kadın ve din olgusunun da farklı şekillerde yorumlanmasına ve algılanmasına neden olmuştur.

1.1. Aguste Comte: Bir Hurafe Olarak Dinden Evrensel Bilim Dinine

19. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan A. Comte, sosyoloji biliminin ve pozitivistimin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar “pozitivizm” kelimesini kullanarak onu ortaya çıkaran kişi Saint Simon olarak bilinse de onu geliştiren A. Comte’ tur. Öncelikle Comte’un sosyoloji anlayışına baktığımızda sosyolojiyi “statik” ve “dinamik”

olarak ayırdığını görmekteyiz. Comte, insanlık tarihini üç evreye ayırmış ve bu sürece ” üç hal kanunu” adını vermiştir. Comte bu evrelere; Teolojik evre, metafizik evre ve pozitif evre adını vermiştir.

- a. Teolojik Evre: Her şeyin tanrısal veya doğüstü güçlerle açıklandığı aşama olarak nitelendirerek, meta fiziki evreye geçiş olarak tanımlar.
- b. Metafizik Evre: Olayların oluş nedeninin soyut kavramlarla ve doğüstü güçlerle, açıkladığı bu evreyi de bir sonraki evreye geçiş aşaması olarak kabul eder.
- c. Pozitif Evre: Her şeyin bilimsel olgu ve olaylarla açıklandığı bu evrede insanın gözle görülür olana yöneldiğine vurgu yaparak, bu evreyi, çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecine benzetir. Düşüncesinin ve gelişiminin en yüksek basamağı olarak adlandırdığı bu evreyi en üste koyarak pozitivist evrenin galip geleceğine vurgu yapar (Koştaş, 1995: 67-69).

Hocası Saint Simon’dan etkilenen Comte’un din hakkındaki düşünceleri de oldukça karmaşıktır. Sosyolojinin olduğu gibi din sosyolojisinin de isim babası olarak kabul edilen A. Comte’un din anlayışına baktığımızda; “Bir hurafe olarak dinden, evrensel bilim dinine” söylemine rastlamaktayız. O, dinsel düşünceyi ilkel dönemlerdeki insanların yaşayışını ve cehaletini yansıtan bir olgu olarak görmüş ve insanların, bilgi seviyesine paralel olarak gelişim göstereceklerine vurgu yapmıştır. Ancak Comte’un hem dini ilkel çağlarda uydurulmuş, aşılması gereken bir evre olarak görmesi, hem de bilimsel bir din inşa etme yoluna gitmesi, din hakkındaki çelişkilerini yansıtmaktadır. A. Comte insanlık için daha gelişmiş, bilimsel bir din tasarlama yoluna giderek, çağın ihtiyacına cevap veren insanlık dinini ortaya koymaya çalışmış hatta daha da ileriye giderek, odak noktasında bilimin olduğu bu dinin “başrahibi” olarak kendisini öne çıkarmıştır.

Comte'a göre insanın ve toplumun olduğu her yerde din olgusu vardır. Hatta Comte hayalini kurduğu pozitif toplum için pozitif bir din oluşturmayı tasarlayarak, yeni bir dinin kurucusu olmayı hedeflemiştir (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 74-75). Tasarladığı insanlık dininin terminolojisinde, Hristiyanlık düşüncesinden etkilenen Comte, “Yüce Varlık”, “Büyük Fetiş”, “Büyük Orta” şeklinde teslis düşüncesini geliştirerek, evrensellik kazanacağını düşündüğu bu insanlık dinine göre bir de ilmihal hazırlamıştır. Comte'un din hakkındaki tezat düşüncesinden yola çıktığımızda, dini bir taraftan toplumlar üzerindeki olumlu etkilerini yansıtan bir taraftan da insan zihninin tezahürü olarak ortaya çıkarılmış bir hurafe olarak görmektedir. Ona göre ilkel toplumlar tarafından uydurulmuş ve toplumları olumsuz yönde etkileyen, bilgisizliğin ürünü olan uydurma bir dinden ziyade, bilim insanına hizmet edecek ve çağa ve değişime ayak uyduracak bir din ortaya koymak çok daha iyi olabilirdi. Comte, dinin olumsuzlukları üzerinde dursa da, insanların düzenin sağlayan din, sosyal düzenin sağlanmasında da önemli bir etkendi.

Comte, toplumların pozitivizmden etkilenerek bilgi düzeyinin artacağını ve bilgi düzeyi yüksek toplumların, ilkel toplumlar gibi dine ihtiyaç duymayacağını öne sürse de toplumlar var olduğu sürece din olgusu da varlığını sürdürecektir. Çünkü insan ve toplumun olduğu yerde inanç, bağlanma ihtiyacı ve aidiyet duygusu da var olacaktır. Tabi ki ilkel toplumlardan bu yana tüm toplumsal olay ve olgularda olduğu gibi din olgusu da değişim sürecinden etkilenecek, her toplum içinde bulunduğu zaman ve mekâna göre şekillenerek toplumsal değişim sürecinden nasibini alacaktır. Comte'un öne sürdüğu “toplumsal dinamik” kavramı, din olgusu üzerinde de etkisini gösterecektir.

1.2. Karl Marx: Bir Yanlış Bilinç ve Kalpsiz Dünyanın Kalbi Olarak Din

Marx'ın kuramının temelini oluşturan çatışmacı yaklaşım, 1970' li yıllarla birlikte popülerite kazanmıştır. Çatışmacı teorisinde Marx, genellikle ekonomik yapılanmadan,

siyasal güçten, alt yapı üst yapı arasındaki eşitsizlikten bahsederek bazı grup ya da bireylerin bazıları üzerindeki baskılarına değinmiştir. Her ne kadar O'nun sosyoloji kuramının temelinde ekonomi ve üretim ilişkisi, sınıf ayrımı olsa da “din” söylemleri de çatışmacı teoride yerini almıştır.

Marksist teori, sosyal değişimin ana unsuru olarak merkeze aldığı çatışmacı yaklaşımı din olgusu üzerinden de değerlendirmektedir. Marksizm'e göre, nasıl ki ekonomik ilişkilerde alt yapı üst yapıya hizmet etmekte ise din kurumunda da benzer şekilde çıkar ilişkisi söz konusudur. Marx'a göre din, üst yapıyı temsil edenlerin, gücü elinde tutanların alt yapıda bulunanlara karşı güç göstergesini sergilediği bir alandır. Marx, işlevselci teorisyenlerin dinin toplumsal düzeni sağlamada etkin rol aldığı görüşüne benzer yorumlar getirmekle birlikte, bir taraftan dinin toplumsal düzeni sağlama işlevine vurgu yaparken, bir taraftan da din kurumunun toplumlar açısından olumsuz sonuçlar doğuracağına inanmaktadır. Çünkü ona göre din, statükonun sürdürülmesine hizmet ederek, sınıfsal çıkarları meşru kılmaktadır. Ayrıca dinin “tutucu” özelliğine değinerek, dini toplumsal değişimin önünde büyük bir engel olarak görmekte “muhafazakar güç” kavramının statükoyu koruduğuna ve dinin alt sınıfların aleyhine işlev görerek mevcut düzenin devam etmesine imkan sağladığına, egemenlerin kurduğu düzenin yeniden üretimine hizmet ettiğine inanmaktadır (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 127).

Marx, benzer şekilde Hristiyanlık inancında da öteki dünyada kurtuluşa ulaşmaya yönelik geliştirilmiş doktrinlerin, fakirleri ve yoksunluk içinde olanları pasifleştirmede önemli bir rol icra ettiğine inanmaktadır. Böylece Marx, dinin alt sınıfların birleşerek egemen üst sınıfları yok edip sınıfsız bir toplum inşa etmelerine engel olduğuna ve dinin statükonun sürdürülmesine katkıda bulunduğuna vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede Marx, bu

dünyadaki uyuma karşılık, öte dünyada ödülleri vadeden bir inanç sisteminin ve ideolojinin bir afyon gibi insanları uyuşturduğunu, pasifleştirdiğini savunmaktadır. Böylece Marx'ın yaklaşımında din, “kalpsiz bir dünyanın kalbi ve ruhsuz durumların ruhudur, yani halkın afyonudur” (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 128).

Din hakkındaki bu söylemleriyle ve düşüncesiyle öne çıkan Marx, dinin üst sınıfın çıkarlarına hizmet etmek amacıyla öne sürülmüş bir sömürü aracı olarak var olduğuna, ayrıca dinin alt sınıfı sömürü ve baskı karşısında pasifleştirerek uyuşturduğuna inanmaktadır. Materyalist düşüncenin ve çatışmacı teorinin temellerini atan Marx'a göre din, bu dünyada insanların inançlarına ve yaşam şekline yön vermektedir. Marksist teori toplumda yer alan dini grupların, çıkarları için çatışabileceklerini, kendi içlerinde birlik beraberlik, dayanışma gösterisinde bulunsalar bile, genel anlamda değerlendirildiğinde, toplumun huzurunu kaçırarak çıkar çatışmaları sergileyebileceklerini öne sürmektedir. Marx diğer toplumsal yapı hakkındaki görüşlerinde olduğu gibi din hakkındaki düşüncelerinde de ekonomik ilişkiler ve statükoya vurgu yaparak dini kişisel çıkarlara hizmet aracı olarak değerlendirmiş ve “indirgemeci” bir anlayış sergilemiştir. Marx, din kurumunu üst yapı ve ideoloji çerçevesinden değerlendirerek dinin, insan zihninin tezahürü ve kuruntusu olduğunu öne sürmüştür. Tarih boyunca insanların yaşamlarında varlığını sürdüren ve toplumsal değişim sürecine etki eden din kurumunun, Marksist teori tarafından aşırı indirgemeci söylem halini alması birçok teorisyen tarafından eleştirilmiştir.

Özetle diyebiliriz ki, Marx'a göre din, “baskıya tabi yaratıkların iç çekmesi, kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz olayların ruhu ve halkın afyonu” dur. Din, insanların güç yetiremediği, anlam veremediği ve açıklayamadığı olaylar karşısında kendilerini kurtarmak için sarıldıkları bir araçtır. Ona göre bu din anlayışı, bir dünya anlayışını da beraberinde getirmiştir. İnsan dindeki aldatmacayı fark edince, kendini esir ettiği şartların ortadan kaldırılması gerektiğini

düşünür. Ayrıca din ile ideoloji arasında güçlü bir bağ olduğunu ileri süren Marx, dinin baskın özelliğine vurgu yaparak, dini bir hükmetme aracı olmaktan çok, insanın sarıldığı kurtuluş aracı olarak görmüştür (Akyüz, 2008: 92).

1.3. Emile Durkheim: Toplumsal Yapıştırıcı Olarak Din

Din sosyolojisini gerçek anlamda ele alarak inceleyen ve onu bir disiplin haline getiren Durkheim'dir. Durkheim din kurumunun toplumlar üzerindeki etkisi üzerinde durarak, dini bir bütün olarak ele almış ve ampirik temellere dayanan bir uygulama gerçekleştirerek açıklamaya çalışmıştır. O, dinin toplumlar üzerindeki işlevi hakkında değerlendirme yaparken, toplumsal değerleri de göz ardı etmeden nesnel değerlere dayanan sonuçlar elde etmeye çalışmıştır. Durkheim'e göre bütün dinlerin kökeni birdir ve dinler tarihsel değişimlerden etkilenerek şekillenmiştir. Buradan hareketle Durkheim, Comte'un evrimci düşüncesini referans alarak, dinlerin "basit mekanik toplum"dan "karmaşık organik topluma" doğru geçiş yaparak değiştiğini öne sürmüştür. Durkheim, "*Dini Hayatın İlk Biçimleri*" adlı eserinde M. Reville'yi referans alarak, "*Din, insan zihnini, dünyanın ve kendisini hakim kabul ettiği, bağlı bulunduğunu hissetmekten zevk aldığı, gizemli bir ruha bağlayan bir his sayesinde insan hayatının belirlenmesidir.*" şeklinde ifade eder (Durkheim, 2005: 5). Ayrıca Durkheim, din hakkındaki düşüncesini, aklın ümitsizlik içinde kabul ettiği son çare olmasa da, gördüğü şeyi tasavvur etmenin bir yolu olarak nitelendirir.

Comte'un "bir insanlık dini icat etme" tezahürünü de destekleyen Durkheim'in anlayışında din, toplumsal bütünlüğü ve devamlılığı sağlayan bir araç, güçlü bir yapıştırıcı, bir tutkal, çimento işlevi görmektedir. Durkheim, her ne kadar pozitivist anlayıştan etkilenerek, dinin insan zihninin tezahürü olduğu üzerinde dursa da din olgusunun toplumlar üzerindeki birleştirici, bütünleştirici olumlu etkisini de göz ardı etmemiştir.

Toplumlar basit toplumdaki modern topluma doğru geçiş yaşarken organik bir şekle bürünerek, bir taraftan geleşme gösterirken bir taraftan da parçalanma eğilimi içerisine girmiş, din olgusu da toplumsal değişim sürecinden nasibini alarak gevşemeye başlayıp, yapıştırıcı (tutkal) özelliğini yitirmeye başlamıştır. Özellikle sanayileşmenin etkisiyle hız kazanan kentleşme olgusu, farklı toplulukların ve buna binaen farklı kültürlerin bir araya gelmesine ortam hazırlamış, bu değişim ve gelişim süreci tüm kurumlarda olduğu gibi din kurumu üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Sanayileşme ve kentleşme hareketine bağlı olarak yaşanan modernleşme sürecinin de etkisiyle toplumdaki ortak bilinç önemini yitirmeye başlamış, bireyselleşme ön plana çıkmıştır. Yaşanan bu değişim sürecinde din olgusu da birleştirici, bütünleştirici, tutkal olma özelliğini yitirmeye başlamış, insanlar arasında güvensizlik duygusunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Homojen toplum yapısından heterojen toplum yapısına doğru yaşanan bu kaymalar Durkheim'in bir uyumsuzluk biçimi olarak nitelendirdiği "anomi"yi ortaya çıkarmıştır. Kentleşmeyle yaşanan bireyselleşme, ortak değerlere sahip çıkma konusunda esnemelere neden olmuş ve toplumda ciddi sorunlara yol açmaya başlamıştır.

Durkheim, din hakkındaki düşüncelerini "*Dini Hayatın Temel Biçimleri*" eserinde anlatmıştır. Bu eserinde; ister ilkel ister modern olsun bütün dinlerin kökeninin aynı olduğunu savunmuş ve bu varsayımını bugün Avusturalya'da yaşayan yerli kabilelere bakarak görebileceğimizi öne sürmüştür. O, dinin en basit örneğine yerlilerde rastlanmakta olduğuna dikkat çekerek, totem inancının dinin en temel unsuru olduğunu savunmuştur. Ona göre; dinler bireyleri "tanrı"yı la buluşturmanın yanı sıra aidiyet hissettiği gruplarla buluşturarak toplumsallık bilincini oluşturmaktadır. Ayrıca dinle ilgili konulara "İntihar" (1897), isimli eserinde de yer vermiş, dini inançtaki zayıflamaların, intihar eylemi ile paralellik göstererek, inancın azaldığı yerde intiharın artış gösterdiğine vurgu yapmıştır. O, bireyselliğin ön plana çıktığı Protestanlık mezhebine bağlı olan toplumların, cemaat kavramına önem veren

Katoliklerden daha fazla intihar eylemi sergilediğini öne sürmüştür (Durkheim, 2015: 244). Yapmış olduğu bu tespitler Durkheim'i toplumsal düzeni sağlama konusunda pratiklere karşı çözüm arayışlarına yöneltmiştir.

Durkheim'in din hakkındaki düşüncesi işlevselci yaklaşımın bütünsellik özelliğini yansıtmaktadır. Toplumu, parçalardan meydana gelmiş bir bütün olarak değerlendiren işlevselci yaklaşım, Durkheim'in düşüncesinin ana eksenini oluşturmaktadır. Her kurumda olduğu gibi din kurumunun da toplumsal işlevi olduğunu ileri sürerek dinin işlevini üçe ayırmıştır. Ona göre din, öncelikli olarak sosyal birlik ve beraberliği sağlamaktadır. İkinci olarak sosyal bağa sahip gruplar arasında oto kontrolü sağlamaktadır. Dinin bir diğer işleve ise yaşama anlam ve değer katmaktır. Bu bağlamdan hareketle Durkheim, diğer kurumlarda olduğu gibi dinin de sosyal düzeni sağlama ve sorunlara çözüm üretmede etkin rol oynadığına değinerek "kolektif bilinç" kavramını geliştirmiştir (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 119). Aile, kültür ve din gibi toplumun alt sistemini oluşturan kurumlar üzerinden, dinin bütünleştirici etkisine değinip, din ile aile kurumunu sosyal düzenin devamlılığını sağlayan ve toplumları bir arada tutan yapıştırıcıya benzetmiştir.

Ayrıca, Durkheim işlevselci yaklaşım üzerinden dini tanımlarken, "hayata anlam veren tüm insani etkinlikler" olarak nitelendirmiş ve dinin, kişiler ya da toplum için olumlu etkiye sahip olduğu düşüncesini savunmuştur (Furseth ve Repstad, 2006: 45-46). O, dini kutsal şeyler, yani ayrı tutulan ve yasaklanan şeylerden oluşan birleşik bir sistem olarak görmüştür (Okumuş, 2003: 57). Bu inanç ve pratikler, onları kabul eden kimseleri kilise denen manevi bir topluluk halinde bir yere topladığını ileri sürerek, dinin toplum düzenini sağlanmasında otokontrol görevi üstlendiğine vurgu yapmıştır.

1.4. Max Weber: Anlamli Sosyal Eylem ve Motivasyon Olarak Din

Anlayıcı (verstehende) sosyolojinin ve sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Weber, din alanındaki araştırmalarını daha çok metodolojik yaklaşımla ve ekonomi ile ilişkilendirerek yapmıştır. Ekonomik davranışların temelini dinsel anlayış üzerinden değerlendiren Weber, bu konuyla ilgili dūřüncelerini “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*” adlı eserinde ele almıştır (Tař, 2003: 200).

Sosyolojinin en önemli temsilcilerinden biri olan Max Weber, diğer alanlarda olduğu gibi din alanında yaptığı çalışmalarıyla da sosyolojiye önemli katkılar sağlamıştır. Anlamacı ve yorumlamacı sosyolojinin ilk ve en önemli temsilcisi olan Weber, dini “anlamli bir sosyal eylem ve motivasyon” aracı olarak değerlendirmiştir. Sosyolojinin, sosyal eylemin yorumlanması ve anlaşılmasında önemli bir rol üstlendiğini savunarak, insan davranışlarının tümünün bir anlamı olduğunu ifade etmiş, insanı hayvanlardan ayıran en önemli etkenin sosyal eylemleri olduğunu öne sürmüştür. Weber, toplumsal eylem, bürokrasi, otorite/lider tipleri gibi sosyolojik kavramlar üzerinde durarak, anlamacı, yorumlamacı yaklaşıma yön vermiştir. Anlamacı metodunu din sosyolojisine uyarlayan Weber, bu konuda hassasiyetini çalışmalarına yansıtarak göstermiştir. Çalışmalarında, amacının dine karşı olumsuz bir tavır sergilemek olmadığını belirten Weber, din olgusunun davranışlar üzerindeki etkisini araştırmıştır (Özsöz, 2007: 53). Yaptığı araştırmalar sonucunda dine karşı metodolojik bir bakış açısı geliştirerek, din ile ekonomi arasındaki ilişkiye vurgu yapmıştır.

Weber’in din hakkındaki dūřünceleri, dini halkın afyonu olarak yorumlayan Marx’tan ve dinin toplumsal yapıştırıcı olduğunu savunan Durkheim’den farklıdır. Weber dini “anlamli bir sosyal eylem ve motivasyon aracı” olarak değerlendirerek insan davranışlarının gerisinde yer alan “anamlar” olduğunu belirtmiştir. O, din hakkındaki yorumlarında özellikle din ve ekonomi ilişkileri üzerinde durarak, Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık,

Konfüçyanizm, İslamiyet gibi farklı dini inanışları olan toplumların yaşayışlarını ele almış, ancak İslamiyet hakkındaki çalışmalarını tamamlayamadan ölmüştür. Weber, dinin dünya görüşünü şekillendirmede oldukça önemli olduğunu vurgulayarak, dinin sosyal bir eylem biçimi olduğunu öne sürmüştür (Bodur ve Çapcıoğlu, 2012:132).

Weber, dini “anamlı bir sosyal eylem ve bir motivasyon aracı” olarak nitelendirirken, sosyal eyleme, eylemin taşıdığı anlam açısından bakar. Weber sıradan insanların dinden etkilenmesinin sebebinin bu insanların dünyevi beklentileri, yani bu dünyada daha iyi bir hayat sürme umutları olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla, dini eylem, anlamlı bir şekilde sıradan sonuçlara odaklanmaktadır. Ayrıca, dini olarak güdülenmiş olan eylem görece rasyoneldir (Furseth ve Repstad, 2006: 75).

Weber dini, iki tür rasyonellik üzerinden değerlendirerek, “hesaplanabilir sosyal eylem” ve “amaçlı rasyonel eylem” olarak ele alır. O, dini eylemleri değerlendirirken “*teodise*” kavramına yer vererek, insanın acı çekmesinin Tanrı ile arasındaki ilişkiden kaynaklandığını öne sürmüştür. Sosyolojinin öncü isimlerinden olan Durkheim, Comte ve Marx’ tan farklı din yorumlarıyla öne çıkan Weber, dini “insan davranışlarını anlamlandıran ve ruhun kurtuluşu için bir eylem” nitelendirmiştir (Kurt, 2008: 79). Sosyolojik anlayışının temelinde insan davranışlarının anlamlı bir eylem üzerine kurulu olduğunu ifade eden Weber, eylemle birlikte niyetin de önemine vurgu yapmıştır. Ona göre, niyet ve eylem iç içe geçmiş bir davranış şeklidir. Bireyin davranışlarının kendi niyetinin ürünü olduğunu vurgulayan Weber, eylemlerin yorumunun niyet ile anlaşılabilceğini öne sürmüştür ve insan ile Tanrı arasındaki ilişkiyi bu gözle değerlendirmiştir. Weber din hakkındaki düşüncelerini teorik olarak şu üç konu üzerinde değerlendirir:

- a. Dini düşüncenin ekonomik davranış üzerindeki etkisini araştırmak
- b. Sosyal tabaka ile dini düşünce arasındaki ilişkinin ele alınması

c. Batı kültürünün kendine has özelliklerinin gün yüzüne çıkartılarak, değerlendirilmesi

Weber, Marx gibi din ve ekonomik faaliyetler arasındaki birliktelikten söz etse de onun düşünceleri Marx'ın düşüncesiyle tezatlık oluşturur. Marksist anlayış, ekonomiyi, dini ve diğer kurumları, üst yapının amacına hizmet etme aracı olarak değerlendirirken, Weber, aksi yöndeki varsayımıyla ekonomik zihniyetin oluşumunda, dini inanışların etkili olduğunu savunmuştur. O, “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eserinde din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi değerlendirirken, Protestanlığın, özellikle de Kalvinist Protestanlık anlayışının kapitalist düşüncenin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu öne sürer. Kalvinist ve Püriten ahlakın, sürekli çalışmayı üstün olarak görmesi, bu dünyadaki acıların karşılığının Tanrı tarafından ödüllendirileceği düşüncesinin benimsemesini de kapitalist ruha hizmet aracı olarak değerlendirmiştir (Kurt, 2010: 3).

Ona göre, hemen her dini anlayış, bürokratların, rahiplerin, âlimlerin vs. ideolojik yönlerini yansıtır. Weber, dinin sosyal ve ekonomik etkisinden söz ederken “imtiyazlılar” ve “imtiyazsızlar” olarak ayırdığı sosyal sınıfların varlığına değinerek, imtiyazlıları kurtuluşa ihtiyaçları olmayan “doymuşlar” olarak nitelendirirken; imtiyazsızları kurtuluşa ihtiyaç duyanlar olarak adlandırmıştır (Kurt, 2010: 5). Ayrıca Weber, yine “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eserinde ticaretle uğraşan sınıfın, dini davranış biçimine, tinsel bütünlüğüne ve kiliseye üyeliğine dikkat çekerek, din ile ekonomik kaygı yaşayan ticari zümre arasındaki ilişkiye vurgu yapar.

...Ana kapitalist ticaret zihniyeti bütün bir yaşamı etkileyen ve yöneten dini bütünlüğün en yoğun biçimi, aynı kişilerde ve insan gruplarında yetersiz kalır; bu durumlar, belki de tek değildir ve tarihi bakımdan en önemli Protestan kilise ve tarikatlarının bütün gruplara özgü bir işarettir...(Weber, 2008: 36).

Özellikle Kalvinistler arasında bu anlayışın daha yaygın olduğunu savunan Weber, İspanyolların, Hollanda Kalvinistlerinin batıl inançlarının ticareti arttırdığına inanmalarına dikkat çekerek, Gothein'in Kalvinist düşüncesini "*kapitalist ekonominin fidesi*" olarak tanımlamıştır (Weber, 2008: 36). Ayrıca Weber, Protestanların kapitalist anlayışlarına rağmen, dini özelliklerinin Katoliklerden daha bağımsız olduğunu ifade eder.

Anlamacı ve yorumlamacı yaklaşımlarıyla sosyolojiye büyük katkı sağlayan Weber, davranışları anlamlandırmada birincil önceliğin eylemin aktörünü anlamak olduğu üzerinde durarak bu düşüncesini din hakkındaki yorumlarında da yansıtmıştır. Kapitalizmin ortaya çıkış noktasının Protestanların çoğunlukta olduğu yerler olduğunu vurgulayan Weber' in kendisi de Protestanlığı benimsemiştir. Hristiyanlık inancı, günahlardan arınmanın koşulunu dünya zevklerine karşı mesafeli olmakla ve çileli bir hayatla elde edilebileceğini vadeder. Çileyi dünya hayatı için olmazsa olmaz olarak değerlendiren Protestanlık ise çok fazla çalışmayı, kazandığını harcamamayı bu yüzden de maddi bir birikim sağlamayı öngörür. Weber, Protestan ahlakındaki bu düşüncenin kapitalizme hizmet ettiğini söyleyerek, Marksizm'in din ve ekonomik düşünce anlayışına eleştiride bulunur.

1.5. George Herbert Mead: Sembolik Etkileşimcilik ve Din

Amerikan sosyoloji ekolünün psikoloji geleneğinden doğan sembolik etkileşimcilik, bireylerin sosyal eylemleri ve bu eylemlere atfettikleri anlamları konu alan mikro-sosyolojik bir kuramdır. En önemli etkileşim aracının dil olduğunu ifade eden sembolik etkileşimcilikte, bireylerin yüz yüze ilişkileri de önem arz etmektedir. Bireylerin, toplumdaki ve çevresindeki eylemlere bir anlam yükleyerek, bu eylemlere göre bir tutum sergilemesini inceleme konusu olarak ele alan düşünce sistemidir. Weber'in "eylem" kuramından, Simmel'in "biçimsel sosyolojisi" ne değin, farklı kuramdan etkilenecek düşünce sistemine yön veren sembolikçiler, anlamının kaynağının objenin kendisinden değil, toplumsal süreçlerden meydana geldiğini

savunmuşlardır (Bodur ve apcıoğlu, 2012: 134). G. Herbert Mead'in öncülüğünde, sosyal anlam ve eylem söylemlerinden yola çıkarak geliştirilen sembolik etkileşimcilik, temel prensip olarak pragmatist bir anlayış benimsemiştir. Mead'in bu kuramı, kültürel kodların aktarılmasında, toplumsal yaşamı ve gündelik hayatı anlamlandırmada çok önemli bir yeri olan sembollerin ve sembolik Őekillerin bireyler üzerindeki etkisini anlama çabasından doğmuştur. Semboller ve sembollerin ifade ettiği anlamlar gündelik hayatın hemen her alanında karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal süreçte daima varlık gösteren semboller, birey ve olgular arasındaki ilişkileri belirlemede etkin bir role sahiptir. İnsanın eylemleri ile Şekillenen ve hayatının vazgeçilmez parçası olan semboller, yaşamı kolaylaştırma ve yol gösterici bir aktör olma açısından da oldukça önemlidir. Sembolik etkileşim, din sosyolojisinde çok fazla yer edinmemesine rağmen, varlığı da yadsınamaz (Güngör, 2013: 61). Gündelik yaşamda bireylerin davranışlarıyla Şekillenerek, toplumsal değişim sürecinde kendisini yeniden inşa eden inanç Őekilleri, bireyin anlam arayışı içerisinde olmasıyla ortaya çıkar. Dini ritüeller/pratikler, bireyin ve toplumun kendini ifade etme ve gerçekleştirme ihtiyaı ile ortaya çıkararak sosyal pratikleri oluşturmuştur. Sembolik etkileşim, sosyal pratiklerin açığa çıkarılıp yaygınlaştırılmasında, toplumsal değişim sürecinde "yeniden inşa" görevi üstlenerek bireylere ve gruplara yol gösterir. Dini ve inanç biçimlerini bir anlam arayışı ve sembollere anlam yükleme olarak değerlendiren sembolik etkileşim kuramı, toplumdan ziyade bireyi ve grubu ele alarak mikro ölçekte bir yaklaşım benimser (zalp, 2015: 57). Bireyin yaşamında olmazsa olmaz bir unsur olan semboller, dini davranışların yansıtılmasında da büyük önem arz eder.

Toplumsal bütünlüğü sağlamda önemli bir yere sahip olan sembolik etkileşim, bireyle toplum arasındaki karşılıklı etkileşim sürecinde de etkin bir rol oynar. Bireyin, bir gruba bağlanma ve aidiyet bilinci ile Şekillenen sembolik etkileşimi, sosyal süreçte birey üzerinde otokontrol görevi üstlenir. Durkheim'e göre, toplumsal yaşam, ancak sembollerle Şekil alır,

semboller olmadan toplumlar eğreti bir görünüm sergiler. Bu nedendir ki, toplumsal bütünlüğü sağlayan semboller, toplumsal birlikteliğin özünü oluşturur (Bulut, 2005: 94). Durkheim, sembolik etkileşimciliğin bütünleştirici birleştirici etkisine benzer bir yorumu da dinin ve dini ayinlerin bireyleri birbirine yakınlaştırdığı söylemiyle öne çıkar. Dini törenlerde/ritüellerde, aynı amaç için bir araya gelen bireyler bir birleri ile etkileşim içerisine girerler. İlk etapta küçük gruplarda meydana gelen bu etkileşim, zamanla geniş alanlara yayılabilir.

Comte, Durkheim, Weber gibi sosyologlar dinin insanları bir arada tutan, birleştirici bütünleştirici etkisine değinerek bu süreçte bireyler arası etkileşimin önemine vurgu yapmışlardır. Sembolik etkileşim kuramının en önemli temsilcisi olarak bilinen, G. H. Mead ise inanç ve dini yaşam biçimlerini tanımlarken, birey ile toplum arasındaki ilişkiye etki ederek, ikisi arasındaki bağı güçlendiren, bireyin sosyal sürece adaptasyonunu kolaylaştıran, birey ve grubun davranışları üzerinde kontrol sağlayarak, dinin sosyal değişimine yön veren yeniden inşa görevi üstlendiğini vurgular. Sembolik etkileşim ve din arasındaki ilişkiyi ele alacak olursak; dini, toplumun ana unsuru olarak gören makro ölçekli din kuramlarının aksine sembolik etkileşim kuramcıları, dini küçük çaplı gruplar ve bireyler üzerinden değerlendirir. Ayrıca sembolik etkileşim, bireylerin dini ritüelleri, inançlarını ve dini pratikleri icra ederken, sosyal bir bağlılık içerisine girdiklerini öne sürerek, din kurumunun realitelerden meydana geldiğini ifade etmişlerdir (Bodur ve Çapcıoğlu, 2012: 136). Mead;

“Kolektif dini davranışları “ben” ile “bana” nın yoğun duygusal deneyimlere yol açacak şekilde kaynaştığı bir durum olarak tanımlamaktadır ve bu kolektif şekilde dini davranışlar sıradan sosyal hayata tezat oluşturan anormallikler haline gelmektedir... Ayrıca Mead’ in bakış açısı benliklerin bir inanç topluluğu içinde

sosyalleşmesi ve dini dilin, sembollerin ve mimiklerin öğrenilmesi konularına ilişkin bilgi verebilir...”(Bodur ve Çapcıoğlu, 2012: 137).

Mead, bir taraftan dinin, sosyalleşme sürecinde ve sembollerin aktarımında etkin bir rolü olduğuna değinirken, diğer taraftan da kolektif eylemler içeren dinin, davranışları sıradanlaştırdığını vurgulamıştır. Sembolik etkileşimlik, mikro ölçekli sosyolojik yapılara odaklanarak, makro düzeydeki yapıları es geçerek, ekonomik ve siyasal gücün önemine değinmemeleri nedeniyle eleştirilmiştir. Ayrıca sembolik etkileşimcilik, zayıf bir kuramsal çerçeveye ve net olmayan düşünce biçimine sahip olması, bireyin mutlak inancının sadece insan zihninin tezahürü olarak değerlendirmesi açısından da eleştirilere maruz kalmıştır (Bodur ve Çapcıoğlu, 2012: 137). Mead'in bir taraftan dinin sosyalleşme sürecindeki olumlu etkilerine vurgu yapması, diğer taraftan da dini, insanın zihninde tasarladığı bir unsur olarak değerlendirmesi kendi düşünce dünyasındaki çelişkileri gözler önüne sermektedir.

Mead, her ne kadar dinin davranışları sıradanlaştırdığını ifade etse de insanın din ile ilişkisi sembolle ilişkisi demektir. Çünkü semboller yaşamın her alanında olduğu gibi dini yaşam alanında da varlık göstermekte, aynı zamanda birey kendisini sembollerle ifade etmektedir. İnsanın toplumsal süreç içerisinde, bütün alanlarda sergilemiş olduğu sembolik davranışları Durkheim, “ortak temsiller” olarak adlandırmıştır. Dünyanın her yerinde farklılık gösteren din anlayışı, sembollere anlamlar yükleyen mutlak kuşatıcı rolünü üstlenmiştir. İlk çağlardan bugüne insanlar dini yaşam tarzlarını sembollerle şekillendirmiştir. Bu konuyla ilgili Charles Long şu ifadeyi kullanmıştır: “*dini semboller anlamları yayarlar ve bu yüzden de, inanan herhangi bir toplum için muazzam bir öneme sahiptirler.*” (Bulut, 2005: 96). Örneğin namaz için okunan ezan, Hristiyanlarda dinsel çağrı aracı olan çan, hilal ve haç işaretleri, kutsal kitaplar, peygamberlerle ve din adamlarıyla özdeşleşmiş sembolik anlam yüklü metaforlar, ibadetler esnasında gerçekleştirilen ritüeller vs. tüm bunlar din ve sembol arasındaki ilişkinin yadsınamaz birer parçasıdır. O halde diyebiliriz ki; semboller gündelik

yaşamın her alanında olduğu gibi dini yaşam biçiminin, inançsal pratiklerin şekillenmesinde ve anlamlandırılmasında önemli etkiye sahiptir.

2. DİNİ DAVRANIŞ TEORİLERİ VE DİN

Dini davranış, sosyolojinin alt dallarından biri olan din sosyolojisinin, sosyal davranışların din ve inanç boyutunu ele almasıyla ortaya çıkan bir kavramdır. Bir davranışın sosyal davranış olarak değerlendirilmesi için en az iki kişi arasında gerçekleşmesi gerekmektedir. Sosyal davranışların dini değerlerle şekillenerek, yapılaşması dini davranışları ortaya çıkarır. Bireylerin birbirleri ile etkileşimden doğan ve grup bilinciyle gerçekleştirilen dini ayinler, törenler, ritüeller vs. kalıplaşmış dini formlar sosyal davranışın dini boyutu olarak değerlendirilebilir. Sosyal davranışların, dini bir motivasyonla yerine getirilmesi ve bireyin kendi iradesi dâhilinde gerçekleşmesi dini davranışın temellerini oluşturmaktadır (Koby, 2015: 51). Örneğin, bir kimse bir davranış sergilerken zorunluluk söz konusuysa, ya da ekonomik, siyasi, dünyevi bir çıkar elde etmek amacıyla bir eylemde bulunuyorsa, burada dini davranışın özünü oluşturan motivasyon ve irade söz konusu değildir. Değerlerin korunması ve yaygınlaşması için önemli bir etken olan dini davranış, ilkel topluluklardan, modern toplumlara kadar her dönemde sosyal hayatın içerisinde yerini almıştır. Sosyal düzenin sağlanmasında, ceza-mükâfat, cennet- cehennem, günah-sevap kavramlarıyla toplumların davranışlarını şekillendirerek otokontrol görevi üstlenmiştir. Kişi dini sorumlulukları yerine getirirken, ahlaki değerlere de gereken önemi göstermektedir. Dini davranışlar toplumsal süreçte ahlaki değerlerin de tamamlayıcısı olmuştur. Paul E. Johnson, dinin davranışlar üzerindeki etkisini vurgularken, en önemli din testinin ahlak testi olduğunu dile getirerek, farklı inançlara sahip toplumlardaki dini davranışın ahlaki boyutunu şu şekilde ifade etmiştir;

“Muhammed, dedi ki; “Adaletin bir saati yetmiş senelik ibadetten daha değerlidir” Buddha, “Benimle beraber olmak isteyen, hasta kardeşleriyle beraber olsun” dedi. İsa’ da “Sizler benim kardeşlerimden en zayıf bir kimseye yaptığınızı bana yapmış sayılırsınız dedi.” (P. E. Johnson, Akt. Şentürk, 2005: 25).

Dini davranışın ahlaki değerlerle bu denli bütünleşmesi, toplumsal değerler açısından da büyük önem arz etmiştir. Gündelik yaşamdaki sosyal ilişkilerde, bireylerin, grupların sorunlarla, olumsuzluklarla başa çıkmasında bir sığınak ve motivasyon aracı görevini üstlenen din/inanç insan davranışlarına yön vermiştir. Davranış teorilerine göre din, toplumun sürekliliğini sağlamak amacıyla değil, anlam arayışı içerisinde olan bireyin ihtiyaçlarından doğmuştur. Tarihsel süreç içerisinde insan davranışlarına baktığımızda hemen her birey, bir gruba ya da anlam yüklediği bir şeylere aidiyet ve bağlanma ihtiyacı duymuştur. İnsanların anlamlar yükleyerek, eyleme dönüştürdüğü inanç biçimleri farklı dini davranış teorilerini ortaya çıkarmıştır.

Bazı insanlar neden dini bir aidiyete ihtiyaç duyarlar? İnsanların dindarlık ölçütü neye göre değişir ve şekillenir? Dini aktiviteler motivasyon aracı olarak değerlendirilir mi? Bireyler dini inançlarını icra ederken sergiledikleri davranışa hangi anlamlar yüklenebilir? Bu ve buna benzer sorular psikoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji gibi alanların araştırma konuları içerisine dâhil olmuştur. Bireylerin dini aktiviteleri ve inançsal eylemleri gerçekleştirirken, gerekçe olarak öne sürdükleri söylemler ve sergiledikleri davranışın boyutunu ele almaya çalışarak, sosyal davranış türlerinden biri olan dini davranışı teoriler ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

2.1. Bilişsel İhtiyaç Teorileri

Sosyal psikolojik araştırmalara göre, tutumlar ve inançlar bilişsel ihtiyaçlar ile şekillenmektedir. Dini inanışlar, bireyin toplumsal süreçte uyumlu ve kontrollü davranış sergilemesine etki eder. Her hangi bir şeye bağlanma ve uyum gösterme bireyin bilişsel ihtiyaçının sosyal psikolojik yansımasıdır. Bilişsel ihtiyaç ve tatmin olarak görülen dini aidiyet, bireyin bilişsel ihtiyaç ile kendini gerçekteşirerek, birey- din arasındaki ilişkiyi güçlendirir. Bireyler kendilerini belirli bir gruba dâhil edebilmek, kabul ve onay görebilmek için uyumlu davranışlar sergileyip, bilişsel çelişkilerden uzak durmaya çalışır (zalp, 2015: 33). Piaget ve diğer gelişim psikologları, özellikle ergenlik dönemindeki çocukların, her şeye soyut anlam yklemediklerini, aksine rasyonel bir bakış açısı sergilediklerini ne sürerek, ergenlik çağındaki gençlerin, bu davranış şekillerini teolojiye de yansıttıklarını ifade ederler. Ergenlik dönemindeki bireyin dine/teolojiye karşı yaklaşımı, kimlik arayışı, aidiyet ihtiyaç, benliğin tanınması ve hayata anlam yüklemedeki tutumu, bireye rehberlik eder.

Dini davranış teorileri, dinin toplumsal etkileri üzerine değerlendirmelerde bulunarak, sosyologların ve sosyal psikologların din hakkındaki yorumlarına katkı sağlar. Weber, dinin hayatı anlamlandırdığını ne sürerek; dini, “bilimle çzlemeyen bir şeytan, kötülük problemi ve ölüm gibi rasyonel olmayan konuları anlamlandırma çabası” olarak değerlendirir. Durkheim, toplumların yaşam biçimlerini sembolize eden dinin, benmerkezci dürtüleri kontrol altına alarak, insan hayatını disipline etme görevi üstlendiğine vurgu yapar. Bellah ise bireyin ve grubun kimlik kazanmasında dinin, etkin bir rehber görevi üstlendiğine değinerek, dini, “gerçekliğin yorumu” olarak nitelendirir.

Bilişsel kavramanın karşılık bulamadığı, bilim tarafından tam olarak açıklanamayan, “Dünyanın başlangıcı nasıl oldu?” , “Yaşamın amacı nedir?” gibi entelektüel problemler, yaşamın, ölüm ve kötülük gibi kabul edilemeyen yönleri, mistik doğa olayları, estetik duygu,

yaratıcılık gibi bilim tarafından cevaplanamayan doğal fenomenler vs. dini yorumlamalarla karşılık bulmuştur (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 250). Tüm bunlardan hareketle şunu söyleyebiliriz ki; din, bazı psikoloji ve sosyal psikoloji teorilerinde bilimin cevaplandıramadığı sorulara, tecrübi ve tutarlı açıklamalarda bulunması münasebetiyle, bireyler ve toplumlar tarafından kabul görmüştür. Din hemen her alanda olduğu gibi psikoloji, sosyoloji, sosyo-psikoloji alanlarına da yorum yapabilme imkanı sunarak, birey ve toplumların dine karşı farklı bakış açısı geliştirmelerine neden olmuştur. Bilişsel ihtiyaç teorisi bu teorilerde sadece biridir. Daha çok dini inanç biçimlerinin oluşumu ve gelişimi üzerinde çalışmalarda bulunan bu teori, bireylerin mantıklı açıklamalara gereksinim hissettiğini ve bu nedenle de bilişsel tutarlılıktan uzak, teolojik açıklamalara ihtiyaç olduğunu ileri sürer. Dini inanç, tüm bireyleri ve grupları aynı ölçüde etkisi altına almazken; bireyin ve grubun inanca olan yaklaşımı, ona karşı takındığı tavır, bireyin dine olan yaklaşımını etkileyecektir. Her ne kadar dinin, bireylerin kimlik ve benlik oluşumunda etkin bir araç olduğuna dair bilimsel veriler olmasa da, dini inancın bireylerin yaş grubuna, entelektüel düşünce yapılarına, içerisinde bulunduğu çevre koşullarına göre şekillenerek, bireyin yaşam biçimi etkisi altına aldığı gözlemlenmektedir.

2.2. Baba İmajının Yansıtılması

Baba imajının yansıtılması teorisi, Psikanalistik düşüncenin kurucusu olan Freud' un çalışmaları referans alınarak ortaya çıkarılmış bir teoridir. Bu teori, dinin kaynağını ve nasıl ortaya çıktığını, birey-din arasındaki ilişkinin nasıl şekillendiğini, Tanrı inancına bireyin yüklediği anlamları ortaya çıkarmak amacıyla geliştirilmiştir. Freud' un ilk defa "Totem ve Tabu" adlı eserinde yer verdiği bu teori, biyolojik baba ile kutsal baba arasındaki ilişkinin özellikle erken çocukluk döneminde ve gelişim evresinde daha etkin bir biçimde rol oynadığını öne sürer. Freud,

“tanrı her bir durumda baba imajının modellendirilmesi ile oluşturulur ve bizim tanrı ile olan kişisel ilişkimiz biyolojik babamızla olan ilişkimize bağımlıdır. Baba ile ilgili değişim ve dönüşümler, tanrı ile olan ilişkide de vardır ve sonuçta tanrı yüceltilmiş babadan başka bir şey değildir.” der (Freud, 2014: 144).

Freud’un düşünce sisteminden esinlenerek geliştirilen teoriler, dini inancın bireyler üzerindeki etkisini yorumlarken, dini ebeveynsel bir temelde ele almış, bu anlamda deneyler yaparak kuramlarına yön vermişler. Freudyen teorisyenler, dini inancın ve Tanrı düşüncesinin, hem anne hem baba tarafı çift yönlü bir yansıma gerçekleştirdiğini öne sürerler. Modern psikoloji de Freud’un yaklaşımından hareketle benzer bir hipotez geliştirerek, Tanrı tasavvuru ile ebeveynler arasındaki ilişkiyi deneysel bir yaklaşımla ele almaya çalışır. Tanrıdaki sevgi, şefkat, güven, güç vs. imajların anne baba üzerinden değerlendirilerek, somutlaştırıldığını ve yansıtıldığını öne süren modern psikoloji, ebeveynler ve Tanrı arasındaki ilişkinin bireyler üzerindeki olumlu etkisini gözler önüne sermeye çalışır.

Yeryüzündeki biyolojik baba ile gökteki kutsal baba arasındaki ilişkinin psikolojik yönlerine değinen Freud, dini inancın kaynağı ve fonksiyonlarını inceleme konusu yapmıştır (Özalp, 2015: 35). Baba kavramı, yaşamın farklı alanlarında ve kurumlarda karşımıza çıkmaktadır. Toplumumuzda önemli bir yeri olan ve kutsallık atfedilen aile kurumu “baba ocağı” adı ile anılır. Bu söylemler kutsallık atfedilen aile kurumunda statü, güç, otorite vs. kavramların baba ile özdeşleştiğini gösterir. Toplumun en üst kurumu olan devlet bile “baba” olarak nitelendirilir. Birçok alanda statü temsili ile öne çıkan baba imajı, aile kurumunun da başat temsilci görevini üstlenerek, çocuğun gözünde en üst mertebeye ulaşır. Baba fikrini daha çok Tanrı fikri ve dini yaşayış biçimiyle bağdaştıran Freud, erken çocukluk dönemine yoğunlaşır. Yaşamın belirsizlikleri ve tehlikeleri karşısındaki çaresizliğin insanlar ve özellikle çocuklar üzerindeki etkisine değerlendirerek, bu etkinin davranışlara yansıma

biçimlerini ele alır ve bu durumu psikolojik bir rahatsızlık olarak görür. Freud, yeryüzündeki baba imajının “yüceltilmiş baba” söylemiyle Tanrıda tezahür ettiğini ifade eder (Jeeves, 2010: 279). Modern psikoloji de Freud’un yaklaşımına benzer bir hipotez geliştirerek, Tanrı tasavvuru ile ebeveynler arasındaki ilişkiyi deneysel bir yaklaşımla ele almaya çalışır. Tanrıdaki sevgi, şefkat, güven, güç vs. imajların anne baba üzerinden somutlaştırıldığını öne süren modern psikoloji, ebeveynler ve Tanrı arasındaki ilişkinin bireyler üzerindeki olumlu etkisine değinir.

Freud, “*din bir nevrozdur, hem de evrensel bir nevrozdur*” der. O, insanları bu saplantılı nevrozdan kurtarmanın yolunu, dinsiz bir eğitim sisteminin uygulanmasıyla mümkün görür. Freud, dinin ortaya çıkışını iki temel sebebe bağlar. İlk olarak dini, ilkel kabilelerdeki insanların tabiat olayları ve doğa karşısındaki korkuları sonucunda ortaya çıkan bir totem olarak nitelendirir. Ona göre insanlar, korkuları ve acizyetleri nedeniyle üstün bir güce/kudrete ihtiyaç duyarlar ve bu ihtiyaç sonucunda din ortaya çıkar (Şentürk, 2013: 175). Freud, ikinci yorumunda ise, insanın gelişim evresinin çocukluk döneminde, dinin meydana geliş sürecini ele alır. Buna göre, çocuk yaşamı boyunca birtakım zorluklarla, tehlikelerle karşı karşıya kalır ve bu tehlikeler neticesinde kendisini koruyacak güce ihtiyaç duyar. Gücün/kuvvetin sembolü olarak nitelendirdiği anne- baba özellikle baba, çocuk için bir sığınak ve koruyucu olarak yaşamının merkezine yerleşir.

Yetişkinler için Tanrı’nın koruyucu kudreti, otoritesi ne ise çocuk içinde baba imajı odur. Beden ve zihin gelişiminin ilerlemeye başlamasıyla birlikte çocuğun anlam dünyası da değişmeye başlar. Bir zamanlar çocuk için otorite, güç, kuvvet olarak çocuğun yaşamının merkezinde yer edinen baba imajı yavaş yavaş önemini yitirmeye başlayarak, ergenlik ve yetişkinlikle tamamen ortadan kalkar. Bu değişimle birlikte, tehlikeler karşısında kendisine yeni bir sığınak ve koruyucu arayan kişi hayalinde yarattığı Tanrı baba imajına inanmaya ve sığınmaya başlar. Bu sığınak ihtiyacı ile birlikte kişinin yaşam tarzı olan din/inanç ortaya

çıkarak (Şentürk, 2013: 176). Freud, “*Saplantılı Davranışlar ve Dini Ritüeller*” başlıklı makalesinde “obsesif davranışlar” ve “ritüeller” arasındaki ilişkiden yola çıkarak, dini davranışı güdülerin bastırılmasıyla ortaya çıkan psikolojik bir sorun, saplantılı nevroz olarak adlandırır. Dini davranışın ruhsal hastalıklara zemin hazırladığını ifade eden Freud, kişilerin bu durumdan bir an önce kurtulması gerektiğini savunur (Köse ve Ayten, 2012: 30). Öyleyse Freud’ un yaklaşımında din, insan zihnini tezahürü ve hayal ürünüdür. Bu sebeple, insanın aciziyet ve korkularıyla yaşamına yerleştiği din, bir yanılgı hatta bir nevrozdur.

2.3. Süper Egonun (Üst Benliğin) Yansıtılması Teorisi

Flugel’in (1945) yılında, Freud’un düşüncesinden etkilenerek öne sürmüştüğü bu teori, süper egonun psikolojik yapısının tanrıda yansıtıldığını savunur. Süper egonun özünü oluşturan bu teoriyi şu şekilde anlatabiliriz. Belirli davranışları yapması ya da yapmaması için ailesi tarafından psikolojik veya fiziksel olarak cezalandırılarak, sevgi ve şefkatten mahrum bırakılan çocuk, sürekli cezalandırılacağı düşüncesiyle endişe duymaya başlar. Bu durum karşısında ebeveyni ile kendisini özdeşleştiren çocuk, onlar gibi olmak ister ve onların isteklerine uygun davranışlar sergiler. Ebeveynin istekleriyle kendisini özdeşleştiren çocuk suçluluk duygusuna kapılarak onların isteğine uygun davranış gösterir.

Katı ve irrasyonel özelliğe sahip olan süper ego, ebeveynlerin temsil edilmesi görevini üstlenerek, kontrol mekanizması işlevi görür. Özellikle fiziki olarak cezalandırılan çocuklar, bastırılmış duygularını daha fazla ortaya çıkarma ihtiyacı içerisine girerler (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 256). Flugel de Freud’un “Psikoseksüel Kişilik Teorisi” eserinde yer alan bu konuyu tekrar gün yüzüne çıkararak, süper egonun dini davranış ve tutumlar üzerindeki etkisini ele almaya çalışmıştır. Onun öne sürdüğü düşünce sistemine göre, bazı davranışları yapıp bazılarını yapmama konusunda ebeveyni tarafından baskılara, şiddete maruz kalan çocuk, ailesini bir savunma mekanizması gibi nitelendirecektir. Ebeveynin ödül ve

cezalandırmalarını içselleştiren çocuk, dini davranış ve tutumlar karşısında da zihnin ürünü olarak kendisini ödüllendirme ve cezalandırma sisteminin içerisinde bulacaktır.

Freud'a göre ahlaki doğruluk ve toplumsal baskı gibi kontrol mekanizmasını süper ego üstlenirken, denge mekanizması görevini ego üstlenir. Süper ego, toplumsal ahlak kuralları ve baskıcı yapısıyla İd' in yerine getirmeye çalıştığı arzulara engel olaya çalışır. Bu durum kişinin savunma mekanizması oluşturmasına zemin hazırlar. Flugel'e göre Tanrı tasavvuru süper egonun tam olarak yansıtılmasıdır. Bu teoriye göre süper ego, Tanrı'nın dünyadaki yansımalarını temsil ederken, içgüdüsel istekler şeytan olarak nitelendirilir (Özalp, 2015: 39).

İslami açıdan ele aldığımızda ise bu durum farklı bir biçimde yorumlanmaktadır. Kuran-ı Kerimde yer alan; *“Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın? (Furkan, 25/43)”* ayeti ve yine bu ayetle örtüşen, *“Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah'ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız? (Casiye, 45/23)”* ayetleri ışığında İslami anlayışa göre nefis, ego olarak nitelendirilirken, nefesine uyanların kalplerinin mühürlü, gözlerinin kör olduğu vurgulanmıştır.

Flugel'e göre, içgüdüsel arzuları yansıtan seksüellik ve saldırganlık çatışma içerisindeyler. Bu çatışma ancak süper egonun tanrı olarak yansıtılmasıyla son bulur. Flugel, içgüdülerin, süper ego tarafından dindar bireylerde yasaklanması durumunda içgüdüsel aktivitelerinde son bulacağını öne sürer. Flugel'in düşüncesine göre, Katolik, Protestan ya da Yahudi fark etmeksizin kendisini dini hizmetine adayın bireylerde cinsel aktivasyon daha azdır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde cinsel yasaklar dini inançların yoğun olarak görüldüğü alanlardır.

Bu konuya başka açıdan yaklaşan Unwin ise, birçok ilkel kabileler üzerinde araştırmalar yaparak, dini yaşayış biçimiyle cinsel davranışların yasaklanması arasındaki ilişkiyi kıyaslar. Karşılaştırması sonucunda değişkenler arasında yüksek bir ilişki söz konusu olabileceğini öne sürer. Araştırmaları sonucunda sürekli olarak ibadetle ve kiliseyle meşgul olanların suçluluk oranlarının daha az olduğu sonucuna varır. O, saldırgan tavırların dini yaşayışı benimseyen bireylerde daha az olduğunu ifade eder. Dinin suçluluk duygusu ile korelasyon içerisinde olduğunu savunan Unwin, gözlem yaptığı grubu temsil eden kişilerin kendi kendilerini cezalandırdığını da gözler önüne sermiştir. Daha çok kadınlar üzerinde etkin olan suçluluk duygusunun nedenini Evangelik inancına bağlamıştır. Günah, suç, kurtuluş gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşan Protestan mezhebi ve Evangelik mezhebinin, özellikle kadınlar üzerinde etkin olduğunu vurgulamış, bunun nedenini ise kadınlarının suçluluk duygusunun daha baskın olmasına bağlamıştır (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 257).

Süper ego ve dini davranış arasındaki ilişkiyi değerlendiren bir başka kuramcı ise Funk'tur. Funk'a göre dini davranışların süper ego kaynaklı olduğu varsayılırsa, dinin rasyonel olmayan süper egoyu yansıtması gerekir. Funk, öğrenciler üzerinde yapmış olduğu gözleminde dindar olmamakla birlikte, birçoğunun dinin doğruluğuna inandıklarını ifade etmiştir. Ahlaki yaptırım niteliğine sahip olan din, günahların, ayıpların, suçların kınanması münasebetiyle toplumsal değerler üzerinde etkin rol oynar. Dinin yasaklayıcı, cezalandırıcı yaptırım gücüne sahip olması, dindar kesimin dindar olmayandan daha fazla otoriter ve baskıcı olmasına neden olur. Otorite ve baskı altında kalan kişilerin Tanrıyı algılama şekli de bu doğrultuda gerçekleşmektedir. Kadınların dini yaşayışının erkeklere oranla daha yoğun olması, süper egonun kadınlar üzerinde etkili olmasıyla paralellik göstermektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 257). Bu çalışmalar ve yaklaşımlardan yola çıkarak, diyebiliriz ki; dini düşüncenin yansıtılmasında, süper ego ve içgüdüler arasında bir çatışma/mücadele söz konusudur.

3. SÜREÇ TEORİLERİ VE DİN

3.1. Sosyal Öğrenme Teorisi

İnsanoğlu, ilk çağlardan günümüze kadar geldiği şu noktada daima toplum/topluluk halinde yaşamaya ihtiyaç duymuştur. Zaman içerisinde toplumsal değişim sürecini hayatının hemen her alanına aksettiren insan, topluluk olabilme ve birlikte yaşama isteğini değiştirememiştir. İnsanların bir arada yaşama arzuları, toplumsal etkileşim içerisine girmelerine neden olmuş, bu yaşam biçimi de kültürlerin, değerlerin, tutumların vs. aktarımını kolaylaştırmıştır. Böylelikle, toplumlar sahip olduğu kültürlerini ve yaşam tarzlarını kuşaktan kuşağa aktararak toplumsallaşma sürecine girmişler. Bu toplumsallaşma sürecinde din, gelenek- görenek, değer, tutum, kültür gibi unsurlar bireyin sosyalleşmesinde ve içinde bulunduğu toplumun yaşam biçimini benimsemesinde etkin rol oynamıştır. Toplumun kendisine yüklediği sorumlulukları yerine getirmeye çalışan birey, örgütlü yaşam biçimini özümseyerek beklentilere göre davranış sergilemeye başlamıştır.

Sosyal öğrenme teorisinin önemli temsilcilerinden olan Vygotsky'e (1998) göre öğrenme, sosyal ortam içerisinde öğrenen ve öğreten arasında gerçekleşen, isteme/ihtiyaç duyma ve aktarmakla gerçekleşecek bir eylemdir. Sosyal öğrenme sürecinde birey, içinde bulunduğu toplumun yaşam tarzını benimseyerek o toplumun kültürünü, değerini, tutumunu vs. kendisi ile bütünleştirir. Sosyal öğrenmeyi sistematik bir kuram haline getiren Bandura ise bireyin bir davranışı benimsemesi için kendisinin tecrübe edinmesine gerek olmadığını, diğer bireylerin davranış ve deneyimlerini gözlemleyerek de öğrenme gerçekleştirebileceğini savunmuştur (Orhan ve Dağcı, 2015: 118).

İçinde bulunduğumuz toplumun yaşam biçimleri, tutumları bireyin davranışlarını şekillendirmesinde etkilidir. Çünkü farkında olarak ya da olmadan sosyal çevreden etkilenme, model alma söz konusudur. Olumlu davranışlarımız toplum tarafından kabul görerek

pekiştirilirken, olumsuz davranışlarımız tepkilere maruz kalır. Tüm bunlar toplumun, davranışlarımız üzerinde otokontrol işlevi görmesini sağlayarak bizi yönlendirecek, bu noktada sosyal öğrenme devreye girerek yaşam biçimimize yön verecektir.

Sosyal öğrenme teorisi kültürün diğer öğeleri gibi, dini inanç ve davranışların da kuşaklar arası aktarıma tabi olduğunu öne sürer. Genel kabul görmüş bu düşünce farklı coğrafyalarda, değişik kültürlerde yaşayan çocukların, yetiştiği ortamın dini inanışını özümseyerek buna uygun davranış sergilediklerini savunur. Dini eğitimin temelini ilk olarak aileden öğrenen çocuğun dini duygusu ve inanç biçimi zihinsel gelişimle birlikte değişime uğrar. Çocukluk döneminde aileyi taklit eden birey, ergenlikle birlikte sorgulama aşamasına geçerek kendi düşüncelerini ve sosyal çevreyi de işin içerisine katar. Bu konuda yapılan çalışmalar, ailesi ile birlik, beraberlik içerisinde huzurlu, mutlu hayat süren çocukların ebeveyninin dini yaşamını, inancını daha kolay benimsediğini ifade eder.

Bireylerin ihtiyaçlarından doğan ve yaşam biçimlerine göre şekillenen sosyal öğrenme, cinsiyete, yaşa, kişiliğe, sosyal sınıfa ve statüye göre farklılıklar gösterir. Bu konuyla ilgili cinsiyet farklılığı yorumlamalarında kadınların erkeklere oranla daha erken sosyalleştikleri ifade edilmiştir (Özalp, 2015: 258). Dini tutum ve davranışların aktarılmasında, model alınmasında aile en temel ve en etkili kurum olarak varlık gösterse de bunun yanında sosyal grupların, çevreden edinilen mistik tecrübelerin, dini ritüellerin en önemlisi de eğitimin önemi yadsınmaz.

Berger'in söylemiyle sosyal dünya, ancak bireyin sosyalizasyonu sırasında kendi içinde özümseir. Bu sebeple toplum, kişinin sosyalizasyonu sırasında sadece tutum ve davranışlarını kontrol altına almaz, bunun yanı sıra kişiliğini, duygu düşüncelerini de şekillendirerek, bireyi toplumun yapısına uygun hale getirir (Orhan ve Dağcı, 2015: 121). O halde diyebiliriz ki, toplum tarafından kabul görmüş değer, tutum ve davranışları kendi

kişiliği ile bütünleştiren birey, her alanda olduğu gibi dini alanda da sosyal öğrenme sürecine ihtiyaç duymaktadır.

3.2. Yoksunluk ve Telafi Teorisi

Davranış teorilerinden biri olan yoksunluk teorisi, din ile ilgili aktiviteleri bireyin zorluklar ve engeller karşısında bir telafi mekanizması olarak geliştirdiğini öne sürer. Bu teoriye göre, yaşamı boyunca zorluklarla karşılaşan birey, bu zorlukların üstesinden gelebilmek için değişik arayışlar içerisine girer. Mahrumiyet ve tatminsizlik duygusu içerisinde olan birey, dini telafi mekanizması olarak yaşamına yerleştirerek, davranışlarına bu şekilde yön verir. Bireyin hayatta kaşı karşıya kaldığı yoksunluk ve zorluk durumu onun dine olan yakınlık derecesini ve bağlılığını etkilemektedir. Kişi ne kadar sıkıntı içerisindeyse dine bağlılığı ve ahirete olan inancı da bu ölçüde güçlü olacaktır. Bu yoksunluk durumu bireyin bir gruba ve ya cemaate bağlanma ihtiyacını da tetikleyerek sosyal yaşamı üzerinde de etkisini gösterecektir (Koby, 2015: 57).

Bu teori hakkındaki düşüncelerini kuramcılar şu şekilde ifade etmiştir. Marx'a göre *“Dini eziyet ve sıkıntılar (insanın kendini bir takım zevklerden alıkoyması) aynı zamanda gerçek eziyet ve sıkıntıların ifadesi ve bir protestodur. Din bastırılmış şeylerin ifadesidir, kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz ortamların ruhu ve insanların afyonudur.”* (Marx, Akt. Kuşat vd. 2004: 259). Marx, dini toplumun zayıf ve alt sınıfa ait zümrelerinin mahrumiyetleri karşısında başvurduğu bir tür teselli ve telafi aracı olarak nitelendirerek, dini adaletsizlik ve ıstıraba karşı geliştirilmiş bir protesto olarak görür. Yine, benzer bir şekilde Freud, bireysel ve sosyal olarak yoksun bırakılmaya karşı geliştirilmiş bir reaksiyon olarak tanımladığı dini davranış biçimlerini, bireye ve topluma otokontrol sağlamanın bir aracı olarak görür. Davis ise sosyolojik engelleme ve telafi teorisinde din ile ilgili düşüncesini şöyle ifade eder;

“İnsanın bu dünyadaki hayal kırıklığı ne kadar büyükse ölümden sonraki hayata olan inancı da o kadar büyük olur. Böylece bu dünyanın ötesinde bir dünyanın amaçlarının varlığı sosyal beklentilere ve sosyal değerlere ulaşmadaki çabalarda kaçınılmaz bir şekilde tecrübe edilen engellenmeleri telafi etme hizmeti görmektedir.” (Davis, 1948: 532).

Din ile yoksunluk arasındaki ilişkiye bir başka yorum ise Glock’tan gelmiştir. Glock ortaya attığı teorisinde yoksunluğu ekonomik, sosyal, organik, etik (ahlaki) ve ruhsal olmak üzere beş farklı kategoriye ayırmıştır. Glock, dini engellemelerin yanlış anlaşılması ve uygulanması sonucunda, bireyler üzerinde olumsuz etkilere neden olabileceğini ifade etmiştir. Dini aktivitelerin, engellemeler üzerindeki etkisine değinen Glock, dinin amacının engellemeleri ortadan kaldırmak olmadığını ifade ederek, dinin duyguları telafi etme işlevine sahip olduğunu belirtmiştir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 259). Yoksunlukları kategorilere ayıran Glock, bu dünyada mahrumiyet, acı, yokluk vs. sıkıntılara katlananların ahirette karşılığını alacağı inancıyla mutlu olduklarını ifade ederek, püriten ahlak/inanç biçimiyle benzer fikirler ortaya atmıştır.

Ayrıca yoksunluk kuramı çalışmalarında dikkat çeken bir diğer unsur, sosyal yoksunluğun bireysel dindarlığı etkilediği düşüncesidir. Bu düşünceden ve çalışmadan hareketle, aile ilişkileri/bağları zayıf bireylerin dini aktivitelere katılımı ve dini inanca göstermiş olduğu ilgi daha fazladır. Yoksunluk teorisine göre, dul/bekâr veya evli ama çocuğu olmamış kadınlar, kimsesiz ve çaresiz bireyler, dine daha fazla ilgi göstermekte ve din konusunda aktif tutumlar sergilemektedir. Yoksunluk ve telafi teorisi, özellikle kadınların dini aktiviteler konusunda sergiledikleri hassas davranışların, yoğun ilginin nedenini bastırılmış ve engellenmiş duygularına bağlı olduğunu öne sürer. Ayrıca eğitimsizlik, ekonomik ve politik güçsüzlük vs. nedenlerden dolayı kadınlar dini aktivitelere yoğun ilgi göstermektedirler. Yine

bu konuda yapılmış araştırmalar göstermektedir ki, yoksunlukla birlikte artan yalnızlık duygusu, stres/kaygı gibi durumlar bireyde bir gruba ya da topluluğa ait olma ihtiyacı uyandırmakta, bu yoksunluk duygusu bireyi dini davranışlara yöneltmektedir (Kobyay, 2015: 58). Yapılan araştırmalar her ne kadar dini aktivitelerin yoksunların yaşamında daha etkin olduğunu ifade etse de sosyo-ekonomik durumu yüksek olan bireylerinde dini aktiviteler konusunda hassas davranışlar sergileyebilecekleri aşıkardır.

3.3. Suçluluk Duygusundan Kurtulma Teorisi

Evrensel bir olgu olan suç, insanlık tarihi kadar eski bir geğmişe sahiptir. Her toplumda etkisini gösteren suç olgusu, insan yaşamını, toplumun güven ve huzurunu tehdit eden önemli sorunlardan biridir. Suçun önlenmesi konusunda birçok tedbir alınmaya çalışılsa da, insanı ve insan eylemlerini barındıran faktör olması münasebetiyle suç/suçluyla kolaylıkla başa çıkılmamaktadır. Bireyi suça iten nedenler arasında psikolojik, sosyolojik, ekonomik vs. birçok etken söz konusudur. Bu etkenlerin en aza indirilebilmesi için toplum yaşamında önemli bir yeri ve işlevi olan değerlere sahip çıkılması gerekir. Bu değerler bireyin davranışlarını kontrol altına alarak toplumun huzurunu, güvenini sağlamaya yardımcı olur. Birey duygu ve düşüncelerini kontrol edebilme iradesinden yoksunsa ya da ahlaki ve dini değerlerin önemini kavrayamamışsa, bireyin suça olan yatkınlığı da bu denli fazla olur. Diğer manevi değerler gibi dini ve ahlaki değerlerde kişinin vicdanına hitap ederek suça yönelmesini engelleyici bir rol üstlenir (Bayraktutar, 2012: 7). Toplumların yaşam biçimlerini ve bireyin davranışlarını kontrol altına alarak, sosyal düzenin sağlanması ve korunmasında dinin etkin bir rolü olduğu sosyal bilimciler tarafından kabul görmüştür.

Dininin toplumsal kurumlarla olan ilişkisinin önemine değinen sosyal bilimcilerin başında Weber ve Durkheim gelmektedir. Durkheim, dinin toplumsal düzeni sağlanması ve korunmasının dinin etkisinden söz ederken, dinin bir tutkal/çimento işlevi gördüğünü,

bütünleştirici etkiye sahip olduğunu öne sürer. Ayrıca Durkheim, önemli çalışmalarından biri olan “intihar” adlı eserinde dinin suçluluk ve intihar üzerinde etkin bir rolü olduğunu ifade etmekte, dini inancın suçu ve intihar eylemini azalttığını savunmaktadır. Weber ise “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eserinde yer verdiği din hakkındaki düşüncesini, “insanların dünyayı anlama çabasına yardımcı etken” olarak nitelendirir. Yapılan sosyolojik çalışmalar sonucunda teorisyenlerde ahlaki değerlerin benimsenmesi ve toplum düzeninin sağlanması sürecinde, dinin olumlu etkilerinin olduğunu savunmuşlardır (Kızmaz, 2005: 190). Berger “Din ve Modernlik” ve “Dinin Sosyal Gerçekliği” adlı eserlerinde dinin, toplumlar üzerindeki etkilerine değinerek, din olgusunun bütünleştirici etkisinden ve kontrol mekanizması işlevinden söz eder. Berger, Durkheim’ in din hakkındaki düşüncesinin “dinin insanlar üzerinde yapıştırıcı, bütünleştirici güç” olduğu varsayımından yola çıktığını öne sürer (Berger, 2002: 129-131).

Durkheim’ in araştırmalarından yola çıkarak çalışmalarına yön veren birçok düşünür, kiliseye üyeliğin, ibadetle meşgul olmanın ve bir dini inancı benimsemenin suç oranını azalttığı yönünde hem fikir olmuşlardır. Ayrıca, sosyal bilimciler dini yaşayış biçiminin sapkın davranışla örtüşmediğini hatta çeliştiğini öne sürerek din fenomeninin toplum düzeninin sağlanmasındaki yeri ve önemine değinmişlerdir. Suç üzerine yapılmış araştırmalar ışığında teorisyenler, din olgusunun toplum ve birey açısından olumlu işlevi olduğuna vurgu yaparak, suç çözümlerinde dinin etkisinin yadsınamaz olduğunu ifade etmişler (Kızmaz, 2005: 191). Bu çalışmalara bir başka yorumda Ostow ve Sharfstein (1954)’den gelmiştir. Onlar, kilisenin insanları kontrol altında tutabilmek için dini bir araç olarak kullandıklarını ifade ederek, bireylerin dini yaşayışı benimsemelerinde kilisenin etkisine dikkat çekmişler (Özalp, 2015: 41). Tüm bu yorumlamalar bize göstermektedir ki; bireylerin ve toplumların yaşamlarını, davranışlarını şekillendirmede dini inancın etkisi göz ardı edilemez.

Freud'un psikanalistik bir yaklaşımla ortaya attığı ve geliştirdiği bu teoriye göre birey, içinde bulunduğu suçluluk duygusundan kurtulmanın yolunu dini inançları yerine getirerek ve dini davranış sergileyerek telafi etmeye çalışır. Teori, işledikleri suçun sonucunda vicdani rahatsızlık duyan bireylerin, kendilerini affettirme ve içindeki vicdani rahatsızlıktan kurtulma arayışı içerisinde olma durumlarında dine yöneldiklerini öne sürer. Freud, din ve suçluluk arasındaki ilişkiyi ele alırken id, ego, süper ego etkilerine değinir. Freud' a göre duyguların merkezi ve kilit noktası görevini üstlenen ego, id ve süper egonun arzularını ve yıkıcı etkilerini bastırma işlevine sahiptir. Süper ego ise toplumsal değerlerin kaynağı olan bilinçdışı bölümdür. Hatalar karşısında suçluluk duyma hissini uyandıran ve cezalandırma mekanizması geliştirerek egonun pişmanlık yaşamasını sağlayan, egoyu kontrol altına alarak, onu destekleyen, gözlemleyen süper egodur. İd'in saldırganlık ve cinsellik içeren davranışlar sergilemesini bastırmakta süper egonun görevidir.

Freud'a göre, üst benlik günahkârlık ve suçluluk duygusuyla bireyin yaşamına yansır. Günahkârlık ve suçluluk, üst benliğin baskılayıcı, denetleyici, yasaklayıcı fonksiyonlarıyla yönetilmektedir. Endişe ve suçluluk duygularının oluştuğu kısım süper egodur ve bu duyguları yok etme gücü de süper egoya aittir. Özalp'e göre süper ego içimizde doğuştan var olmayan ancak bireyin gelişimiyle ortaya çıkan bir yargıçtır (Özalp, 2015: 41- 42) Öyleyse diyebiliriz ki; içimizde doğuştan var olan duygular benliğimizi, davranışlarımızı ve yaşam biçimimizi şekillendirirken dini duygularımız üzerinde de kontrol sağlamaktadır.

Suç/suçluluk ile din birbirini etkileyen bir olgu olsa da bu durum toplumların yaşam biçimlerine ve dini inanışlarına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, Hristiyanlık inancında yeni doğan çocuğun günahkâr olarak dünyaya geldiği kabul edilirken, İslam inancına göre çocuk temiz ve günahsız olarak dünyaya gelir. Ayrıca suç ve suçluluk ile dini ibadetler arasındaki ilişkiyi hakkında yapılan çalışmalar, kadınların suçluluk hissini erkeklerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar, kadınların dini ibadetle daha

fazla meşgul olmalarının nedenini bu duruma bağlamışlar. Bu teoriye göre ileri sürülen bir başka görüş, Katoliklerin Protestanlardan, gençlerin yaşlılardan daha fazla suçluluk duygusu yaşadığıdır (Kızmaz, 2005: 191). Bu durum bize, bireylerin ve toplumların dini yaşamlarının, inançlarının şekillenmesinde yaşadığı sosyal çevrenin etkisinin yadsınamaz öneme sahip olduğunu göstermektedir.

3.4. Ölüm Korkusu Teorisi

Dini davranış teorilerinden biri olan bu teori, din ile ölüm arasındaki ilişkiye açıklık getirmeye çalışır. Daha çok deneysel çalışmalar üzerinden değerlendirilen bu teori, dini davranışların ve inançların ölüm korkusunu azalttığını savunmuştur. Antropologlar, dini, kişinin yakınından bir kimseyi kaybetmesi (ölüm) sonucunda yaşadığı yoğun acıyı hafifletme ve bu durumla başa çıkmasında bir savunma mekanizması olarak değerlendirmişler (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 264). Yaşamın insanlara sunduğu güzelliklerin ölümle birlikte son bulacağı düşüncesi, bireyde kaygı ve stres durumunu ortaya çıkarır. Bu durumda birey kaygılarıyla ve belirsizliklerle başa çıkmak için kendisine bir sığınak arar. Tamda bu noktada din devreye girerek kişinin korkularıyla başa çıkmasına yardımcı olur.

Bu teoriden hareketle yapılan çalışmalar, dini inancın kişiyi anlamsızlıktan kurtardığını hatta dindar yaşlıların, hiç inanmayanlara nazaran daha mutlu olduklarını ve ölümden korkmadıklarını ileri sürmüşlerdir (Özalp, 2015: 44). Bu teorileri baz alarak, bireyin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmasının ve korkularının üstesinden gelmesinin zorunlu sonucu olarak “kabulleniş” yolunu tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Bu konu hakkında önemli savlar ortaya atan düşünürlerden birisi de Feurebach' tır. Ona göre, dinlerin, ölüme ve öteki dünyaya olan inancı, Tanrı' ya imandan hemen sonra gelmektedir. Feuerbach, ölümden korkulmaması gerektiğini, çünkü bu korkuların kişileri yanlış düşüncelere yönelttiğini ileri sürer. O, din ve ölüm hakkındaki düşüncesinde, dinle

ilgili birçok kavramın, ölüm düşüncesinin ürünü olduğunu iddia eder. Feuerbach, ölüm korkusu teorisini şu şekilde ifade eder; *“Ölüm düşüncesi dini bir düşüncedir. Çünkü bunda ben faniliğimle karşı karşıyayım. Fakat şu açıktır ki, eğer ölüm olmasaydı dinde olmazdı.”* (Feuerbach, 1957, Akt. Yıldırım, 2010: 73). O, Tanrı’ ya imanın temel sebebini ölmeme isteği olarak nitelendirse de, ölümsüzlüğe imanın Tanrı’ ya iman için bir neden olduğunu ifade etmiştir. Feuerbach, ölümsüzlük hakkındaki düşüncesini;

“Ölümsüzlük öğretisi dinin son öğretisidir; son isteklerinin yazılı olduğu bir vasiyetnamedir. Bu nedenle, burada şimdiye dek bastırıldığı tüm isteklerini açıkça dile getirir. Eğer ben ölümsüz değilsem; Tanrı, Tanrı değildir; eğer ölümsüzlük diye bir şey yoksa Tanrı diye bir şey de yoktur. Eğer yeniden doğmayacaksak İsa da yeniden doğmayacak demektir, yani hepsi boştur. Tanrı benim gelecekteki varlığımın garantisidir; çünkü şu anki varlığımın, kurtuluşumun, güvenimin gerçekliği, garantisi O’dur; dolayısıyla, ölümsüzlüğe ulaşmama, onu ayrı bir gerçeklik olarak kanıtlamama gerek yoktur, çünkü eğer Tanrım varsa ölümsüzümdür. Bu nedenle, Hıristiyanlara göre ölümsüzlük fikri, Tanrı fikrinin içindedir. Tanrı onların ölümsüz yaşamıdır.” (Feuerbach, 2004: 195-207) sözleriyle ifade eder.

Tanrı fikrinin ve ebedi hayat düşüncesinin insan zihninin tezahürü olduğunu belirten Feuerbach, ölümsüzlük düşüncesini de arzuları yansıması olarak nitelendirir. Aslında ölümden korkan kişi kendisine bir savunma mekanizması geliştirerek Tanrı’ya inanmayı tercih eder. Bu sayede kişi kendisini koruma altına alarak, ölüm korkusunun üstesinden gelmeye çalışır. İnsan ölümü hiç istememesine rağmen, yaşamın bir gerekliliği olduğunu bilmesi nedeniyle ölüm karşısındaki olumsuz düşüncesini, Tanrı inanmakla bertaraf etmeye

çalışır ve ölüm korkusu, ölüm sonrası hayatı arzulamaya dönüşür (Yılmaz, 2010: 79). İnsan fitratı gereği birilerine bir şeylere inanma ihtiyacı duyar. Bu inanç ve bağlanma bireyin başa çıkamadığı zorluklar karşısında sığınak halini alır. Yaşamın zorunlu kıldığı ölüm de bunlardan birisidir. Kişi ölüm karşısındaki çaresizliğini ve korkularını ancak Allah inancını hayatına yerleştirerek aşabilir. Bunun içindir ki ölüm korkusu, yeniden diriliş, hesap günü kavramları vs. kişinin dini inancının şekillenmesinde önemli etkindir. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise ahirete, ölüm ve ölüm sonrası hayata iman, kişilerin sorumluluklarını yerine getirmesinde, buna bağlı olarak da toplum düzeninin sağlanmasında kontrol mekanizması görevi üstlenmektedir.

3.5. Obsesif (Saplantılı) Davranış Teorisi

Freud, dini tanımlarken farklı bir perspektiften ele almış ve dinin psikolojik etmenleri üzerinde durarak dine Psikanalistik bir yorum getirmiştir. O, dini bazen obsesif bir davranış, bir tür nevroz, bazen de yanılsama olarak nitelendirmiştir. Freud, dini ritüeller ile obsesif davranışların birbiri ile benzerlikler taşıdığını öne sürerek, dini bir tür psikolojik rahatsızlık, saplantı olarak değerlendirir. Saplantılı davranışlar ile dini davranış biçimlerini deney ve gözlem yoluyla incelemeye alan Freud, dini davranışların bazılarını saplantı olarak nitelendirse de dinin kültürel dokusunda nevrozla uyuşmayan bir yapının da olduğunu ifade eder. Birçok dini inanç biçiminde Freud' un yorumuna benzer davranışlar göze çarpmaktadır. İnancını saplantı haline getirecek derecede yücelten bireylerde bu davranış biçimine fazlasıyla rastlanmaktadır (Özalp, 2015: 49). Freud, “*Bir Yanılsamanın Geleceği*” makalesinde “*Totem ve Tabu*” “*Musa ve Tektanrıcılık*” gibi eserlerinde bu teorisine oldukça fazla yer vererek din ve nevroz arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade eder:

“Nevrozlunun günahkâr vicdanını, gerçekte yapmış yanlışlara indirgemekle anlayamayız. Bir “obsesiyon” nevrozlu insanlara

karşı çocukluğundan beri çekingen ve kibar davrandığı halde içinde adeta bir caniyeye yakışır günah duygusu baskısı vardır.”

(Freud, 2014: 114).

“Totem ve Tabu” adlı eserinde kurgulanmış antropolojik öykülere yer veren Freud dini, ilkel kabilelerin yaşam biçiminden yola çıkarak ifade etmeye çalışmıştır. “Totem ve Tabu” da şu anlatıya yer verir; kabile halinde yaşayan topluluklardaki “kökensele baba” klanın baş otoritesi olarak yerini alır. Otoriteye, güce, mala, kadına vs. her şeye sahip olma yetisiyle donatılmış kutsal baba, kabilenin diğer erkek üyelerini kontrol altında tutarak onlar üzerinde baskılar kurar. Bu durumu daha fazla kabullenemeyen genç erkekler bu babayı öldürürler ve yerler. Artık özgürlüklerini ilan etmişlerdir ve her istediklerini yapmaya başlarlar. Fakat bir süre sonra aşırı özgür davranışlar ve başıboş kalmışlık, karışıklıklara ve çatışmalara neden olur. Birbirleri ile rekabet içerisine giren kabile üyeleri aynı kadına duyulan arzu sonucunda birbirlerine düşerler. Bu iç karışıklık, pişmanlık ve günahlarının yakıcı duygusu içerisinde kökensele babayı temsil edecek, güçlü bir hayvandan oluşan bir “totem” yaratırlar. Yılda bir defaya mahsus olan av şöleni haricinde yenmesi yasaklanan bu hayvanı, “totem” olarak belirleyerek öldürdükleri babanın yerine koyarlar. Korku, nefret ve kıskançlığın yerini alan “totem” zamanla Tanrı prototipini alır. İşte bu anlatıdan da yola çıkan Freud, baba yerine konulan “toteme tapınma” ve “anma törenleri” sonrası ortaya çıkan totemizmi insanlığın ilk dini olarak nitelendirir (Freud, 2014: 182-186). Obsesif davranışlar ve dini ritüeller arasında ilişki kuran Freud dini, güdülerin bastırılması sonucu ortaya çıkan nevroz olarak değerlendirerek kişilerin bu hastalıklı durumdan kurtulmaları gerektiğini savunur. O, dini ritüeller ile obsesif davranışlar arasındaki benzerlikleri şu şekilde ele alır;

Suçluluk duygusu: Dini davranış sergileyenler, kendisini bir suçlu gibi nitelendiren saplantılılarla (obsesif) aynı davranışı benimserler. Suçluluk duygusu içerisinde olanlar, bu davranışları yerine getirmezlerse bir musibetle karşı karşıya kalacaklarına inanırlar.

Pişmanlık duygusu: Saplantılı davranışlar gibi dini ritüellerde yerine getirilmediği zaman kişide pişmanlık duygusu uyandırır.

Uzlaşma hali: Güdülerin arzularına engel olan saplantılı davranışlar, zamanla güdülerin yerini alarak kendileri arzu nesnesi haline gelirler.

Yer değiştirme mekanizması: Bireylerin yaşamında önemsizmiş gibi görünen saplantılı davranışlar, temsil ettikleri değerler bakımından büyük öneme sahiptir.

Freud, ileri sürdüğü bu teorisinde, dinin evrensel nevrozu yansıttığını ifade ederek, bu duruma dini ritüeller ve saplantılı nevrozlar arasındaki benzerlikleri örnek gösterir (Ayten, 2015: 30-31). Ona göre dinin temelini aslında insanların kabullenmekte zorlandığı gerçeklikler oluşturur. Ölümü, acizliği vs. kabullenemeyen insan, çocukluk çağlarındaki babasına atfettiği Tanrı imajını, babayı güçlü görme duygusunu ve arzusunu kendisine sığınak olabilecek güçlü tanrılar, ilahlar yaratarak ortaya çıkarır. Ancak, çocuğun gözünde kutsal, üstün bir yeri olan baba, çocuğun hataları karşısında sert bir tutum sergileyerek, korkulacak bir varlık haline dönüşür. Çocuklukta babaya yüklenen güç, kudret, üstünlük vs. tanrı yansıması ergenlikten sonra kişinin, kendi zihninde tasarladığı tanrı imajına bürünür. Zihinde tasarlanan tanrının gazabına uğramaktan korkan insanoğlu, bir tür yanılısama içerisine girer (Erten, 2010: 2). Bu teoriden yola çıkarak diyebiliriz ki; her ne kadar din ve tanrı düşüncesinin bir yanılısama ya da bir nevroz olarak ortaya çıktığı ileri sürülse de, insanoğlu ister çocuk olsun ister yetişkin hep bir şeylere, bir yere bağlanma ihtiyacı içerisine girmiştir. İnsan fitratı gereği kendisinden güçlü, kuvvetli, kudretli olarak nitelendirdiği bir varlığın koruyuculuğuna daima ihtiyaç duymuştur.

4. ETKİ TEORİLERİ

4.1. Sembolik Etkileşim Teorisi

İnsanoğlu, tarih boyunca daima topluluk/toplum halinde yaşama ihtiyacı hissetmiştir. İnsanların bir arada yaşamaları birbirleriyle iletişim halinde olmalarını zorunlu kılmıştır. Kendine özgü yaşam biçimiyle şekillenen toplum/topluluk varlığını sürdürebilmek için, içinde bulunduğu ortamın yaşam biçimini, kültürünü, hayat tarzını kuşaktan kuşağa aktarma zorunluluğu hissetmiştir. Gündelik yaşamda, kültürel aktarımını semboller aracılığı ile gerçekleştiren bireyler, eylemlerine kendi yaşam biçimlerine özgü anlamlar yüklemişlerdir. Bundan dolayıdır ki, semboller insan ve toplum hayatının vazgeçilmez bir ürünü haline gelmiştir.

Sembolik etkileşimcilik kuramı, Amerikan sosyolojisi geleneğinden doğan ve içerisinde sosyal psikolojiyi barındıran sosyolojik bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. G. H. Mead'ın kurucusu olarak kabul edildiği bu yaklaşıma, C. H. Cooley ve W. I. Thomas önemli katkılar sağlamışlar. Toplumu, bireylerin gündelik yaşamındaki sembolik etkileşim biçiminin bir ürünü olarak tezahür eden sembolik etkileşim kuramı, Mead 'in ölümünden sonra çalışma arkadaşları, öğrencileri ve Blumer'in çalışmalarıyla sosyolojiye önemli katkılar sağlamıştır. Toplumsal eylem ve toplumsal etkileşimi anlama ve yorumlama içerisinde olan sembolik etkileşim, Weber'in yorumsamacı anlayışıyla benzerlik göstermektedir. Weber'in makro-sosyolojik yorumsamacı anlayışına karşın sembolik etkileşim, daha çok bireyin ve toplumun gündelik yaşam biçimini ele alan mikro- sosyolojik bir anlayıştır.

Sembolik etkileşim, ilk önceleri bireyleri organizma olarak ele almış olsa da daha sonraki dönemlerde bireyin gündelik yaşamı üzerinden değerlendirmeler yaparak, bireyin duygusal sosyalizasyonunu inceleme konusu haline getirmiştir. Sembolik etkileşimi inanç bağlamında değerlendirecek olursak, bireyin ve toplumun karşılıklı ilişkisinin sadece

duygusal olmadığını hemen hemen her alanda bir birini etkilediğini görmekteyiz. Dini davranış biçimleri ve inançlarda bu etkileşim alanlardan birini oluşturmaktadır. Toplumu, organik bir bütün olarak değerlendiren Cooley'e göre bireyler ve toplum sürekli etkileşim içerisinde. Bu etkileşimin kopuk olması ve sekteye uğraması toplumda anominin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Toplum ile birey arasında meydana gelen kopukluklar bireyin kendisini bir başka gruba dahil etmesiyle farklılaşır. Tamda bu noktada inanç, bireyin düşünce dünyasında ve gündelik yaşamının şekillenmesinde önemli bir etken olarak yerini alır. İbadet, ibadethane, kutsal kitap, dua, ezan, çan, haç, din adamı, imam vs. gibi bir takım dini semboller bireyin gündelik yaşamında etki ederek, onun din anlayışını sembollerle şekillendirir (Özalp, 2015: 56). İnanç, bireylere birtakım sorumluluklar yükleyerek, "ben" in diğeri ile olan ilişkisinin belirlenmesine zemin hazırlar. Rollere bağlı olarak gerçekleştirilen davranışların ortaya çıkmasında önemli bir yeri olan benlik kavramı, sembolik etkileşimin temelini oluşturmaktadır.

Sosyal etkileşim süreci içerisinde konuşmayı, anlaşmayı, düşünmeyi sağlayan bir araç olan semboller, dini tutum ve davranışın aktarımında da çok önemli bir yere sahiptir (Coştu, 2009: 126). Kişisel farklılıklara rağmen gündelik yaşamda daima etkileşim içerisinde olan birey ve topluluklar, birbirleriyle iletişim kurarken, yaşam biçimlerini ve kültürlerini kuşaktan kuşağa aktarırken daima sembollere ihtiyaç duymuşlardır. Yaşamın her alanında olmazsa olmaz bir yer edinen semboller, dini tutumların ve inançların aktarımında da etkisini tüm varlığıyla göstermiştir. İncanın, birey tarafından ortaya çıkarılmış bir sosyal gerçeklik olduğunu ileri süren sembolik etkileşim kuramı, toplumsal değişim sürecinden etkilenerek, kendisini yeniden inşa eder. Gündelik yaşamda sosyal pratik halini almış olan inançlar, dini tutum ve davranışlar bireyin ve bireyin içinde yaşadığı toplumsal kimliğinin şekillenmesinde etkili bir unsur olmuştur. Temel öğretisi duygulara, eylemlere anlamlar yükleme olan sembolik etkileşimcilik, dini ritüellere ve sembollere de anlamlar yükleyerek, bireyin dini

anlamlandırmasına anlamasına yardımcı olur (Özalp, 2015: 235-236). Sembolik etkileşim kuramının temelini oluşturan semboller, birey ve toplumların iletişimde, etkileşimde vs. önemli bir yer teşkil ederken, aynı zamanda dini ritüellerin ortaya çıkması ve bireyin inanç dünyasında yer edinmesinde de etkin bir rol almıştır.

4.2. Bireysel Uyum Teorisi

Bireyin gruba veya topluma entegrasyon/uyumunu sağlayan dini inançlar bir çok psikolog tarafından olumlu etken olarak görülür. Öncülüğünü Draper'in yapmış olduğu bireysel uyum/ entegrasyon teorisi, dini inancın, bireyin uyum sürecindeki temel işlevleri ve sosyal entegrasyonu inceleme konusu yapmıştır. Draper, insanda var olan saldırganlık ve cinsellik gibi dürtülerin, dinsel yollarla meşrulaştırıldığını öne sürer (Özalp, 2015: 52). Dini inancın, bireyin uyumunda ve entegrasyonu sürecinde yardımcı bir etmen olduğu psikologları gözünden kaçmamıştır. Gerek geleneksel anlayış, gerekse modern psikoloji anlayışı, bireyin entegrasyonunda içsel ve zihinsel süreçlerin sosyal uyum sentezi ışığında meydana geldiğini savunurlar.

Dini inancın sorunlarla başa çıkmada olumlu bir işleve sahip olduğunu öne süren psikologların sayısı oldukça fazla olmasına rağmen, olumsuz etkilerine vurgu yapan kuramcılarında varlığı yadsınamaz. Freud, dini inancın bireyler üzerindeki etkisinden söz ederken, dini inancı özümseyen bireyin, gerçeklerle yüzleşmekten çekinen, başkalarına bağımlı hale gelerek, duygularını baskı altına alan bir davranış ve tutum sergilediğinden söz eder (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 268). Bireyin entegrasyonu sürecinde dinin olumlu etkisinden söz eden teorisyenler, ABD'deki kilise üyelerine ve kiliseyi aktif olarak kullananlara yönelik yaptıkları çalışmada, bu kişilerin psikolojik yönden daha iyi olduklarını ve yaşlılık dönemlerini daha iyi geçirdiklerini, fiziksel olarak daha sağlıklı bir yaşam sürdürdüklerini ve bu kişilerde intihar girişiminin daha az olduğunu öne sürerler. Bu çalışmadan

da yola çıkarak diyebiliriz ki; dini inanç, bireyin topluma entegrasyonu sürecinde daha çok olumlu yönleriyle etkisini gösterir. Stres, sıkıntı ve krizlerle baş etmede, bireye yol gösterici/kılavuz olan ve birey için terapi niteliği taşıyan dini inançlar, ortaya koyduğu kurallarla toplumsal düzenin sağlanması açısından da büyük öneme sahiptir. Din olgusu, aile, grup ve toplumun huzurunun sağlanmasında, başkalarına yardım etmenin gerekliliği konusunda çok önemli rolü olan manevi bir güçtür. Ayrıca, bireyin duygu, düşünce ve eylemlerini kontrol altına alarak birey üzerinde etkisini gösteren ve gündelik yaşamda varlığı yadsınmayan bir otoritedir din.

4.3. Sosyal Uyum Teorisi

Din sosyologları, dinin sosyal uyum sürecinde bireylere bir takım değerler sunarak onlara yol gösterdiğini öne sürmüşlerdir. Toplumsal düzeninin sağlanmasında otokontrol görevi üstlenen din olgusu, bireylerin davranışlarını denetleyerek, birey ve toplum arasındaki ilişkinin uyumlu bir şekilde sürdürülmesini kolaylaştırır. Genellikle Durkheim' in din hakkındaki teorileri ışığında çalışmalarına yön veren din sosyologları, dinin hem birey hem de toplum için önemli bir entegrasyon aracı olduğunu savunmuşlardır. Dinin, toplumsal bütünleştirici etkisi üzerinde duran Durkheim, dini inancı insanları bir birine bağlayan bir çimento, yapıştırıcı olarak nitelendirmiştir. Özellikle dini ayin/ritüeller sırasında insanların bir birleriyle daha çok etkileşim içerisinde olduğunu vurgulayan Durkheim, dinin bireysel ve sosyal uyum sürecindeki etkilerine dikkat çekmiştir.

Yine sosyolojinin öncü isimlerinden biri olan Weber' de dini “anamlı bir sosyal eylem ve motivasyon aracı” olarak ifade etmiş, dinin insanlar üzerindeki olumlu etkilerini görmezden gelmemiştir. Bellah ise dini, “bir anlam uğrunda entegrasyon ve eylem sistemlerindeki motivasyonda en genel kurum” olarak tanımlar (Bellah, Akt. Özalp, 2015: 54). Din, sosyal ve bireysel uyumu sağlama özelliğiyle bütün kurumlar üzerinde etkisini

gösterir. Bu konuda ABD’de yapılan bir araştırmada mistik gruplar ele alınmış ve bu araştırma sonucunda, tek bir dini inancı benimseyen bireylerin, değişik dini inancı benimseyen ya da hiçbir dini inancı benimsemeyenlere göre, daha kısa sürede ve daha kolay sosyal bağlanma gerçekleştirdikleri ortaya çıkmıştır (zalp, 2015: 55). evresinde gördüğü davranışları kendi kişiliği ile kodlayarak, gündelik yaşamına yansıtın birey, topluma uyum sağlama sürecinde içinde bulunduğu sosyal çevrenin aktörü halini alır.

Dinin sosyal uyum sürecine etkileri üzerine yapılan çalışmalar, göstermektedir ki, dini inancı benimseyen gruplar, çoğunlukla azınlık grupları ve alt zümreye ait, sosyo-ekonomik durumu zayıf olan dezavantajlı gruplardır. Bu gruptakiler dini, kendi psikolojilerini rahatlatmak ve içinde bulunduğu zor durumu aşmak için rahatlama mekanizması olarak görmekte ve dini yaşam biçimini daha kolay benimsemektedir. Örneğin, bazı dinlerdeki ahiret inancı, sosyo-ekonomik durumu zayıf bireylerde daha yoğun görülmektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2004: 271-272). Dinin sosyal uyum sürecine etkisi konusunda şu yargıya varabiliriz: Her ne kadar modern toplumlarda din olgusu ve inanç biçimleri geleneksel toplumlara göre varlığını daha az hissettirse de, bireylerin ve toplulukların sosyalizasyonu ve entegrasyonunda dini inancın etkisi önemini daima korumaktadır. Örneğin muhafazakârlık kavramı, geleneksel toplumlarda daha baskın iken şu an “modern muhafazakârlık” veya “ılımlı İşlam” adı altında anılmakta, dini inançta esnemeler olmakla birlikte tamamen yok olmamaktadır. Bireyin veya grupların içinde bulunduğu topluma uyumu sürecinde bir rehber olarak gördüğü din, bütün sosyal sistemler üzerinde etkisini sürdürmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR, ANALİZ VE YORUM

A.SOSYO-KÜLTÜREL YAPI, DİN, GELENEK VE DEĞİŞİM

1. Araştırma Alanının Genel Özellikleri

1.1. Coğrafi Konum

Karaman, İç Anadolu bölgesinde yer alan bir ilimizdir. Batı ve kuzeyinde Konya, güneyinde Mersin, güneybatısında Antalya illeri ile çevrilidir. Karaman topraklarının büyük bir kısmı geniş ovalarla kaplıdır. İlin güneyi dağlıktır. Toros dağları batıdan doğuya doğru uzanır. Denizden yüksekliği 1014 metredir. Kuzey batısındaki volkanik sönmüş yanardağ olan Karadağ'ın en yüksek yeri 2288 metredir. Karaman Ovası 20 km genişliğinde 30 km uzunluğundadır. Karaman'da tipik bir karasal iklim hâkimdir. Kışları soğuk ve sert, yazları sıcak ve kurak geçer. Yüksek yaylalarda dağlık kesimlerde kara iklimi hüküm sürer. Göksu Çayının geçtiği düzlüklerde Akdeniz iklim özelliği görülür. Sıcaklık kış aylarında -17°C'ye kadar düşer. Yaz aylarında ortalama sıcaklık 30°C'dir. Senelik yağış ortalaması 300-450 mm arasında değişir. İl toprakları, bozkır alanı içinde kaldığından bölgeye has bitki örtüsü step bitkileridir. Dağlık bölgelerde ağaç ve ağaççıklardan meydana gelen ormanlar vardır. Ormanlar meşe, ardıç, karaçam, kızılçam, dişbudak ve akasya ağaçları ile kaplıdır (TUIK, 2013: 11).

1.2. Tarihçe

Karaman'ın ilk kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, yerleşimin çok eski dönemlere kadar uzandığı yapılan çalışmalarla ortaya çıkmaktadır. Zengin bir tarihi ve kültürel yapıya sahip olan Karaman, bu tarihi zenginliğini her dönem yerleşim yeri olmasına borçludur. Karaman Kalesi'nin de üzerinde bulunduğu tepenin Neolitik Dönem özelliklerini

yansıttığı görülmektedir. Hititler dönemini yansıtan ve Larende adına benzeyen Lalanta veya Lalanda adında bir yerleşim yerinin olabileceği ve burada MÖ 8000'lerden beri insanların yaşamlarını sürdürdüğü açıkça görülmektedir (Cengiz, 2009: 13). Yine yapılan çalışmalarda, kalesiyle ve diğer kültürel, tarihi mekânlarıyla öne çıkan, MÖ 3000'li yıllarda ilk Tunç Çağına ait kalıntıların bulunduğu Karaman'da, Antik Çağa ve Prehistorik Devire ait izler de göze çarpmaktadır (Kurt, 2011: 97).

MÖ 7. yüzyılda Frigyalıların, MÖ 6. yüzyılda Lidyalıların ve 5. yüzyılda da Perslerin egemenliği altına giren Karaman halkı, Büyük İskender döneminde, MÖ 322 yıllarında katledilerek ve köle gibi satılarak ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İçinde bulunduğu bu dönemde Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri sayılan Karaman, MS 395'ten itibaren Bizans topraklarına katılmıştır (Cengiz, 2009: 13). Klasik dönemlerde Laranda adıyla anılan Karaman, Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan Anadolu devletlerinden biridir (Yıldız, 2014: 1). 13. Yüzyılda Moğol istilasına uğrayan şehir, Karamanoğulları döneminde yeniden önem kazanmıştır. Karamanoğulları, Anadolu Selçuklularının dağılmasıyla ortaya çıkan beyliklerden biridir (Yıldız, 2014: 1-2).

Oğuzların Salur ve Avşar boyuna mensup olan Karamanoğulları, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde bağımsızlığını ilan ederek Karamanoğlu Devleti'ni kurmuşlar, Osmanlıyı en çok uğraştıran ve Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük etkiye sahip olan beylik unvanıyla tarihe geçmişlerdir.

Karaman'ın yerleşim merkezi olan Karamanoğulları Beyliği, üzerinde bulunduğu jeopolitik konumu ve iç bölgelerde yer alan geniş sınırlarıyla önemli ticaret ve kültür merkezi haline gelerek, yaşadığı döneme damgasını vurmuştur. Zengin tarihi özelliklere sahip köklü bir yerleşim yeri olan ve klasik dönemlerde Larende adıyla anılan şehir, 1256 yılında Karamanoğulları beyliğine başkentlik yapmış, Cumhuriyet dönemiyle birlikte Konya'nın

ilçesi olarak Karaman adını almış, 1989 yılında da Konya'dan ayrılarak Türkiye'nin 70. ili olmuştur (TUİK, 2013: 11). 1264 yılında Karamanoğlu Beyliğinin başına geçen Karamanoğlu Mehmet Bey, Türk dilini korumak amacıyla, 13 Mayıs 1277'de "Bu günden sonra, hiç kimse sarayda, divanda, meclislerde ve seyranda Türk dilinden başka dil kullanmaya..." fermanını yayınlatarak Türkçeden başka dil kullanılmasını yasaklamış ve Türkçenin resmi dil olması yolunda önemli bir yol kat ederek Karaman'a Türk Dilinin Başkenti unvanını kazandırmıştır (Uca ve Ülker, 2016: 2-3). 13 Mayıs, "Türk Dili Bayramı" olarak kabul edilmekte ve bu tarihte Karaman Türk Dili Bayramı etkinliklerine ev sahipliği yapmaktadır.

Osmanlıyı en çok uğraştıran beylik unvanıyla tarihe geçen Karamanoğulları, Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı devletine bir dönem başkentlik yapan Karaman, Atatürk döneminde de aktif tavırlarıyla dikkat çekmektedir. İzmir'in işgali karşısında gerekli savunmaları yapan ve Kuvayı Milliye'ye gerekli destek sağlayan Karamanlı halk Atatürk'ün de takdirini kazanmıştır. Kaldı ki Atatürk 'ün atalarının Karamanlı olduğu ve sonradan Rumeli'ye göç ettikleri yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır (Uca ve Ülker, 2016: 4-5). Ayrıca Karamanoğlu Mehmet Bey başta olmak üzere; Piri Reis, Şeyh Edebalı, Kazım Karabekir, Kemal Reis, Mevlana, Tapduk Emre, Yunus Emre, Zembilli Ali Efendi, Dursun Fakih gibi pek çok değerli şahsiyeti bünyesinde barındıran Karaman; ilim, kültür, sanat gibi alanlarda da ön plana çıkmıştır.

1.3. Nüfus

Karaman kurulduğu günden bu güne nüfus trendi sürekli yükselen bir yerleşim merkezidir. 20. Asrın başında yaklaşık 5.000 civarında nüfusa sahip olan Karaman'ın, Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus oranı 10.000'e bile ulaşamamıştır. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında 8.182 iken bu oran 1935'te 9.060' a ulaşmıştır. Karaman nüfusu ilk defa 1940'ta 10.000'in üzerine çıkmıştır. 1955'teki nüfus oranına baktığımızda 17.215'i

gösterirken, bu oran 1970'te iki katına çıkarak 35.056'ya yükselmiştir. 1980 yılındaki nüfus sayımında 51.208'e ulaşmış ve 1989'da il olduktan sonra bu artış hızla devam etmiştir. 1990'da 75.000'i ve 1997 'de 100.000'i geçmiştir (Kramers, 1997: 309). Karaman'ın genel nüfusu 2013 yılında 237.939 olarak tespit edilmiştir. 2012-2013 yılları arasındaki nüfus artış hızı % 0.010.6'dır. Yine aynı yıllardaki nüfus yoğunluğu 27 kişi/ km'dir. Nüfusun dağılım oranı % 70,9 kent, % 29,1 köy olarak dağılım göstermektedir. Okur -yazarlık oranı ise % 93 olarak belirlenmiştir. 2014 yılı verilerine göre 240.362 olan nüfus, 2015 yılında 242.196'ya ulaşmıştır. Bu nüfus, 120.940 erkek ve 121.256 kadından oluşmaktadır. Yüzde olarak ise: % 49,93 erkek, % 50,7 kadındır (KTSO, 2013: 9-10).

1.4. Sosyo-Ekonomik Özellikler

Geniş düzlüklere sahip olan Karaman'ın ekonomisi çoğunlukla tarım ve hayvancılık üzerine kuruludur. Ancak sanayinin de Karaman ekonomisine katkısı büyüktür. Özellikle bisküvi fabrikalarıyla ön plana çıkan Karaman, çevre illerden aldığı göç ile hem ekonominin hem de şehir nüfusunun hareketlilik kazanmasına katkı sağlamaktadır.

Karaman çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkan tarımsal aletler ve diğer buluntular şehrin tarım faaliyetinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Yapılan kazı çalışmalarında çoğunlukla tarımsal aletlerin göze çarpması ekonominin büyük ölçüde tarıma dayandığının açık ispatıdır (Tapur, 2009: 64).

Karaman, % 48'lik tarım alanı, arazi yapısı ve coğrafi koşullarıyla zirai faaliyetlere uygunluğunu gözler önüne sermektedir. Özellikle buğday ve arpa yetiştiriciliğinde ön plana çıkan Karaman, iç ve dış piyasalarda talep görmektedir (Temizsoy ve Uysal, 1981: 13).

Tarım ve zirai faaliyetleriyle ön plana çıkan Karaman, şairlerin menkıbelerine konu olmuş, hatta Yunus Emre'nin derviş olmadan önce çiftçilikle uğraştığı belirtilmiştir (Kramers, 1997: 310).

Son dönemlerde yer altı sularının kullanılmaya başlaması, Karaman'da meyve ve bahçe ziraatı ile birlikte pancar üreticiliğini de ön plana çıkarmıştır. Nitekim Fisandon barajının yapılması, su kuyularının artması bu durumun temel nedeni olmuştur (Temizsoy ve Uysal 1981: 13). İlk çağlardan bu güne tarım faaliyetlerinin ön planda olduğu yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmış, önceleri karasabanla yapılan tarım 1950'li yıllarda Marshall Yardımı kapsamında gelişerek yerini tarım aletlerine bırakmıştır. Makinalı tarıma geçiş ve sulama gibi konularda aşama kaydedilmesi tarım alanında büyük gelişmeler sağlamıştır. Dolayısıyla tarıma dayalı olarak sanayi ve ticaret hayatı da canlanmıştır. Buğday üretiminin fazla olması beraberinde bisküvi fabrikalarının artmasına da zemin hazırlamıştır (Uca ve Ülker, 2016: 11).

Makinalı ve sulu tarımın artmasıyla birlikte mera olarak kullanılan alanlar daha fazla sürülmeye başlanmış, dolayısıyla tarım alanlarında artış kaydedilmiştir. Bu durum küçükbaş hayvancılığın da yaygın olduğu Karaman'da hayvancılığın azalmasına etki etmiştir. 20.000'in üzerinde tarım işletmeciliğine sahip olan Karaman'da birçok ürün yetiştirilmekle birlikte elma, şeker pancarı, buğday, üzüm ve kuru fasulye ana tarım ürünleri olarak ön plana çıkmaktadır (Uca ve Ülker, 2016: 12-13). Yetiştirilen tarım ürünlerinin türü, sanayi sektörünü de bu yönde harekete geçirerek; bira, yem, un, bisküvi gibi ürünlerin sanayisini ön plana çıkarmıştır. Bir biri ile bağlantılı olan bu durum Karaman'ın ekonomisini etkilerken, Karamanlı halka iş imkânını sunmuştur. Ayrıca sanayi sektöründeki bu ilerleme çevre illere de istihdam imkanı sunarak, hem şehir merkezi hem de ülke ekonomisi için önemli katkılar sağlamaktadır.

1.5. Sosyo-Kültürel Yapı

MÖ 6000’li yıllardan başlayarak günümüze kadar süregelen yapı Karaman’ın kültürel ve tarihi anlamda ne kadar zengin bir dokuya sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Hitit, Roma, Bizans, Selçuklu, Karamanoğulları, Osmanlı gibi birçok beyliğin ve devletin tarihi izlerini üzerinde taşıyan Karaman; Mevlana, Yunus Emre, Karamanoğlu Mehmet Bey, Piri Reis gibi birçok önemli şahsiyeti de bünyesinde barındırmıştır. Zengin tarihi dokusu ve kültürel yapıya sahip olan Karaman, merkezi kadar ilçeleriyle de ön plana çıkmaktadır. Türkiye’nin en büyük barajlarından olan HES’i bünyesinde barındıran ve yayla turizmiyle öne çıkan Ermenek, İslamiyet öncesi dönemlerde kurulan, köklü ve çok sayıda uygarlık kalıntılarına rastlanan Sarıveliler ilçesi şehrin en önemli kültür merkezlerinden sadece bir kaçını yansıtmaktadır. Ayrıca Sarıveliler ilçesindeki tarihi, turistik alanlarla yayla ve mesire alanları da dikkat çekmektedir. Bir diğer ilçesi olan Başyayla ise “Aktepe” adı verilen ve kaleyi andıran doğal haliyle görülmeye değer bir yerdir. İlçe çevresinde görülen kayalara oyulmuş roma tipi taş sandukalar, kapakları üzerinde kabaca kompoze edilmiş yatar vaziyette aslan kabartmaları, yüksek taş kemer üzerine toprak dam örtülü camii vb. diğer yapılar Karamanoğullarının ve geçmiş döneme ait önemli, tarihi değerlerin izlerini taşımaktadır (İKTM, 2009: 13-15).

Coğrafi anlamda turistik değere ve güzelliğe sahip olan Karaman, tarihi dokusunu gözler önüne sermektedir. En dikkat çekici coğrafi alanların başında mağaralar, akarsular, dağ ve platolar gelmektedir. Ayrıca merkezinde Osmanlı ve Karamanoğullarının izlerinin taşıyan Karaman, camiler, medreseler hamamlar, çeşmeler, anıtlar ile süslenmiştir. Başta Karaman Kalesi olmak üzere; Arapzade Camii, Dikbasan Camii, Yunus Emre Camii, Aktekke Camii Hatuniye Medresesi, Emir Seyfettin Süleyman Bey Hamamı, Kızlar Türbesi gibi tarihi dokusuyla günümüze ışık tutmaktadır (TUİK, 2013: 13).

Birçok değerli şahsiyeti bünyesinde barındıran Karaman'da İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile Karaman Valiliği tarafından her yıl festivaller, törenler ve etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Karaman'da Dil Bayramı, Elma Festivali, Ermenek'te Dil Bayramı Törenleri ile Ermenek Taşeli Kültür, Sanat ve Sıla Festivali, Sarıveliler'de Bal ve Çiçek Hasat Festivali, Başyayla'da Kiraz Festivali, Ayrancı'da Hıdırellez Şenlikleri gibi yöresel festivaller ve etkinlikler sergilenmektedir. 1960'tan bu yana her yıl gerçekleştirilen bu etkinlikler, milli şuur, birlik, beraberlik ve kültürel mirasın kuşaktan kuşağı aktarılmasında önemli bir etkidir (Uysal, 2011: 13).

B. BULGULAR, ANALİZ VE YORUM

Dindar kadınlar, kamusal alanın seküler diline dindar kimlikleriyle eklemlenerek, çalışma hayatında var olabilme mücadelesi içerisine girmişlerdir. Ancak her türlü dini ibadet, tutum, davranış ve uygulamalardan arınmış, homojen bir yapıya sahip çalışma hayatı, dindar kadını dini inanç, ibadet, kılık-kıyafet vs. hususunda birçok sıkıntıyla karşı karşıya getirmiştir.

Çalışma hayatında dindar kadın, dinin emirleri ile kamusal alanın kuralları arasında sıkışıp kalmıştır. Dindar kadınlar, bir taraftan kamusal alanın mesai saatlerine uygun davranış sergilemeye çalışırken, diğer taraftan dini inanç ve ibadetlerin zaman mefhumuna uyma çabası içerisine girmişlerdir. Dinin, namazlara göre planlanan vakit anlayışıyla, çalışma hayatının resmi zaman programının çatışması, dindar kadınların mesai saatleri içerisinde temel dini ibadetleri yerine getirebilmesini zora sokmuştur. Dindar kadının, ev dışında namaz, abdest, oruç gibi temel dini ibadetleri yerine getirememesi ve tüm bunların yanı sıra, erkek mesai arkadaşlarıyla aynı ortamda bulunma, ötekileştirilme, ayrımcılık, cam tavan gibi uygulamalara maruz kalması, yaşadığı sıkıntıları iki katına çıkarmıştır.

Çalışma hayatına dahil olan kadınlarla derinlemesine mülakat yöntemi uygulanarak yapılan bu çalışmada, bir taraftan çalışma hayatının koşullarına uygun davranış sergilemeye çalışan, diğer taraftan gündelik yaşamının vazgeçilmezleri arasına koyduğu dini ibadet, inanç ve pratikleri yerine getirebilme mücadelesi veren dindar kadınların yaşadığı sıkıntılar gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Bir taraftan fabrika hayatının olumsuzlukları ile karşı karşıya kalan dindar kadın, diğer taraftan da çalıştığı ortamı, dini ibadetlerin, pratiklerin öğrenildiği ve aktarıldığı ortam olarak görmüştür. Yapılan görüşmelerde bazı katılımcıların, dini bilgileri fabrika ortamında kendinden yaşça büyük olan kadınlardan öğrendiğini ifade etmesi, kültürün diğer öğeleri gibi,

dini inanç, ibadet, tutum ve davranışların da kuşaklar arası aktarıma tabi olduğunu öne süren sosyal öğrenme teorisinin önemini ortaya koymaktadır.

Sosyo-demografik özellikleri bakımından benzerlik gösteren katılımcılarla yapılan görüşmelerde, bireyin ihtiyaçlarından doğan ve yaşam biçimlerine göre şekillenen sosyal öğrenmenin önemine bir kez daha rastlamaktayız. Dini tutum ve davranışların aktarılmasında ve model alınmasında, en temel ve en etkin biçimde varlık gösteren aile kurumunun yanı sıra, sosyal grupların, çevreden edinilen mistik tecrübelerin, dini ritüellerin ve en önemlisi de eğitimin önemi yadsınamaz. Yapılan çalışmada, kadınların eğitim seviyelerinin düşük olması, erken yaşta çalışma hayatına başlamaları, öğrenimlerini ve özellikle dini bilgilerini eğitim kurumlarından ziyade; aile, arkadaş, sosyal çevre vasıtasıyla elde etmeleri, içinde buldukları toplumun sosyo-kültürel yapısını gözler önüne sermektedir.

Toplumsal bütünlüğü sağlamada önemli bir yere sahip olan sembolik etkileşim, bireyle toplum arasındaki karşılıklı etkileşim sürecinde ve sembollerin aktarımında etkin bir rol oynar. Bireyin, bir gruba bağlanma ve aidiyet bilinci ile şekillenen sembolik etkileşimi, sosyal süreçte birey üzerinde otokontrol görevi üstlenir. Çalışmanın ana unsurunu oluşturan, fabrikada çalışan kadınlar için de benzer durum söz konusudur. Aynı mekânı paylaşarak, zamanının büyük çoğunluğunu bir arada geçiren kadınlar, içinde bulunduğu ortamdan/bireylerden etkilenecek tutum ve davranışlarına yön vermektedirler. Ayrıca çalışma alanının geleneksel muhafazakâr yapıya sahip olması, kadınlara “el ne der” kaygılarını yaşatmakta ve davranışlarını kontrol altına almaktadır.

1. Dini bilgilerin öğrenildiği kaynaklar

Dini bilgilerinizi öğrenirken nerelerden/hangi kaynaktan yararlanırsınız?

Dini hayatın önemli unsurlarından biri olan dini bilgi boyutu kapsamında, araştırmaya katılan kadınlara *dini bilgileri öğrenme kaynakları* sorulmuştur. Bu soruya, araştırmaya katılan kadınların büyük bir çoğunluğu *aile, televizyon programları, sohbet ortamları* cevabını vermiştir. Geleneksel toplum yapısının önemli unsurlarından biri olan aile, dini bilgiyi öğrenmenin en yoğun olduğu kurum olarak dikkat çekmektedir. Modernleşme ile yaygınlaşan kitle iletişim araçları ve günümüzde yaygınlık kazanan dini sohbet ortamları da yine dini bilgi öğrenme kaynakları arasında sıkça verilen yanıtlar arasında yer almaktadır. Yapılan çalışmada dini bilgiyi öğrenme kaynağı olarak en az karşılık bulan görüş, Kur'an Kursları ve dini kitaplar olarak ifade edilen öğrenme biçimidir.

Çalışma hayatına dahil olmakla birlikte yaşadığı zaman sıkıntısı, kadını gündelik yaşamın hemen her alanından soyutlarken, dini inancını ve ritüelleri yerine getirmesi hususunda sınırlandırmıştır. Yaşanılan değişim süreci dini bilgileri öğrenme kaynaklarını da değişime uğratmıştır. Geleneksel muhafazakar yaşam tarzının yaygın olduğu Karaman'da, kız çocukları ya erken yaşta evliliğe zorlanmış ya da yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle çalışma hayatına dahil olmuştur. Öğrenim hayatı ilköğretim ve lise ile sınırlı kalan kız çocukları/kadınlar, dini bilgilerini de çoğunlukla aile, televizyonlardaki dini programlar ve içinde buldukları ortamlardan öğrenmek durumunda kalmıştır. Kur'an kursuna ya da örgün eğitim kurumuna giderek dini bilgileri öğrenen kız çocukları/kadınlar azınlıktadır.

Çalışma hayatı öncesi dini bilgiyi öğrenmek ve öğretmek adına oluşturdukları sohbet ortamları da kadın için dini sosyalizasyon aracı olmuştur. Kamusal ve özel alanı ev ile sınırlı kalan kadın, eş dost tavsiyesi ile katıldığı sohbet ortamlarından istifade ederek, kendi sosyal alanını oluşturmaya çalışmıştır. Düğün, sünnet, ev oturmaları ve gün gruplarına eklenen ve

son dönemlerde revaçta olan *Cuma sohbetleri*, kadının dini bilgileri öğrenme kaynağı olarak yerini almaya başlamıştır.

“Televizyon programları, mevlit, sohbet ortamları” (Türkan, 23, Evli, Lise, 2 Çocuk, 3 bin)

“Televizyon ve aileden öğrendim.” (Semra, 27, Evli, İlkokul, 2 Çocuk, 3bin)

“Kitap, televizyon, çevre, bulunduğumuz ortamdan (fabrika) öğreniyoruz” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekâr, Asgari Ücret/)

“Genelde aile, televizyon, sohbet ortamlarından” (Neslihan, 25, Lise, Bekâr, Asgari Ücret)

“Aile, kitap, televizyon programlarından”(Meryem,26, Ortaokul, Evli, 3 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Evde kadın öğretmişti, hoca, televizyon”(Kamile,28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Sohbet, kuran kursu, anne baba, özellikle sohbet”(Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

“ 1 sene kuran kursuna gittim, kurani kerimi dinimi orda öğrendim yani, bir sorum olduğunda da hocalara danışıyorum.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3bin)

“Genelde kitaptan ve aileden ama en çokta okuyarak öğreniyorum.”(Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Genelde televizyon, sohbet, aile ve kitaptan öğrenirim.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

Genelde sohbet ortamlarından öğrenirim. (İşe başladıktan sonra pek vaktim olmuyor ama.) (Fatma,23, Ortaokul, Bekâr, Asgari Ücret)

Kuran kursu. Ama anam var en iyi kaynak.(Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

En fazla aile, kitap okuyorum severim okumayı, dini kitap.(Hacer,38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Türk aile yapısında önemli bir yeri olan *aile* faktörü hemen her alanda olduğu gibi dini bilgilerin öğrenilmesi ve bireyin dini anlamda sosyalleşmesi bağlamında da önemli bir etken olarak görülmektedir. Dolayısıyla dini tutum ve davranışların şekillenmesinde içinde yaşanılan çevre ile birlikte, en temel yapı olan aile kurumu, önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda oldukça revaçta olan ve birçok televizyon kanalında özellikle de Perşembe akşamları ve Cuma günleri yayınlanan dini televizyon programları, araştırmaya katılan birçok kadının dini bilgileri öğrenmesinde referans kaynağı olmaktadır (Güllü, 2014: 108). Yine katılımcıların büyük bir kısmının referansı olan dini cemaat ve sohbet ortamları, iş hayatından önce daha yoğun katılımın söz konusu olmasıyla birlikte fırsat buldukça gidebildikleri ve dini bilgilerini öğrendikleri kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Yapılan görüşmede, çok az sayıda kadının dini bilgileri öğrenme kaynağı arasında Kuran kursuna gitme ve kitaplardan okuyarak öğrenmenin söz konusu olduğu, ancak bu durumun özellikle çalışma hayatı öncesi söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Çalışma hayatına (fabrika) dâhil olduktan sonra yoğun iş temposu ve ev içerisinde artan sorumlulukları nedeniyle *sosyal yaşama* çok fazla zaman ayıramadığını ifade eden kadınların dini bilgi kaynakları da zamanla değişiklik gösterebilmektedir.

Sanayileşme, modernleşme ve buna bağlı olarak gelişen sekülerizm, dini bilgiyi öğrenme kaynaklarını da değişime uğratmıştır. Küreselleşme ile gelen değişim, kadını çalışma hayatına dâhil ederken, yaşam tarzını da etkisi altına almıştır. Yaşanan değişim süreci yeni oluşumları beraberinde getirirken, *modern muhafazakârlık* adı altında yeni söylemleri de beraberinde getirmiştir. 90'lı yıllarda yaygınlaşmaya başlayan modern muhafazakârlık algısı, dindar kadının kılık-kıyafetini değişime uğratarak, dini yaşamını yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

Geleneksel toplum yapısının en önemli unsuru olan aile, dini sosyalizasyon sürecinde de etkin rol oynamaktadır. Ancak, modernleşme ile değişen toplum yapısı, bireyin dini algısını da değişime uğratmıştır. Modernleşme ile yaygınlaşan kitle iletişim araçları, kitlelerin ihtiyaçlarına cevap verebilme adına basın ve yayında nadiren karşılaşılan İslami temaların görünürlük kazanmasına zemin hazırlamıştır (Mardin, 1992: 155). Artık birey için dini bilgiyi elde etme kaynakları, değişen dünyanın yeni anlayışı ile şekil değiştirmeye başlamıştır. Kolektif dindarlığın yaygınlık kazandığı ramazan ayı, perşembe ve cuma akşamları, mübarek gün ve geceler, radyo ve televizyon programlarının yayın akışına dâhil edilerek, modern muhafazakâr toplumun beklentilerine cevap vermeye başlamıştır.

2. Çalışma Hayatının Dini Düşünceler Üzerinde Etkisi

Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinizde değişimler olduğunu düşünüyor musunuz? (olduysa) Bu değişimler hayatınızı nasıl etkiledi?

Din, geçmiş ve gelecek toplumlarda olduğu gibi günümüzde de etkisini sürdüren ve bireyin/toplumun yaşamında etkin bir şekilde yer edinen üst yapı kurumudur. Diğer toplumsal değerler gibi kuşaktan kuşağa aktarıla gelen dini değerler, toplumsal yaşamdaki değişim sürecine bağlı olarak kendisini var etmiştir. Bu aktarım sürecinde tüm toplumu etkisi

altına alan modernizm ve akabinde gelen sekülerizm, toplumsal ve dini değerlere de müdahalelerde bulunmuştur.

Birbirleri ile etkileşimi kaçınılmaz olan birey/toplum hayatının önemli unsurlarından biridir din. Diğer toplumsal değerler, gelenekler vs. gibi kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen dini değerlerin, bir anda köklü bir değişim geçirmesi olağan bir durum değildir. Ancak modernizm ve beraberinde gelen sekülerizm ile birlikte yaşanan değişim göz ardı edilemez. Toplumun her alanında kaçınılmaz olan bu değişim süreci, kadınların yaşam tarzı ve dini düşünceleri üzerinde de etkisini hissettirmiştir.

Araştırmamıza referans olan kadınların, çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinde değişimin söz konusu olup olmadığını görüşmeler ışığında değerlendirmeye çalışılmıştır. Yapılan görüşmelerde, çalışma hayatının dindar kadının dini düşüncelerine etki ettiği ve değişime uğrattığı katılımcıların büyük çoğunluğu tarafından dile getirilmiştir. Bununla birlikte bazı katılımcılar, çalışma hayatının dini düşünceler üzerinde etkisi olmadığını ve bir değişim yaşamadıklarını dile getirmişlerdir.

2.1. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinde değişim meydana geldiğini düşünenler

İçinde bulunduğu yaşam alanının kültürel kodlarını, değerlerini farkında olarak ya da olmadan içselleştiren birey, dini tutum ve davranışlarını şekillendirirken de çevre faktörünün etkisi altında kalmaktadır. Çalışma hayatı, kamusal alan ve sosyal çevre bireylerin yaşamını olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilerken, dini ve toplumsal değerlerini, yaşam tarzını yeniden anlamlandırabilmektedir.

Yapılan görüşmelerde, çalışma hayatının olumsuzluklarından yakınan katılımcılar olduğu gibi olumlu getirisinin olduğunu ifade edenler de söz konusu olabilmektedir. Örneğin

bazı katılımcılar dini bilgi ve pratikleri çalışma arkadaşlarından etkilenecek öğrenildiğini ifade ederek, çalışma hayatının dini yaşamı üzerindeki etkilerini şu şekilde dile getirmektedir.

“ Oluyor tabi. Ama ben daha önce kuran kursuna gitmişim ara ara.

Bilgim var ama yine de düşüncelerden etkileniliyor” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekâr, Asgari ücret)

“Tabi ki değişim oluyor. Fabrika ortamında sürekli hatim ineriz biz arkadaşlarla kuran okuyoruz, her şey yaparız. Dini bilgi alışverişi oluyor, mübarek günlerde kandillerde hep hatim toplarız en fazla 10 hatimimiz olur yani.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1Çocuk, 3 bin)

İçinde bulunduğu ortamın davranış kalıplarını bazen bilinçli bazen de bilinçsiz bir şekilde içselleştirerek davranışlarına yansıtan birey, olumsuz davranışlar karşısında dini ve toplumsal değerlerini koruyucu kalkan olarak görmektedir. Sosyal çevre, okul, aile ve arkadaş çevresi gibi ortamlardan öğrenilen dini ve toplumsal değerler, bireyin davranışları üzerinde tahakküm kurarak bireyi kontrol altına almaktadır.

Çalışan kadınlarla yapılan görüşmede, değişimin olumlu yönlerine vurgu yapanlar söz konusu olduğu gibi olumsuz etkilerinin olabileceğini dile getiren katılımcılar da mevcuttur. Bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde içinde bulunduğumuz ortama göre şekillenen davranış kalıpları, dini yaşam üzerinde de etkisini hissettirmektedir. Yaşanan değişimler bazen olumlu şekilde bireyin yaşam tarzına yansırken, bazen de getirdiği olumsuzluklarla inandığı değerleri silikleştirebilmektedir. Sosyal çevre, aile ve arkadaş çevresi gibi ortamlardan öğrenilen dini bilgiler, bazen inancın gereği, bazen kültürel etki, bazen de zorunluluk ve koruyucu kalkan görevi üstlenerek yaşantımıza yön vermektedir. Meryem'in bu konu hakkındaki düşünceleri bu duruma örnek gösterilebilecek niteliktedir.

“Olumlu değişimler oldu. İnsan bir ortamda çalıştı mı dinine daha bi düşkün oluyor tabi. Özellikle kötü insanları görünce dinine daha bi düşkün oluyor bence. Nelerle karşılaşıyorsun, neler var o yüzden dinine daha bir düşkün oluyorsun.” (Meryem,26, Ortaokul, Evli, 3 Çocuk, 2,5-3 bin)

Olumlu değişimlerin söz konusu olduğunu ifade eden Meryem, bu konu hakkındaki düşüncelerini dile getirirken çalışma ortamında yaşanan olumsuzlukların da ipuçlarını vermektedir. Dışarıdan gelebilecek olumsuz davranışlar karşısında, dini yaşam tarzını korunmanın bir aracı olarak görmektedir. Çalışma ortamındaki erkek veya kadınların, olumsuz davranışları karşısında “ben dindarım” ya da “ ben muhafazakârım” algısı oluşturarak, kendisini koruma altına almaktadır. Çalışma ortamında tasvip etmediği davranışlar karşısında dini yaşam tarzını kendisine kalkan edinen katılımcılar söz konusu olabilmektedir. Bu durum bizlere, dini yaşamın sadece inancın gereği olarak değil, zaman zaman içinde bulunduğumuz koşullara bağlı olarak değişebilen bir görünüme sahip olabileceğini göstermektedir.

“Değişim olduğunu düşünüyorum, ama iş yerinde her şey kısıtlı dakikayla. İsteddiğim şeyi yapamıyorum (namaz) ve moralim bozuluyor huzursuz oluyorum.” (Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari ücret)

İçinde bulunduğu yaşam koşullarından dolayı çalışmak zorunda kalan kadın, bir nebze de olsa ekonomik özgürlüğe kavuşmuştur. Kazandığı ekonomik özgürlük karşısında ödün vermek zorunda kaldığı değerler kadını manevi huzursuzluğa sürüklemiştir. Fabrika ortamının yoğun temposu, kadını dini inancından ve ibadetlerinden taviz vermeye itmiştir. Bazı katılımcılar tarafından dini konular hakkında bilmediği şeyleri öğrendikleri kurum işlevi

gören çalışma ortamı, bazı katılımcıların vicdani sorumluluk hissetmesine zemin hazırlamıştır.

Kadınların dini yönelimleri ve çalışma hayatı arasındaki ilişki toplumsal değişim süreciyle birlikte dönüşüme uğramıştır. Hemen her dönemde hassasiyetini koruyan kadın ve din söylemleri; modernleşme, sekülerleşme ve batılılaşmanın etkisiyle daha da ön plana çıkarak odak noktası haline gelmiştir. Ancak ne kadar ele alınırsa alınsın, kadın ve din konusu başlı başına problemlili bir alan olarak kabul edilmekte ve gündemi daima meşgul etmektedir. Kamusal alana dahil olan kadının dine bakışı, muhafazakarlık ve tesettür algısını değiştirirken gündelik yaşamın diğer alanlarında da etkisini hissettirmiştir (Güllü, 2014: 84-85). Kamusal alanı sadece ev ile sınırlı olan kadın, çalışma hayatına dahil olduktan sonra annelik, eş ve ev hanımlığının dışında da bir dünyanın varlığını keşfetmiştir. Toplumsal yaşamda meydana gelen değişimler gündelik hayatın hemen her alanında etkisini hissettirirken, kadının dini düşüncelerini de olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

2.2. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinde değişim olmadığını ifade edenler

Kişiden kişiye, toplumdan topluma farklılık gösteren dindarlık algısı, kadın işçilerin kendilerini tanımladıkları şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Farklı anlamlar yüklenerek ifade edilmeye çalışılan dindarlık, fabrikada çalışan kadınların dini düşünceleri doğrultusunda yorumlanmaya çalışılmıştır. Kimileri için dini ibadetleri yerine getirme olarak nitelendirilen dindarlık, kimileri için ahlaklı, namuslu, dürüst ve çalışkan kavramlarıyla eşdeğer tutulmaktadır.

Fabrikada çalışan kadınlarla yapılan görüşmelerde bazı kadınlar, kılamadığı namazın, tutamadığı orucun vicdan muhasebesini yaparak, dinin ibadet boyutunu dindarlıkla

bağdaştırırken, bazıları ise erkeklerle aynı ortamda çalışmamayı, uygunsuz davranışlar sergilememeyi, kılık-kıyafet tarzıyla dikkat çekmemeyi dindarlık olarak nitelendirmektedir.

Çalışma hayatına dahil olan kadınların, dini düşüncelerinde değişim meydana gelip gelmediği ile ilgili yapılan görüşmelerde, çoğunluğun düşüncesi çalışma hayatının kadın dindarlığı üzere olumsuz etkiye sahip olduğu yönündedir. Çok az sayıda katılımcı, çalışma hayatıyla birlikte dini yaşamında pek fazla değişim olmadığını dile getirmiştir. Değişim söz konusu olmadığını ifade eden kadınların ifadeleri dikkatle ele alındığında, az da olsa bir etkileşimin yaşanabileceği görülmektedir.

“Pek fazla bir değişim olmadı, din bu nasıl bir değişim olsun ki”

(Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

“Orda pek namaz falan kılmıyoruz o sıkıntı var yani. Düşüncelerimde değişim olmadı, olur mu öyle şey din dindir vazgeçemeyiz değil mi?”

(Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret)

“Değişim olduğunu düşünmüyorum. Ama illaki arkadaşlardan bir etkileşim oluyor.” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

Değişim söz konusu olsa bile olumsuz yönde olduğunu dile getiren Türkan, *“Pek fazla bir değişim olmadı ama genelde de olumsuz oldu. Kadın milletinin ağzını bilmiyon mu neler söylüyorlar neler... Ne yapsan yanlış anlaşılıyor nasıl davranacağını bilemiyorsun.”* gibi ifadelerle kadınların davranışlarının sadece dini inançla değil, toplumsal ve geleneksel değerlerle de tahakküm altına alındığını vurgulamıştır. Önemli kontrol mekanizmalarından birisi olan dini değerler, toplumun her kesiminde olduğu gibi kadınların tutum, davranış ve yaşam tarzı üzerinde de etkin rol oynamaktadır. Dini inançla birlikte bireyin davranışlarını şekillendiren toplumsal değer yargıları, kadının davranışlarını da kontrol altına alarak, kadına *el ne der* kaygısını yaşatmaktadır. Toplumun kadına yüklediği çok konuşma, boş boğazlık,

dedikoducu gibi atıflar Connell (1987)'ın ifadesiyle “işbirlikçi” kadınlar tarafından da onaylanmaktadır. “*Kadın milletinin ağzını bilmiyon mu neler söylüyorlar neler...*” şeklinde söylemde bulunan Türkan'ın ifadesi, toplumun kadına bakışını, hatta kadının kadına bakışını yansıtmaktadır.

3. Çalışma Hayatı ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki

Sizce çalışma hayatı ve dini yönelim arasında ne gibi bir ilişki vardır?

Bireyin dinle ilgili psikolojik yönelimini, inanç dünyasını, tutum ve davranışlarını yansıtan eylemlerini “dini yönelim” olarak ifade edebiliriz. Dini yönelim kavramı Onay (2002) tarafından, bireyin bir dini herhangi bir derecede benimseme veya benimsememesi şeklinde değerlendirilmesi, olarak tanımlanmaktadır.

Sanayileşme, modernleşme ve buna bağlı olarak kentleşmenin ortaya çıkardığı bir sürecin ürünü olan çalışma hayatı, toplumlar üzerinde büyük bir değişim, dönüşüm ve etkileşimin ana eksenini oluşturmuştur. Yaşamın hemen her alanında etkisini sürdüren toplumsal değişim süreci, kadınlar üzerinde etkisini hissettirirken, dindar kadının yaşam tarzını da değişime uğratmıştır. Yaşanan değişimle birlikte kamusal alanda varlık göstermeye başlayan kadın, kendisini modernizm ve sekülerizm döngüsü içerisinde bulmuştur.

Kadının çalışma hayatına dahil olması, bireysel ve ekonomik anlamda kadını olumlu yönde etkilerken, diğer taraftan geleneksel muhafazakar yaşam tarzından ve dini inancından ödünler vermeye sürüklemiştir. Bir taraftan modernizmin etkisi altında kalırken diğer taraftan dini inançlarını, ritüellerini yerine getirmeye çalışan kadın, iki farklı yaşam tarzı arasında sıkışıp kalmıştır. Gelenekselci yaşam ve modern yaşam kıskacında yaşam tarzından, kılık-kıyafetinden ödün vermeye başlayan kadının dini yönelimi, çalışma hayatı ve buna bağlı olarak artan iş yükü ile birlikte sekteye uğramıştır.

Araştırmada kadınların dini yönelimi ve çalışma hayatı arasındaki ilişki değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda çok az sayıda katılımcı ikisi arasında ilişki olmadığını dile getirerek; “*Çalışma ve din arasında pek bir ilişki yok aslında. Tabi bu benim görüşüm.*” (Türkan) şeklinde görüş bildirmiştir. Ancak katılımcıların çoğunluğu, dini yönelim ve çalışma hayatı arasında ters orantılı bir ilişki söz konusu olduğunu ifade etmiştir.

3.1. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında ilişki olduğunu düşünenler

3.1.1. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında olumsuz yönde ilişki olduğunu düşünenler

Toplum meydana getiren insanlar arasındaki benzerlik ve farklılık sonucu ortaya çıkan sosyal ilişkiler, birliktelik ve beraberlik duygusunu üyelerine hissettirirken, bir birleri ile etkileşim içerisinde olmalarını da mümkün kılar (Bilgiseven, 1995: 234). Sosyal ilişkileri zorunlu kılan kişileri ve grupları, toplumundan ayrı düşünmek imkânsızdır. Her toplum için farklı nitelik taşıyan ilişkiler, değişen toplumsal süreçle birlikte kendisini yenilemiştir. Geleneksel toplum anlayışında yaygın olan birincil ilişkiler yerini ikincil ilişkilere bırakırken, kentleşme olgusuna bağlı değişen komşu, arkadaş, eş, dost çevresi de yeniden şekillenmiştir. Kentleşmeye bağlı değişen ilişki ağları, insanların birbiriyle olan iletişimi de yeniden inşa etmiştir.

İçinde bulunduğumuz toplumun değişimine paralel olarak yaşanan değişim, önemli iki kavram olan kadın ve din olgusu üzerinde de değişimi zorunlu kılmıştır. Modern yaşam tarzıyla değişen toplum yapısı, tüm toplumun gündelik yaşamı üzerinde etkisini hissettirirken, kadını da bu döngüye dâhil etmiştir. Özellikle, kamusal alana dâhil olmakla birlikte giz üzerine kurduğu yaşamı daha görünür bir hal alan kadın, değişen çevresiyle birlikte tutum, davranış ve düşüncelerini yeniden şekillendirmiştir. Çalışma hayatıyla birlikte yaşanan

değişim komşuluk, aile, arkadaş vs. ilişkilerini zayıflatırken, kadın yaşamında yeni ilişkiler ve yeni sosyal çevreler meydana getirmiştir. Yaşam tarzının ve buna bağlı olarak değişen sosyal çevresinin etkisi, kadının toplumsal ve dini değerlerini yitirmeye başlamasına zemin hazırlamıştır.

Yaşanan değişime paralel olarak değişen ilişkiler, bazı değerleri silikleştirse de tamamen ortadan kaldıramamıştır. Raymond Aron'un da ifade ettiği gibi, "*insanlık tarihi sadece değişme ve gelişmeden ibaret değildir, insanlık tarihi aynı zamanda muhafazakâr bir karaktere de sahiptir.*" (Aron, 1975: 73). Yaşanan toplumsal değişime bağlı olarak değişen dini tutum, davranış, düşünce ve duygular, sekülerleşen dünyada değişime maruz kalsa da tam anlamıyla önemini yitirmemiş, *modern muhafazakârlık* adı altında yeniden inşa edilmiştir.

Bireyin davranışlarının ve inançlarının şekillenmesinde en önemli faktör olan aile, zamanla yerini sosyal çevreye bırakmıştır. Okul, arkadaş ve iş hayatıyla genişleyen sosyal çevre, toplumsal ve dini değerlerin uygulanması ve aktarılması hususunda etkin rol oynayarak, kendisini muhafaza etmeye çalışmıştır. Modernizmle birlikte sosyal çevresi değişen ve genişleyen kadın da, dindarlık algısını yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Sosyal çevreyle ilişkilerde, belirleyici rol üstlenen dindarlık, çalışma hayatına dahil olan kadının arkadaş seçiminde önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha çok kendi yaşam tarzına uygun arkadaş grupları oluşturmaya çalışan dindar kadın, çalışma hayatında da *yakın çevre dindarlığını* göz önünde bulundurarak, sosyal çevresini oluşturmaya özen göstermiştir.

Dini yönelim ve çalışma hayatı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik yapılan çalışmada katılımcılar, iki söylem arasında ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük çoğunluğu dini yönelim ve çalışma hayatı arasında ters orantılı ilişkinin söz konusu olduğunu ifade etmiştir.

“Şimdi şöyle bir şey: Dinime çok düşkün olacam dersin çalışmayacaksın, çünkü o ortamlar(fabrika) insanı çok....(sessiz ve düşünceli bir tavırla) Yani insan şimdiki ortamı gördükçe, kimse ne Allah korkusu ne de bir şey biliyor yani.” (Meryem,26, Ortaokul, Evli,3 Çocuk, 2,5-3 bin)

“İkisi bir birine zıt bence. Birisi maddi birisi manevi. Yani çalışırken maneviyattan ödün veriyorsun.” (Ayşe, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

“İkisi arasında olumsuz bir ilişki var. Orada insan küfre giriyor, yaptığın dini ibadetinde bir kıymeti kalmıyor.” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“İkisi arasında zıt bir ilişki var. Çalışınca dini görevlerini yerine getiremiyorum.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

“Pek bir biri ile şey olmayan yani birlikte gitmeyen bir şeyleri var. Şahsen ben işte hiç bir şey yapamıyorum, namaz olsun şey olsun(oruç vs.) olumsuz bir ilişki var.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Ben çalıştığım için namazımı kılamıyorum mesela, evde olsam daha çok kılarım.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin)

“Çalışırken pek bi dini şeyleri yapamıyorum. Mesela namaz falan kılamıyorum. Gerçi evdeyken de yapamıyorum zaten. Başladım geri bıraktım (namazı), Ramazan vesilesiyle geri başlarım belki...”(Semra, 27, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Çalışırken hepsini dört dörtlük yapamıyoruz. İster istemez elin işinde çalışıyorsun sonuçta.”(Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Din çalışma hayatından daha önemli benim için. Çalışma kalsın şurda, çalışmayı değil dini soracaklar orda (ahrette).” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret)

“Aslında ikisi bir yürür ama yürütemiyorsun, el işi sonuçta. Mesela işten geliyon yorgun yorgun namazını kılamıyorsun. Yani olumsuz etkiler, namaza giderken seni idare edecek yerine bakacak kimse yok.” (Hacer,38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Sanayisiyle, özellikle de bisküvi fabrikalarıyla ön plana çıkan Karaman’da çalışan kadınların çoğunluğu çalıştıkları ortamlarda yaşanan zorlukları dile getirerek ekonomik zorunluluğun gereği olarak çalıştıklarını ifade etmektedirler. Fabrikada çalışanların çoğunlukta olduğu ve örneklemimizi oluşturan Yunuskent mahallesinde görüşmeye katılan kadınların birçoğu içinde bulunduğu durumdan şikâyet etmektedir. Özellikle çalışma hayatı ve dini yaşantı arasında tezatlığın söz konusu olduğunu ifade eden kadınlar, ikisini birlikte yürütmenin oldukça zor olduğunu vurgulamaktadırlar. Özellikle namaz, oruç gibi dini ibadetleri yerine getirme konusunda sıkıntı yaşayan kadınların sayısı oldukça yüksektir. Mesela namaz vakitlerinde makineleri terk edemediklerini, izinlerinin dakikalarla sınırlı olduğunu ve bu durumda da tam anlamıyla ibadetlerini yerine getiremediklerini ifade eden dindar kadınlar, çalışma hayatı ve dini yaşam arasında tercih yapmak zorunda kaldıklarını dile getirmektedirler.

3.1.2. Çalışma hayatı ve dini yönelim arasında olumlu ilişki olduğunu düşünenler

Çalışma hayatı ve dini yönelim arasındaki ilişkiyi araştırmaya yönelik yapılan görüşmede, çoğunluğun verdiği yanıt, ikisi arasında bir ilişki olabileceğidir. İki kavram arasındaki bu ilişkiyi olumsuz yönde değerlendirenler sayıca fazla olmasına rağmen, olumlu etkilerinden söz eden katılımcılara da rastlanmaktadır. Olumlu etkilerinden söz eden katılımcılar, özellikle ibadetler ve ilmihal bilgisi hususunda birbirlerinden etkilendiklerini dile getirmektedirler. Namaz, abdest, gusül vs. gibi konularda bilgi alış verişinde bulduklarını ifade etmektedirler.

Yaşam tarzları itibariyle, çoğunlukla geleneksel muhafazakar bir görünüme sahip fabrika çalışanı kadınların, eğitim seviyelerine bağlı olarak değişen dini bilgiyi elde etme kaynakları da farklılık göstermektedir. Aile, sohbet ortamları, arkadaş çevresi gibi sosyal çevreden öğrenilen dini bilgi kaynaklarına, çalışma ortamı da dahil edilmektedir. Zamanın büyük çoğunluğunu fabrika ortamındaki arkadaşlarıyla geçiren kadınlar, dini bilgi elde ederken bir birlerinin düşüncelerinden yararlandıklarını dile getirmektedirler. Yaşadığı iş yoğunluğu zaman sıkıntısını ortaya çıkarırken, kadın için dini ibadetlerin ve inancın öğrenildiği kaynakları da değişime uğratmıştır. Fabrika ve ev arasında sınırlı kalan yaşam, kadını elindeki imkânlar dâhilinde dini inancını yaşamaya ve öğrenmeye zorunlu bırakmıştır. Normal şartlarda düşüncesine/bilgisine çokta ehemmiyet vermeyeceği kişiler, çalışma ortamındaki kadının; ablası, hocası, danışmanı konumuna gelebilmektedir. İçinde yaşanan koşullara bağlı olarak değişen yaşam tarzı, dini inancın uygulanması ve aktarılması konusunda da fabrikacı kadının gündelik hayatına yansımaktadır.

“Valla kızlar namaz kılarken biz de kılıyoruz, onlardan göre göre. Sonra kılmadık. Yani dinimize bağlıyız kuranımızı okuruz, arada namazımızı kılarız.” (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Dini inanç ve ibadet konusunda bilmediklerini kendinden yaşça büyük kadınlara sorarak öğrenen, çalışma ortamındaki arkadaşlarını model alarak namaz kılmaya başladığını ifade eden katılımcılar çalışmada yer almaktadır. Fabrikadaki arkadaşlarının, davranışlarını rol model alarak inancına yön veren kadınlar, aynı ortamda bulunan bireylerin birbirlerini olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. İçinde bulunduğu sosyal çevrenin davranış kalıplarını zamanla özümseyen birey, bazen inancı gereği bazen de gruba dahil olabilme veya gruptan diskalifiye olmama adına, *onlar gibi davranma* eğilimi gösterebilmektedir.

4. Çalışma Hayatının Yaşam Tarzına Yansıması

Yaşam tarzınız ve kılık kıyafetinizde iş hayatına girdikten sonra belirgin bir değişim (olumlu ya da olumsuz) gözlemlediniz mi?

Toplumsal yaşamın hemen her alanında etkisini hissettiren modernleşme, sanayileşme ve bu değişime paralel olarak ortaya çıkan sekülerleşme, tutucu ve muhafazakâr yapısıyla ön plana çıkan din olgusunu da değişime uğratmıştır. Toplumsal değişime karşı statükoyu destekleyici rol üstlenen din, her toplumsal fenomen gibi değişime uğramıştır.

Özellikle 1980’li yıllardan sonra sanayileşme ve buna bağlı olarak yaşanan kentleşmenin de etkisiyle Türkiye’de geleneksel yapıdan modern yapıya doğru bir kayma söz konusu olmuştur. Toplumsal değişim sürecinde geleneksel yapıdan modern yapıya doğru yaşanan bu kayma, kamusal alanda varlık göstermeye başlayan kadını da merkezi odak noktası haline getirmiştir (Akkuş ve Ergen, 2016: 158-159).

Toplumun her alanında kendisini gösteren değişim süreci, kadınlar üzerinde de etkisini hissettirerek kadını kamusal alana dahil etmiştir. Yaşadığı değişimle birlikte kamusal alana dahil olan kadının, aile yapısında, yaşam şekillerinde, giyim-kuşamda vb. değişim rüzgarları

esmeye başlamış, “tutucu” geleneksellikten “uçucu” modernliğe doğru geçişler yaşanmıştır. Özellikle bu geçişler, kadın dindarlığının “giz” üzerine kurulu olduğu algılarını değiştirerek, kadına “görünür” olabilme ve kamusal alanda varlığını ispatlama imkanını sunarak, muhafazakarlık algısında değişimlere neden olmuştur (Göle, 2011: 27).

Yaşam tarzı, aile yapısı, kılık-kıyafeti vs. yaşanan değişimle birlikte yeniden şekillenen kadının, dini pratikler ve ibadetler hususunda da değişimi kaçınılmaz olmuştur. Geleneksel hayatındaki ev merkezli yaşantısı, çalışma hayatının etkisiyle yeniden şekillenerek, kabuk değiştirmeye başlamıştır. Gündelik yaşamı yeniden şekillenmeye başlayan kadın, dini inancından ve geleneksel muhafazakar yapısından ödün vermeye başlamıştır. Kadının yaşam tarzında hissedilen değişim, özellikle kılık-kıyafet üzerinde daha görünür bir hal almıştır. Bir taraftan muhafazakar yapıyı korumaya çalışan dindar kadın, diğer taraftan kentlileşmeye başlamıştır. Bu iki yapı arasında sıkışıp kalan dindar kadın, kendi tarzını oluşturarak daha görünürlük kazanmıştır. Bir taraftan dini inancına uygun giyinme, diğer taraftan modern görünüme sahip olma isteği, modern muhafazakar kadın için değişimi ortaya çıkarmıştır. Ancak, her yeni oluşum birlikte gelen başka bir taviz, dindar kadının yaşam tarzına da yansımıştır. Geleneksel muhafazakar anlayışında “giz” üzerine kurduğu dindarlık anlayışı, yerini “görünürlüğe” bırakırken, kadının dini yaşamını silikleştirmeye ve belirsizleştirmeye başlamıştır.

Özellikle özel sektörün gelişmesiyle çalışma hayatına girme şansı yakalayan tesettürlü kadınlar, giyim-kuşamıyla daha modern bir görünüme sahip olmaya başlamıştır. Nitekim yaşanan değişimler sonucunda, dindar kadınların İslami kimliklerini ve aidiyetlerini simgeleyen kılık-kıyafeti, başörtüsü *modern muhafazakar* İslam anlayışının yeni yüzüyle karşı karşıya kalmıştır. Önceleri ödün vermediği kılık-kıyafeti, daha dar ve gösterişli tarzıyla İslami örtünme anlayışında uzak bir görünüme bürünmüştür.

Geleneksel muhafazakar İslam anlayışında kadın için hoş karşılanmayan pantolon, modern- çalışan kadın için daha işlevsel olduğu düşüncesiyle, örtülü kadının yeni imajı olarak yerini almıştır. Pardösünün yerini alan tunikler vitrinleri süslerken, dindar kadının tesettür algısını sönükleştirmiştir. Bu süreçte *moda* adı altında kapitalizme kaptırılan İslami tesettür anlayışı, dindar kadınları da tüketime tahrik etmeye başlamıştır. Geleneksel dini yaşamında *israf* olarak nitelendirdiği tutum ve davranışlar, modern muhafazakar kadının, ayakkabı, çanta, kıyafet arasındaki uyumu arasında kaybolmaya yüz tutmuştur.

4.1. Çalışma hayatına girdikten sonra yaşam tarzı ve kılık-kıyafetinde değişimler olduğunu düşüneneler

Yapılan görüşmelerde, araştırmaya katılan kadınların büyük bir çoğunluğu çalışma hayatına dahil olduktan sonra yaşam tarzı, kılık-kıyafeti ve gündelik yaşamında değişikliklerin söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Yaşanan bu değişim bazı katılımcılar tarafından olumlu olarak nitelendirilirken, bir grup katılımcı değişimin olumsuz yönde olduğunu belirtmiştir.

4.1.1. Yaşam tarzında ve kılık-kıyafetinde olumlu değişimler olduğunu düşünenler

Küreselleşme, modernleşme ve kentleşmenin etkisiyle geleneksel yapısından ödün vermeye başlayan Türkiye’de iki hassas konu olan kadın ve din algısı, yaşanan değişim sürecinin etkisi altında kalmıştır. Bu değişim süreci tüm toplumu olduğu gibi kadını da olumlu ve olumsuz yönleriyle etkisi altına almıştır. Kamusal alana dâhil olan kadın, ev hanımlığı, eş, annelik gibi rutin ve geleneksel görevlerinin dışında da bir hayatının olduğunu fark ederek, birey olduğu bilincine varmıştır.

Yapılan bu görüşme, değişimle birlikte çalışma hayatına dahil olan kadın için kaçınılmaz olan değişimin boyutunu anlamaya yöneliktir. Çalışma hayatına dahil olmakla elde ettiği değişimler, kadının yaşam tarzına ve kılık-kıyafetine belirgin şekilde yansımıştır.

Dindar kadının yaşam tarzını ve kılık-kıyafet algısını değişime uğratarken, birçok tavizi de beraberinde getiren çalışma hayatı, kadın için olumlu olarak nitelendirebileceğimiz bazı değişimlere de zemin hazırlamıştır. Gündelik hayatında yaşam alanı sınırlı olan kadın, çalışma hayatıyla birlikte genişlettiği sosyal çevreye yeni imajıyla dâhil olmuştur. Ekonomik özgürlüğünü elde eden kadın, daha bakımlı ve şık bir görünüm kazanarak, ataerkil ve geleneksel toplum yapısında kaybettiği özgüvenini yeniden elde etmeye başlamıştır.

Yapılan çalışmada yaşam tarzında ve kılık-kıyafetinde olumlu değişimlerin olduğunu ifade eden katılımcılar düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir.

“Olumlu gelişmeler oldu. Maddi özgürlüğüm olduğu için istediğimi alabiliyorum. Kendimi güçlü hissediyorum, özgüvenim daha bi yerine geldi.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

“Yaşam tarzında ve kılık kıyafetinde değişimler oluyor tabi. Yaa mesela daha bi düzenli giyiniyorsun ve kıyafetlerine dikkat ediyorsun. Toplum arasına girdin mi konuşma şeklin bile değişiyor. Millette ne görürsen, ne duyarsan onu yapmaya çalışıyorsun, özentisi tabi.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Olumlu değişimler oldu mesela işe paspal gitmiyorum daha özenliyim. Para kazanmak güzel, çalışmak güzel.” (Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

Özellikle başörtüsü hususunda çalışma arkadaşlarının olumlu etkilerini dile getiren katılımcılar, dini anlamda çoğunlukla olumsuz yönleriyle ön plana çıkan çalışma hayatının, zaman zaman olumlu yönde etki edebileceğini göstermiştir. Gıda sektöründe çalıştıkları için bone ya da başörtüsü kullanması zorunlu olan kadınlar, alışık olmasalar bile zamanla bu görünümü benimseyebilmektedirler. Bazen zorunluluk, bazen yabancı gözlerden korunma

aracı olarak görülen başörtüsü, yer yer bir etkileşimin ürünü olarak, çalışan kadının yaşam tarzına göre şekil değiştirmiştir.

“Tabi kılık-kıyafetimde değişimler oldu. Öncesine göre daha kapalıyım. Ben başta açtım çalışma hayatı bana kapallılığı gösterdi. Ama fabrikada çalışan için sosyal yaşam diye bir şey yok, sosyal yaşam yok.” (Meryem, 26, Ortaokul, Evli, 3 Çocuk, 2,5-3 bin)

Kadın için korunmanın ve namuslu olmanın simgesi sayılan başörtüsü, yaşanan değişim süreciyle birlikte yeniden şekillenerek, daha modern (!) bir görünüme sahip olmuştur. Aktaş (2005)’ın da söylemiyle, sosyal hayat içerisinde kadınlık ve cinsiyet kimliğini korumak için başörtüsüne bürünmeyi bir kalkan olarak gören kadın, kılık-kıyafetini, davranışlarını dini yaşam ve çalışma hayatı ölçülerine uydurmaya çalışarak, daha fazla örtünemediği ve fedakârlık yapamadığı için eksiklik hissetmiştir.

Yabancı erkeğe set koyarak, namusunu korumak adına başörtülü kadına yüklenen “bacı” sembolü, kadının kamusal alana dâhil olmasıyla birlikte “bayan” a dönüşerek, kadının cinsel bir nesne olarak algılanmasını engellemektedir. Bacı söylemi, gelenekselci ve muhafazakar kadını kamusal alana dahil ederken, aynı zamanda kadını her an özel alana gönderecek bir hissiyatı da uyandırmaktadır. Kamusal alana dahil olan kadının kılık-kıyafetinde ve diğer yaşam tarzında yaşanan değişim, koruyucu etken olarak görülen “bacı” söylemlerinin yerine “bayan” ı uygun görmüştür. Yeni simgelerle kuşatılan bayan, zamanla kamusal alanda gücünü ispat etmeye başlamıştır (Aktaş, 2005: 6-8).

Özellikle son dönemlerde tesettür ve moda kavramalarının yan yana kullanılmaya başlamasıyla birlikte kadın, kılık-kıyafetiyle ve tarzıyla daha görünür olmaya başlamıştır. Ev hayatı içerisinde gri pijamaları ve mutfak önlüğünden kurtulamayan ve kendisine zaman ayıramayan kadın, çalışma hayatıyla birlikte yaşam tarzını da değiştirmiştir. Tüm bunlarla

birlikte, ekonomik özgürlüğe sahip olan ve evine katkı sağlayan kadına, eşinin ve çevresinin bakışı da olumlu yönde değişmiştir.

4.1.2. Yaşam tarzında ve kılık-kıyafetinde olumsuz değişimler olduğunu düşünenler

Modernizm ve sanayileşmeyle birlikte dış dünya açılan ve bu dünyanın şaşaasına kapılan kadın, farkında olarak ya da olmadan muhafazakâr yaşam tarzından ödünler vermeye başlamıştır. Yaşam tarzındaki değişimi dindarlıkla bağdaştırmaya çalışan kadın, hem modern dünyada görünür olabilmek, hem de Müslüman kimliğine sahip çıkmak adına yeni arayışlar içerisine girmiştir. Modern ve Müslüman görünüm arasında meşrulaştırma yoluna giderek, eklektik bir anlayış benimseyen kadın, dini değerlerini de değişen ve modernleşen yaşam tarzının gölgesinde bırakmıştır. Modern, şık ve dindar görünümü bir arada yansıtarak yeni tarzını ortaya çıkaran kadın, çelişkileri aşmak ve verdiği tavizleri meşrulaştırmak için, muhafazakarlık ve modernliği bir arada telaffuz etmeyi uygun görmüştür.

Kamusal alana dahil olan kadın, sosyal hayata kapılarını açarak ötekine benzemeye çalışmıştır. Bir taraftan korumaya çalıştığı geleneksel muhafazakar yaşam tarzı, diğer taraftan değişimin kaçınılmaz olduğu çalışma hayatı, dindar kadını din ve sekülerizm gibi iki zıt kutup arasında bir yaşam tarzı benimsemeye itmiştir. Yaşam tarzındaki bu değişimler, dindar kadının İslami anlayışında savrulmalara neden olmuştur. Kamusal alana dahil olan dindar kadın, hem modern bir görünüme sahip olmaya hem de İslami çizgilerini korumaya çalışmıştır.

“Değişimler oldu. Orası açık bence. Toplum insanı değiştiriyor. Evde daha kapalıydım.” (Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

“Oldu, alma gücüm arttı istediğimi alıyorum, ama aldığımı giyemiyorum çünkü fırsat bulamıyoruz zaten fabrikada herkes forma giyiyor, dışarıda da zaman olmuyor.”(Hatice, 39, İlkokul, Evli, 3 bin)

“Sosyal hayatımda değişimler oldu tabi, mesela hiç dışarıya çıkamıyoruz. Ama giyim tarzında hiç değişiklik olmadı hala aynı.”(Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

Çalışma hayatına dahil olan kadın, bir taraftan ekonomik özgürlüğünü elde ederken, diğer taraftan kısıtlanan sosyal hayatıyla karşımıza çıkmaktadır. Önceleri ev içerisinde iş, eş, annelik, hizmetçilik gibi sorumluluklar altında ezilerek verdiği tavizi, çalışma hayatıyla birlikte elde etmeye çalışmıştır. Yoğun iş temposu, vardiyalı çalışma sistemi ve makineler arasına sıkışan hayatı, kadını hayalini kurduğu çalışma yaşamının gerisinde bir yerde bırakmıştır. Çalışma hayatı, kadın için bazı olumlu değişimleri beraberinde getirse de, yaşanan olumsuzluklar ve verilen ödümler, kadının gündelik yaşamında daha yoğun şekilde kendisini hissettirmiştir. Elde ettiği ekonomik özgürlüğe karşı, yaşadığı zaman sıkıntısı ve feda ettiği sosyal yaşamı, çalışma hayatında kadın profilini gözler önüne sermektedir.

4.2. Çalışma hayatına girdikten sonra yaşam tarzı ve kılık-kıyafetinde değişim olmadığını düşüneneler

Yaşadığı toplumun kültürünü, geleneğini, dini inancını, yaşam tarzını benimsemesi bireyin fitratı gereğidir. Çalışma hayatına dahil olan kadın için de benzer durum söz konusudur. Önceleri kamusal ve özel alanı sadece ev ile sınırlı olan kadın, katıldığı yeni çevrenin davranış kalıplarını kendi hayatına aksettirmektedir. Bazen olumlu bazen olumsuz olarak gerçekleşen bu etkileşim, şöyle ya da böyle bir şekilde kadının yaşam tarzı üzerinde etkisini göstermektedir.

Yapılan görüşmede kadınlar, her ne kadar çalışma hayatının yaşam tarzlarına etki etmediğini belirtse de, ister istemez etkileşimin söz konusu olduğu sarf ettikleri cümlelerde apaçık görülmektedir.

“Zaten kapalıydım bu yüzden kılık kıyafetimde bir değişiklik olmadı.

Ama (yaşam tarzı) insan göre göre her şeyden etkileniyor tabii.”

(Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Yaşam tarzımda değişiklik olmadı. Ama ben daha önce açtım,

sonra kapandım. Çalışma hayatı beni pek değiştirmedii” (Semra, 27,

İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Hep aynıyım, hiçbir değişiklik olmadı ama orada kısa kısa

giyiniyoruz iş önlüğü olduğu için, dışarda uzun giyiniyoruz bu durum

bana rahatsızlık veriyor.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin)

Örtülü kadının, “görünmeme” algısına karşı “görünürlüğünü” artıran kamusal alan, geleneksel yaşam tarzını ve kılık-kıyafet biçimini farklılaştırarak, kadını yeni tarzıyla buluşturmuştur. Geleneksel dindarlık anlayışındaki kılık-kıyafet, örtünme algısı modern yaşam biçimiyle yeniden şekillenirken, kadın için her geçen gün daha da karmaşık bir hal alan süreç başlamıştır. Dini değerleri ile kamusal alanın karmaşık ve çelişkili yapısı arasında sıkışıp kalan kadın, meşrulaştırma işlevine sahip söylemlerle teselli bulmuştur.

Geleneksel toplum yapısında “edepli” “namuslu” olmanın simgesi olarak görülen başörtüsü ve kapalı giyim tarzı, gösterişçi bir biçime dönüşürken, kadının kamusal alana çıkışını da kolaylaştırmıştır. Pardösü ya da omuzlardan aşağıya dökülen örtünme şekli, değişen ve değişimle birlikte sekülerleşen süreçte gösterişli bir yapıya bürünerek, kısalmaya ve daralmaya başlamıştır.

Geleneksel muhafazakar din anlayışında, kadının pantolon giymesi hoş karşılanmazken, çalışma ortamında kolaylık sağladığı gerekçesiyle, dindar kadının yaşamında yer almıştır. Çalışma ortamında giyilen iş önlüğü ve pantolon kullanımı yaygınlaşırken, kadın bedenini ön plana çıkararak giyim tarzı yaygınlık kazanmıştır. Nitekim bu tarz sadece kamusal alandaki kadınla sınırlı kalmamış, diğer kadınların gündelik yaşamında da yerini almıştır.

Kamusal alana dahil olabilmek için önce kılık-kıyafetinden ödün vermek durumunda kalan kadın, yaşam tarzını da değiştirmiştir. Dindar kadının kimliğinin belirleyici bir parçası olan tesettür, kadınların çalışma ortamına dahil olabilmesi için daha özgürleştirici bir yapıya bürünmüştür. Kılık-kıyafetindeki değişimle birlikte yaşadığı değişim, kadına sosyal hayatın kapılarını da aralamıştır. Artık namahrem olarak nitelendirdiği karşı cinsle iletişimi daha meşru bir nedene dayandırılarak, çalışma ortamının zorunluluğu olarak kabul edilmiştir.

Kamusal alana çıkışıyla birlikte sosyal haklara da sahip olan kadın, artık kılık-kıyafeti, yaşam tarzıyla daha özgür (!) bir görünüme sahip olmuştur. Ancak, Hz. Ömer'in *“İnandığınız gibi yaşamazsanız, yaşadığınız gibi inanırsınız”* söyleminde de olduğu gibi kadın inandığı gibi yaşamayı unutmaya başlamıştır. Modern dünyanın sistemiyle kavga etmek yerine, sistemi kendisine uydurarak *yaşadığı gibi inanmaya başlayan* dindar kadın, halen çalışma ortamının kendisini değiştirmedini iddia etmektedir. Çünkü yavaş yavaş hayatına yerleşen sekülerizm ve modernizm, zamanla dindar kadın tarafından özümsererek meşrulaştırılmıştır. Kamusal alana dahil olan dindar kadın, moda adı altında kapitalizme kaptırdığı İslami anlayışı, yeni kılıflara sokarak yaşam tarzına yansıtmıştır.

“Çalışma hayatımda olmadı ama nişanlanınca oldu. Önceden açtım nişanlanınca kapandım. Nişanım istediği için kapandım. Fabrika çok etkilemedi aynı düzen aynı tas içim nasılsa dışımda öyle.” (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Çalışma hayatıyla birlikte kısmi anlamda özgürlüğünü eline alan kadın, kültürel ve geleneksel yaşamın etkilerini ve baskısını tam anlamıyla üzerinden atamamaktadır. Özellikle geleneksel ve muhafazakâr yapısını korumaya çalışan kırsal kesimlerde bu durum daha bariz şekilde göze çarpmaktadır. Başörtüsünün “namus” algısıyla eşdeğer tutulduğu geleneksel toplumlarda kadın, bazen kültürel anlamda bazen dini inanç bağlamında, bazen de baskıyla örtünmeyi tercih etmektedir. Hegemonik erkekliğin baskın olduğu kırsal ve gelenekselci toplumlarda kadın, kılık-kıyafetini ve yaşam biçimini toplumun beklentisi ve eşinin isteği doğrultusunda şekillendirmektedir. Tranzisyonel ve muhafazakâr niteliğe sahip olan Karaman’ ilinde de durum çok farklı değildir.

5. Kadınların Çalışma Hayatına Dahil Olmasının Dini Açıdan Değerlendirilmesi

Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” nasıl değerlendirirsiniz?

5.1. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” olumlu olabileceğini düşüneneler

Kamusal alana dahil olan dindar kadının, çalışma hayatına girdikten sonra, dini ibadetler ve pratikler açısından meydana gelen değişimleri anlamaya yönelik bir çalışma yapılmıştır. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasının dini anlamda nasıl karşılandığı ile ilgili yapılan görüşmede, çok az sayıda katılımcı kadınların çalışmasının dini açıdan bir sakıncası olmadığını ve dini inancı yerine getirmede engel teşkil etmediğini dile getirirken, büyük bir çoğunluk çalışma hayatı ve dini inancın birlikte çok zor yürütüldüğünü ifade etmiştir.

“Çalışmalı bence niye çalışmasın ki bir sakınca olduğunu düşünmüyorum.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Kadın çalıştı mı kendine daha bi özgüveni oluyor, istediği her şeyi alıyor. Dini anlamda! Dinle iş hayatı arasında bir bağlantı kuramıyorum. Kadın çalışmalı, mesela din niye kısıtlasın ki kadının çalışmasını, çalışmak kadın için her zaman iyidir.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Çalışma hayatına dahil olduktan sonra elde ettiği ekonomik özgürlüğün, kadını özgüven sahibi yaptığı katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Çalışma hayatının getirdiği maddi anlamda olumlu değişim, manevi yönde aynı etkiyi göstermemiştir. Yapılan görüşmede bazı katılımcılar, çalışma hayatı ve din arasında bir ilişki olmadığını belirtse de, aynı katılımcılar yöneltile bir başka soruda çalışma hayatının dini inancı ve ibadetleri olumsuz yönde etkilediğini ve vicdani anlamda rahatsızlık hissettiklerini belirtmişlerdir. İki benzer soru arasındaki tezat düşünce, kadınların dini yaşam üzerinde net bir bilgiye sahip olmadıklarını ya da verilen cevapların zamana ve mekana göre değişiklik gösterebileceğini düşündürmektedir.

“Kadın çalışmalı ama, hani nasıl diyeyim! Ortam da uygun olmalı çoğu ortam uygun olmuyor. Mesela fabrika hayatındanasıl diyeyim! Sayanı mı aran söveni mi aran. Evli erkekle evli kadın birliktelik yaşıyor, karı koca oluyor. Kadın evli erkekte evli ama bir birleriyle evli gibi (yasak ilişki) yaşıyorlar. Hepsi var yani. Orda (fabrikada) kadın erkek birbirleriyle konuşuyorlar...” (Semra, 27, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Fabrika içerisinde kadın erkek arasında yaşanan uygunsuz davranışlardan yakınan Semra, kadının çalışmasında bir sakınca görmediğini ifade etmektedir. Semra'nın düşüncelerindeki tezatlık, bizleri kadınların “dindarlık” ya da “dini yaşam” dan ne anladıkları

hususunda düşünmeye itmektedir. Kamusal alana dahil olmayı dini anlamda sakıncalı bulmayan dindar kadın, inandığı ve yaşadığı hayat arasında çelişkiye düşmektedir.

Geleneksel muhafazakarlık ve dindarlık algısında, haremlik selamlık düşünce anlayışının yaygın olduğu bir yapı söz konusuysen, modernizm ve buna bağlı olarak değişen toplum yapısı, dindar kadının yaşam tarzını daha seküler bir hale getirmiştir. Erkeklerle aynı ortamda bulunmayı uygun görmeyen dindar kadın, kamusal alana dahil olmanın zorunlu sonucu olarak, değişimi kabullenmek durumunda kalmıştır. Yaşanılan değişime paralel olarak verilen tavizler artarken, toplumsal ve dini anlamda olumsuz olarak nitelendirilen davranışlar normalleştirilerek, yaygınlık kazanmıştır. Kadın erkek arasındaki sınırlar gün geçtikçe belirsizleşirken, dini ve toplumsal değerler de zedelenmeye başlamıştır.

Geleneksel toplum yapısında kutsallık atfedilen aile kurumu da modernizm ve ona eklenen çalışma hayatıyla birlikte sarsılmaya başlamıştır. Eşler arasındaki itaat, saygınlık, güven kavramı yerini daha modern (!), daha batılı, daha çağdaş bir yaşama bırakırken, dini ve toplumsal değerlerimizdeki ahlak anlayışını değişime uğratmıştır. Geleneksel muhafazakar yaşam tarzında, komşusunun, arkadaşının, akrabasının karısına kızına bakmak ahlak dışı davranış olarak nitelendirilirken, günümüzün modern toplumunda namahrem sayılan kadın ve erkek arasındaki ilişkiler daha seküler, daha samimi bir görünüm kazanmıştır. Haram ve helal çizgileri silikleşmeye başlarken, dindar kadın da artık daha çağdaş, daha modern (!) bir görünüm ve anlayışa sahip olmuştur.

Çalışma hayatıyla birlikte ekonomik özgürlüğe sahip olan kadın için, yaşamındaki öncelikleri de değişime uğramıştır. Kutsallık atfedilen aile, eş, annelik rolleri ikincil plana itilirken, tüketim ve gösteriş ön sıralarda yerini almaya başlamıştır. Kadının çalışma hayatına dahil olmasıyla artan boşanma oranları da farklı düzey ve biçimlerde göreceli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bence çalışmalı, özgürlüğü olur, heriften uzaklaşır, evden uzaklaşır (eşi ile sorunlu, eşi aldatmış). Evdeyken hiçbir şey yapasım gelmiyor, moralim bozuluyor. Evde hiç bir şey okuyasım gelmiyor (Kuran), ama orda mesela günlük bir yasin okuyorum namazımı kılıyorum. (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Çalışma hayatı, birçok kadın tarafından olumsuz olarak nitelendirilirken, bazı kadınlar için ev ortamından kurtuluş vesilesi olarak görülmektedir. Özellikle dini ve manevi değerler açısından ele aldığımız çalışmada, katılımcıların birçoğu çalışma hayatıyla birlikte yaşadıkları zaman ve mekan sıkıntısını dile getirirken, bazı katılımcılar çalışma ortamının kendisi için olumlu etkiye sahip olduğunu belirterek, ev ortamındaki iş yoğunluğunda zaman sıkıntısı yaşadığını dile getirmiştir.

Geleneksel yaşamın toplumsal rollerine bağlı artan iş yükü, kadını psikolojik ve fizyolojik anlamda tükenmişliğe sürüklerken, çalışma hayatı artan iş yüküne rağmen kadın için ekonomik ve sosyal anlamda güven kaynağı olmuştur. Ekonomik özgürlük olarak nitelendirilen çalışma hayatı, ayrıca sosyal alanın ve arkadaş çevresinin genişlediği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Artan iş yüküne rağmen, tercih edilen çalışma hayatı kadın için ailevi sıkıntılardan uzaklaşmak için alternatif olarak görülebilmektedir.

5.2. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” olumsuz olabileceğini düşünenler

Yapılan görüşmelerde katılımcılarımızın birçoğu kadının çalışmasını dini anlamda uygun bulmamasına rağmen çalışmaya devam etmektedir. Kadın her ne kadar çalışma hayatından memnuniyet duymasa da yaşam koşulları onu çalışmaya zorlamaktadır. Kimileri eşine/evine ekonomik katkı sağlamak amacıyla, kimileri ev ortamından uzaklaşmak gibi çeşitli nedenlerle çalışmayı tercih etmektedirler. Özellikle çalışma koşullarının zorluğu ve

bilhassa çalışma ortamında kadına uygulanan biyolojik, psikolojik ve fiziksel baskılar kadını zor durumda bırakmaktadır.

Kadının çalışma hayatına dahil olması toplumun bazı kesimleri tarafında olumlu olarak değerlendirilirken, diğer taraftan da olumsuz bakışlara maruz kalmaktadır. Örneğin eve hapsolup zamanının büyük bir çoğunluğunu ailesi çocukları ile ev işleri ile geçiren kadın namuslu, iffetli olarak nitelendirilirken, çalışan kadının “namusu” daha fazla sorgulanmaktadır. Çalışma hayatıyla birlikte sözde özgürlüğünü elde eden kadın, olumsuz bakışların kısılcığında sıkışıp kalmaktadır. Hemen her toplumda cinsiyetçi söylemlere maruz kalan kadın, özellikle çalışma ortamında cinsel tacize uğrama potansiyeline sahip bir varlık olarak görülmektedir. Sadece toplum tarafından değil kendi hemcinsleri tarafından da ağır eleştirilere maruz kalan kadın, çalışma ortamı içerisinde namusuna sahip çıkamayan, fettan, erkeği baştan çıkararak, ayartmaya meyilli, tehlikeli vs. şeklinde ifadelerle günah keçisi olarak görülmekte ve yaşanan olumsuzluklar çoğunlukla kadına yüklenmektedir. Özellikle fabrika ortamındaki “bozulmaların” hatta boşanmaların sebebinin kadınlar olduğunu ifade edenlerin yine kadınlar olması da dikkat çekici bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan görüşmelerdeki ifadeler bu durumun apaçık göstergesidir.

“Yaa bu kişiden kişiye değişiyor. Bazı insanlar var hepten bozuluyor böyle ortamlarda, ama hiç bozulmayan insanlarda var. Çok olumlu bakmıyorum açıkçası...Hatta boşanmaların, ayrılıkların çoğu bu yüzden oluyor sanırım Karaman'da.” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Dürüst gitseler, daha efendi gitseler...(Kadınlar). Her şey var, ortam (fabrika) o kadar bozuk ki çok bozuk. Yaa helaliyle kazansa kadınların çalışmasını dini anlamda olumlu karşılarım ama af

edersin! Şey yönler olursa iyi değil tabi, kanın bozuk olursa, iyi niyetli olmazsan kötü...” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret)

Çalışmamalı, mesela herkes kendini bildikten sonra ama fabrika hayatı insan bozuluyor, mesela evliler kaçıyor, bekar ile evli kaçıyor yani çok şeyler duyuyoruz. (Zeynep, 23, İlkokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin)

“Bence çok gereksiz. Her şeyden mahrum kalıyoruz. Ahlak sarsılıyor, çocuklarımla ilgilenemiyorum.”(Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Çalışma hayatı ile ilgili değer, kavram ve yapılar toplumdan topluma farklılıklar göstererek karşımıza çıkabilmektedir. Bazı toplumlar için kültürel ve ahlaki değerler ön plandayken bazıları için dini değerler ön planda tutulmaktadır. Yaşanan bu farklılıklar toplumun ihtiyaç ve beklentilerine göre şekillenirken, yeni yapılar da inşa etmektedir. Dolayısıyla bireyler de içinde bulunduğu toplumun yaşam biçimine göre kendi tutum ve davranışlarını şekillendirmektedir.

Yapılan görüşmede, kadınların çalışmasını ahlaki ve toplumsal değerler anlamında olumsuz olarak nitelendiren katılımcıların yanı sıra, manevi anlamda verdiği tavizlerin vicdani boyutu da kadınlar için ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Çoğunlukla dini ibadetleri yerine getirememeye hususunda yaşanan vicdani rahatsızlığı kadınlar şu şekilde dile getirmektedirler.

“Kadın çalıştığı zaman dini görevlerini yerine getiremez. Kısıtlanır genellikle.” (Semra, 24, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“İyi bir şey değil, dini anlamda evde olmak daha mantıklı, günah açısından” (Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Kadınların çalışmasını istemem taraftar değilim, kadının yeri evidir. Eksik kalıyor ibadetlerim. Oruç tutacan ortam sıcak, vardiyada vakit namazları kılamıyorum çünkü gündüz gelip uyuyorum namazlar gidiyor. Ramazan da mukabeleye gidemiyorum. 10 dakika namaz vakti veriyorlar, bu sürede abdest mi alacan namaz mı kılacan. Bu yüzden çoğumuz küçük surelerle namaz kılıyoruz vakit yok diye. Güya sendikalıyız bazen gidip sendikacılarla görüşüyoruz bize namaz için izin versinler diye onlar da bize işverenin size böyle bir izin vermeyebilir zaten böyle bir hakkınız yok diyor.” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Modernleşme ve sanayileşme süreciyle birlikte ortaya çıkan küreselleşme ve buna paralel olarak değişen yaşam biçimi kadını çalışma hayatının içerisine dahil etmiştir. Bu süreç kadın için bir takım imkânları beraberinde getirse de yaşadığı toplumun gelenekselci yapısı ve toplumsal cinsiyetçi söylemler kadının yükünü daha da arttırmıştır. Sanayileşme ve modernleşme öncesi kamusal ve özel alanı sadece ev ile sınırlı olan kadın, toplumsal değişim süreci ile birlikte evinin dışına çıkarak yeni bir hayat tarzı benimsemeye başlamıştır. Yaşadığı bu değişim ile birlikte az da olsa ekonomik özgürlüğünü elde eden kadın, buna karşılık çevresi tarafından kabul görme mücadelesi içerisinde sosyal yaşamından, değerlerinden ve en önemlisi dini inancından ödünler vermeye başlamıştır. Dolayısıyla kendini ispat edebilmek ve *bende varım* diyebilmek için çıktığı bu yolda verilen tavizler, kadını maddi, manevi ve vicdani anlamda huzursuz etmeye başlamıştır.

Bazen gönüllü bazen gönülsüz, ama çoğunlukla da içinde bulunduğu yaşam koşullarının getirdiği zorunluluk nedeniyle çalışmak zorunda kalan kadın, hem maddi hem manevi anlamda daha fazla sorumluluk altına girmiştir. Toplumun onun için biçtiği kadınlık rolünü yerine getirirken, aynı zamanda evine ekonomik anlamda katkı sağlamak amacıyla

çalışma hayatına dahil olan kadın, yaşamını sürdürdüğü toplum yapısı içerisinde hak ettiği konumu bir türlü elde edememiştir. Bir taraftan karşı karşıya kaldığı sosyal ve psikolojik baskı, diğer taraftan geleneksel toplum yapısının içinde barındırdığı “kadının yeri evidir” söylemleri, kadının yaşamında içinden çıkılmaz bir durum haline gelmiştir.

Çalışmamızın ana unsurunu oluşturan, kadınların çalışması ve dini yönelim arasındaki ilişki ele alındığında, dini yönelim ve çalışma hayatı arasında zayıf ve ters yönde bir ilişkinin söz konusu olduğu göze çarpmaktadır. Yapılan araştırmalar ışığında kadının çalışmasına karşı toplumsal değer yargılarının geçmişe nazaran daha olumlu karşılanmasına rağmen, dini tutum ve davranışlar açısından olumsuzluklar yaşandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Geleneksel yapısıyla ön plana çıkan Karaman ilinde ve özellikle fabrikada istihdam edilen kadınların yoğunlukta olduğu Yunus kent mahallesinde yapmış olduğumuz görüşmeler de bizi bu yönde düşünmeye sürüklemektedir.

“Aslında kadın çalışırken dinine zaman ayıramıyor. Eve geliyor çocuk çocuk, ev işi mesela benim iki çocuğum var, yengem vefat etti 3 çocukta abimin var onlara da bakıyorum, dini bilgi öğrenecek vakit kalmıyor. Yorgunluktan dinle, ibadetle alakan kalmıyor yani. Ben istemem şahsen çalışmayı istemem ama mecburen çalışıyosun işte.”
(Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Kadınların çalışma hayatına dahil olması uzun yıllar hoş karşılanmasa da ekonomik zorluklar ağır basmıştır. Gerek vasıfsız işçi, gerekse meslek sahibi olmaları kadını hak ettiği yere getirememiştir (Güllü, 2014: 50). Kadının çalışmasına muhalefet eden toplum, kadının evden dışarıda faaliyet göstermesini toplumsal değerlerden, “namus” kavramından, ev içi işlerden verilen taviz olarak nitelendirmiştir. Aile yapısındaki bozulmalar, çocuk bakımının aksaması, suçluluk ve boşanma oranlarının artması kadının çalışma hayatına dahil olması ile

ilişkilendirilerek, kadın yine *günah keçisi* ilan edilmiş ve bu söylemler yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Eyüboğlu ve arkadaşları (2000) tarafından yapılan bir çalışmada da, Türkiye’de kadınların çalışma hayatından uzak durmalarının ardında yatan temel nedenin, çocuk bakımının aksaması, ev düzeninin bozulması ve iş yerinde yabancı erkeklerle bir arada çalışmanın olumsuz algılanması olarak belirtilmiştir.(Kuzgun ve Sevim, 2004: 16).

Modernizm ve sanayileşme ile kırılmaya başlayan geleneksel toplum yapısı ve geniş aile düzeni yerini çekirdek aileye bırakmaya başlamıştır. Ancak geleneksel ve tranzisyonel nitelik taşıyan toplumlar da halen varlığını korumaktadır. Dolayısıyla modernizmle birlikte yaşanan toplumsal değişim her toplumu aynı düzeyde etkilememiştir. Karaman ili de tranzisyonel bir yapıya sahip olması münasebetiyle tam anlamıyla değişime uğramamış daha çok geleneksel yapısını koruyan bir nitelik taşımaktadır.

Geleneksel toplum anlayışının ürünü olarak varlık gösteren geniş aile yapısı, modernizmle birlikte çekirdek aile yapısına dönüşse de tamamen ortadan kalkmamıştır. Modernizmle gelen çalışma hayatına karşın, geleneksel yapının halen etkin olması, kadına ekstra sorumluluklar yüklemiştir. Sadece çekirdek ailesinin değil, diğer aile fertlerinin de sorumluluklarını üstlenen kadın, kendisi olabilmeyi unutmuştur. Bir taraftan ev içi sorumluluklar, diğer taraftan yoğun ve yorucu iş temposu, kadını iki arada bir dere bırakmıştır.

“Aslında kadın çalışırken dinine zaman ayıramıyor. Eve geliyor çocuk çocuk, ev işi mesela benim iki çocuğum var, yengem vefat etti 3 çocukta abimin var onlara da bakıyorum, dini bilgi öğrenecek vakit kalmıyor. Yorgunluktan dinle, ibadetle alakan kalmıyor yani. Ben istemem şahsen çalışmayı istemem ama mecburen çalışıyosun işte.”
(Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Geleneksel ve toplumsal değerlerinden ödün vermenin yanı sıra, dini değerlerinden verilen tavizlerin de vicdan muhasebesini yapan kadın, hayatı boyunca kendisini sorumluluk bilinci içerisinde hissetmiştir. Çalışma koşullarının ve ortamın, dini ibadetleri yerine getirilmesi hususunda uygun olmaması ve dolayısıyla dini ibadetlerin tam anlamıyla yerine getirilememesi, kadınları çalışma hayatı ve dini yaşam arasında tercih yapmaya zorlamaktadır.

Ramazan ayında oruç tutmayı arzu etmesine rağmen, fabrikadaki aşırı sıcaktan bunalan, namaz kılmak istemesine rağmen makineleri terk edemeyen, izin verilse dahi zamanı oldukça kısıtlı olan ve buna bağlı olarak namazda daima kısa sureler okumak zorunda kalan kadınların ifadeleri, çalışma hayatı ve dini ibadetleri yerine getirme hususundaki zorlukları gözler önüne sermektedir.

“Kadınların çalışmasını istemem taraftar değilim, kadının yeri evidir. Eksik kalıyor ibadetlerim. Oruç tutacan ortam sıcak, vardiyada vakit namazları kılamıyorum çünkü gündüz gelip uyuyorum namazlar gidiyor. Ramazan da mukabeleye gidemiyorum. 10 dakika namaz vakti veriyorlar, bu sürede abdest mi alacan namaz mı kılaçan. Bu yüzden çoğumuz küçük surelerle namaz kılıyoruz vakit yok diye. Güya sendikalıyız bazen gidip sendikacılarla görüşüyoruz bize namaz için izin versinler diye onlar da bize işverenin size böyle bir izin vermeyebilir zaten böyle bir hakkınız yok diyor.”(Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Özellikle vardiyalı sistemin sıkıntılarından yakınan ve bilhassa gece vardiyasında çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalan kadınlar, kadın olmanın ve özellikle çalışan kadın olmanın zorluklarını dile getirmektedirler. Erkeklerle aynı işte istihdam edilmelerine rağmen

fabrika ortamında maruz kaldıkları cinsiyetçi yaklaşımlar, bunun yanı sıra eve geldiklerinde annelik, eş, ev hanımlığı rollerini halen tek başına ve eksiksiz devam ettirmek zorunda olmaları, kadınlarının yükünü daha da arttırmaktadır.

Çalışma isteği bile eşinin onayı doğrultusunda olan kadın, birey olabilmeyi unutarak kendinden ve sosyal yaşamından vazgeçmiştir. Kimi zaman dini söylemler kimi zaman da geleneksel değerler kadının çalışmasının meşruiyetini sorgulamıştır. Kadının ev dışında çalışması, inisiyatifine bağlı olan erkek, geleneksel otorite ve denetimini kaybetme kaygısı içerisine girmektedir. Toplum tarafından daha çocukluk çağında aşılana cinsiyet yaklaşımlar yaşamın her alanında olduğu gibi kadınların çalışma hayatını da etkilemektedir. “Kadının yeri evdir” söylemleriyle evine hapsedilmeye çalışılan kadın, yaşamı boyunca toplumun belirlediği kurallar çerçevesinde yaşamaya özen göstermiştir. Dolayısıyla kadın gelenekselci toplum yapısı içerisinde “kadının yeri evdir” söylemini onaylamak durumunda kalmıştır.

“Kadın aslında çalışmasa daha iyi olur “dini anlamda” .Şahsen ben evlenmeyi düşünüyüm, evleneyim çalışmayı düşünmem yani.”
(Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari ücret)

Connell’ ın deyimiyle toplumun kendisine yüklediği cinsiyetçi rolleri benimseyerek hegemonik erkekliği yücelten ve erkeklere kendi hayatları üzerinde tahakküm kurma imkânını sunan, yine “iş birlikçi” “suç ortağı” kadınlardır. Erkeklerin tahakkümü altında yaşamayı daha en başından onaylayan kadınlar, geleneksel otoriteye çoktan boyun eğmiştir. Bu kabulleniş genellikle geleneksel toplumun düşünce yapısını yansıtan “eve ekmek getiren erkek” “yuvayı yapan dişi kuş” söylemlerini de desteklemektedir. Dini yaşamından –sözde- ödün vermemeyi öne sürerek, daha en başından erkek egemenliğine boyun eğerek evine ve eşine itaati dini vecibelerle bağdaştıran da yine kadının ta kendisidir.

6. Çalışma Hayatı, Sosyal Çevre ve Dini Yaşam Arasındaki İlişki

Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatınız ile ilgili aldığınız kararlarda arkadaşlarınızın ya da sosyal çevrenizin bir etkisi olduğunu düşünüyor musunuz? (Olduysa) Neler oldu?

6.1. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin etkisi olduğunu düşünenler

Modernizm ve sanayileşme rüzgarı ile kamusal alanda görünür olmaya başlayan kadın, sadece özel alan içerisinde çizdiği sınırların dışına çıkmaya başlamıştır. Bu açılımla birlikte, farklı ortamlarda farklı düşünce yapılarıyla karşı karşıya kalan kadın, ev işleri, çocuk bakımı, hizmetçilik rollerinin dışında da bir dünyanın varlığını keşfetmeye başlamıştır. Geleneksel toplum yapısının yavaş yavaş işlevini yitirmeye başladığı bu süreçte, kutsallık atfedilen aile kurumu da yavaş yavaş önemini kaybetmeye başlamıştır. Kadının dış dünya ile ilgili kurduğu ilişki, yenedünya görüşüne zemin hazırlarken, bu değişim kadını toplumsal/kültürel değerlerinden ödün vermeye itmiştir.

İlk topluluklardan günümüze, daima iletişim içerisinde olma ihtiyacı hisseden insanoğlu; modernizm, sanayileşme, küreselleşme döngüsü içerisinde birbirleriyle daha fazla iletişim ve etkileşim içerisine girmiştir. Bu süreçte Luckmann'ın "başkaları ile geçinmek" olarak ifade ettiği bireysel özellik, güçlenen yeni ilişki alanlarının yapısal özellikleri de köklü değişime uğramıştır (Luckmann, 1972: 107). Birincil ilişkilerin yerini ikincil ilişkiler alırken, cemaat kavramı yerini cemiyet kavramına bırakmaya başlamıştır. Birey, gündelik yaşamında çevresini ve iletişim ağını genişletirken, ilişkilerde yaşanan samimiyetsizlik ve çıkar, bireyi kalabalık içerisinde yalnızlığa sürüklemiştir.

Yapılan araştırmada, çalışan kadınların, çalışma ortamı içerisinde dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ve sosyal çevresinin etkisi sorulmuş ve etkisi söz konusu ise bu

etkinin ne yönde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcıların büyük çoğunluğu dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaş çevresinin etkili olduğunu ifade ederek, bu etkinin daha çok olumlu yönde olduğunu belirtmişlerdir.

6.1.1. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin olumlu yönde etkisi olduğunu düşünenler

İletişimin kaçınılmaz olduğu gündelik yaşamda bireyler, daima çevresi ile etkileşim halinde olmuştur. Aile ve arkadaş gibi birincil ilişkilerin daha etkin olduğu ortamdan başlayarak geniş alanlara yayılan ilişkiler, bireyin yaşamında ve anlam dünyasında etkin rol oynamaktadır. Birey, içinde bulunduğu toplumun yaşam biçiminden etkilenirken diğer taraftan da toplumu etkisi altına almaktadır. Toplumsal değerlerin, inancın ve kültürel kodların aktarımı, iletişim ve etkileşimin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel toplumlarda daha dar olan bu iletişim ağı, modernizm, sanayileşme ve küreselleşme ile birlikte daha geniş kitlelere ulaşmaktadır. Bazen farkında olarak, bazen de bilinçsizce içinde yaşadığı toplumun kültürel kodlarına ve yaşam biçimine göre hayatına yön veren birey, tutum ve davranışlarını da bu doğrultuda şekillendirmektedir.

Yapılan çalışmada arkadaş ve sosyal çevrenin etkisinin dini inancın şekillenmesinde olumlu yönde bir etkiye sahip olduğunu ifade eden katılımcılar yoğunluktadır. Özellikle kendilerinden yaşça büyük olan ve dini bilgi düzeyi açısından daha ön plana çıkan kadınların bilgisine güvenen katılımcılar dikkat çekmektedir. Daha çok geleneksel toplum yapısının bir niteliği olarak karşımıza çıkan “yaşça büyük olana saygı” kavramı daha çocukluk çağında bireye empoze edilmektedir. Çalışmamızın evrenini oluşturan, geleneksel ve muhafazakâr yapıyla ön plana çıkan Karaman ilinde de bu duruma sıkça rastlanmaktadır.

“Orada (fabrikada) kadınlar arasında konuşurken, en basitinden gusül abdesti; onların anlatış şekli ile senin bildiğin arasında fark

oluyor. Onlar bildiklerini, duyduklarını anlatıyor sen daha bi bilgileniyorsun. Mesela şunu şöyle yapma o yanlış olur gibisinden.”

(Semra, 27, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Oldu tabi. Çoğu şeyi orada kadınlarla konuşarak öğreniyoruz. Bir de ben zaten merak ettiğim şeyleri sorarım bu konularda.” (Nagehan)

“Tabi kendi fikrinle onların fikri bir olmuyor, kimisi farklı bir şey söylüyor kimisi başka bir şey...” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret)

“Orada, bizden bilgili, bizden büyük olanların anlattıklarını dinleriz. Namazdan sonra falan.. Bilmediklerimizi öğreniyoruz.” (Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Evet canım, onların bilgisi önemli büyüklerin bilgisi önemli bizim bilmediklerimizi onlar biliyor. Orda yaşlı bayanlar var onlardan öğreniyoruz.” (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

“Evet düşünüyorum. Arkadaşlarımın hepsi namazlı abdestli, buda bizleri etkiliyor tabi.” (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Dini eğitim ve toplumsallaşma sürecinde en büyük etken aile kurumudur. Genellikle geniş ve geleneksel aile yapısında görülen bu duruma modern aile yapısında çok fazla rastlanmamaktadır. Dini toplumsallaşma sürecinde çocuk büyüdükçe sosyal çevresi de bu doğrultu da genişlemeye başlar. Bu defa etkileşim alanı okul, arkadaş grubu, çalışma ortamı vs. şeklinde değişerek bireyin tutum ve davranışlarına etki eder. Hemen her alanda etkisini hissettiren bu değişim dini inancın şekillenmesi üzerinde de kendisini hissettirir. Dolayısıyla

dini toplumsallaşma sürecinde içinde bulunduğumuz toplumun ve sosyal çevrenin etkisi yadsınamaz. Bütün toplumu içine alan karşılıklı ve karmaşık bir yapıya sahip olan dini toplumsallaşma sürecinde de etkileşim kaçınılmaz bir hal alır. Genellikle büyüklerin küçüklere aktarımı şeklinde gerçekleşen dini toplumsallaşma süreci, bir kültür aktarımı olarak kuşaktan kuşağa aktarılacak süregelir (Günay, 1999: 249).

Yapılan çalışmada kadınların kendilerinden yaşça büyük ve tecrübeli olan arkadaşlarının düşüncelerine önem verdikleri dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini bilginin çoğunlukla aile, okul, arkadaş çevresi ve sosyal ortamlardan öğrenildiği elde edilen veriler arasındadır. Zamanının büyük çoğunluğunu fabrikada arkadaşlarıyla birlikte geçiren kadın, işten arta kalan dar zamanda dini bilgilere ulaşmanın ve dini ibadetleri yerine getirmenin zorluklarından yakınmaktadır. Dolayısıyla fabrikada çalışmanın dini ibadetleri yerine getirme hususunda engel teşkil ettiğini ifade eden katılımcılarla birlikte, dini bilgiyi elde etme ve ibadetlerin yerine getirme hususunda arkadaş çevresinin önemli bir unsur olduğunu dile getirenler de söz konusu olabilmektedir.

Toplumsal yaşamın genelinde var olan tabakaya bağlı farklılaşmalar arkadaş seçiminde de etkin rol oynamaktadır. Çoğunlukla kendi yaşam biçimine, inancına, kişilik ve aile yapısına uygun kişilerle arkadaşlık kurma eğilimi çalışan kadınlarda da görülmektedir.

“Arkadaşlarımın hepsi namazlı abdestli bu da bizi etkiliyor tabi.”

(Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret).

Din olgusunun birey ve toplum üzerindeki etkisinin sadece dinsel alanla sınırlı olmadığı yapılan çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Wach'ın da ifade ettiği gibi, insanların kurduğu ya da kurumsal yapısından etkilendiği evlilik, aile, devlet gibi kurumlar genellikle toplumda yaygın olarak varlık gösteren dini tecrübenin ortaya koyduğu zihniyetle yakından ilişkilidir. Toplum da bu karmaşık ilişkiler ağı ile şekillenmektedir. Dinin kurumlar ve toplum

üzerinde yaygın etkisi İslam dini üzerinde daha belirgin olarak karşımıza çıkabilmekte (Wach, 1990: 53-54).

Bireyin yaşamı boyunca devam eden sosyalleşme süreci, dini değerler ve ritüeller üzerinde de etkisini göstermektedir. Toplum tarafından kabul görme, korunma, güven ve toplumla özdeşleşme adına, yaşadığı toplumun kültürel kodlarını ve dini inancını benimsemek durumunda kalan birey, sosyal çevrenin yaşam tarzını kişiliği ile bütünleştirmektedir. Gruba/ortama dahil olabilmek için *onlar gibi davranma* psikolojisi içerisine girmektedir. Dolayısıyla bazen bilinçli, bazen de koşullar gereği sosyal çevrenin davranış kalıplarını hayatına aksettirebilmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar, dini tercihin özel ya da kişisel olduğu söylemenin çokta doğru olmadığını, asıl olanın “*kişinin çevre koşullarının hazırlamış olduğu seçenekler arasında bir tercih yapma özgürlüğü olduğu*” şeklinde ifade etmektedirler. (Eren, 2007: 136).

6.1.2. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin olumsuz yönde etkisi olduğunu düşünenler

Bireyin yaşamı boyunca kaçınılmaz bir unsur olarak varlık gösteren toplumsal/sosyal çevre, tutum ve davranışlarının şekillenmesinde de etkin rol oynamaktadır. Birey üzerinde tahakküm kurarak kontrol mekanizması görevi üstlenen toplum, bireyin dini inancını/ritüellerini yerine getirmesi hususunda da etkisini hissettirmektedir. Toplum tarafından genel kabul görmüş değerler, kültürel kodlar, inanç biçimi bireyin yaşamında olumlu veya olumsuz şekilde yer almaktadır. İçinde bulunduğu yaşam koşulları doğrultusunda; toplumsal değerlerine, dini inancına vs. yön veren birey, davranışlarını da bu yönde şekillendirmektedir.

Geleneksel toplumlarda ev, aile, mahalle gibi dar alanda toplumsal değerlerini, kültürünü, dini inancını koruyabilen birey, modern yaşamın ürünü olan sekülerleşmenin etkisi

ile dini inancını ve yaşam tarzını yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Tüm toplumu etkisi altına alan değişim süreci, kadını da giz üzerine kurduğu dünyadan çıkararak yeni yaşam tarzı ile karşı karşıya getirmiştir. Bu süreçte kamusal alana dahil olan kadın, daha fazla görünür olmaya başlamıştır. Çalışma hayatının kadına sunduğu imkanların yanı sıra yeni yaşam tarzının beraberinde getirdiği bazı sıkıntılarda söz konusu olmuştur. Evindeki özel alandan çıkarak sosyal çevresini genişleten kadın, tüm yaşam tarzında olduğu gibi dini yaşayış biçiminden de tavizler vermeye başlamıştır. Öncelikle kılık-kıyafet ile başlayan değişim, kendisine namahrem olan erkeklerle aynı ortamda bulunmayı zorunlu kılarken, dini tutum ve davranışlarında aldığı kararları da değişime ve esnekliğe uğratmıştır.

Fabrikada istihdam edilen kadınlarla yapılan çalışmada, sosyal çevrenin dini hayat üzerindeki etkilerinin araştırılması yapılmaya çalışılmış, olumlu etkilerin olduğunu ifade edenler çoğunlukta olmasına rağmen, olumsuzluklarından yakınanlar olmuştur. Dini yaşam ve çalışma hayatı arasındaki ilişkiyi katılımcılar şu şekilde dile getirmiştir.

“Öyle bir ortamda çalışıyorsun ki yeri geliyor değişik hal ve hareketleri oluyor. İnsanı dinden çıkartıyorlar misal...” (Meryem, 26, Ortaokul, Evli, 3 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Dini olarak herkesin bilgisine güvenirdim ama işe girdikten sonra güvenilmeyeceğini anladım. Çünkü orda (fabrika) saygı, güven, merhamet asla yok. Küfür edenleri mi aran saygısızları mı? Kadınlar da erkekler de aynı vicdansız. Orda ana kızını kız anasını tanımaz, saygısızlık diz boyu.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

Katılımcıların söylemlerinden de anlaşılacağı gibi kadının kamusal alanda/çalışma hayatında yer alması, bazı sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Sanayisiyle ve bilhassa

bisküvi fabrikalarıyla ön plana çıkan ve özellikle eğitim seviyesi ve yaşam koşulları düşük olan çalışanların yoğunlukta olduğu Karaman'daki fabrika ortamında, bilhassa kadın erkek arasındaki iletişim ve ilişkilerde sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Genellikle ekonomik zorunluluktan dolayı çalışmak zorunda kalan kadınlar, içinde bulunduğu ortamda yaşanan uygunsuz tavır ve davranışlarından yakınmaktadır. Bu durum sadece Karaman'daki fabrikalarla sınırlı kalmamakta, toplumun hemen her kesiminde çalışan kadın için mağduriyet oluşturmaktadır.

Modernleşme ile önemini yitirmeye başlayan, geleneksel toplum yapısında kutsallık atfedilen aile ve din kurumu da değişimin kurbanı olmuştur. Büyüklere saygının ve bilhassa anne babaya itaatin ön planda tutulduğu geleneksel toplum yapısı, yerini “sözde” özgüven ile karıştırılan saygısızlığa bırakmıştır. Toplumsal ve dini değerlerden verilen tavizler insanlar arasında saygı, sevgi, güven kavramını değersizleştirirken, yeni değerlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. İnsanlar arasında yaşanan güven sorunu iletişim sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Küfür ve hakareti diline pelesenk yapan ve hegemonik erkekliğin bir unsuruymuş gibi toplum içerisinde bilhassa kadınlar arasında rahatlıkla kullanan erkekler de kadınların çalışma hayatında sıkıntıları ikiye katlamaktadır. Özel alanda kurduğu tahakkümü kamusal alanda da sürdüren erkekler, kadını çalışma ortamında da psikolojik ve fiziksel baskıya maruz bırakmaktadır. Tüm bu koşullar altında çalışmak zorunda kalan kadın, kendi kişiliğine, inancına, yaşantısına daha yakın arkadaşlar tercih etmektedir.

6.2. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaşlarının ya da sosyal çevrenin etkisi olmadığını düşünenler

Çalışma hayatına girdikten sonra dini yaşamı ile ilgili aldığı kararlarda arkadaş çevresi ve sosyal çevrenin etkisinin söz konusu olduğunu ifade edenler olduğu gibi, hiçbir etkisinin olmadığını savunanlar da söz konusudur. Ancak şu bir gerçektir ki, birbirleri ile etkileşimi ve iletişimi fitratı gereği zorunlu olan insan, çalışma ortamı içerisinde, sosyal çevresinin ve

arkadaş ortamının bir nebze de olsa etkisi altında kalmaktadır. Yapılan çalışmada bazı kadınların “Etkisi olduğunu düşünmüyorum” ya da “Hiçbir etkisi olamadı” şeklindeki düşünceleri, görüşmenin devamında çelişki niteliğinde bir anlam ifade etmektedir.

“Hiç olmadı, yani ama mesela büyüklerimizden terbiye almamız (!), benim 40 yaşlarında arkadaşlarım var. Her hangi bir şeyde örneğin eşimle bir sorunum olduğu zaman şöyle yap günah olur, böyle yap yoksa günah olur diyebiliyorlar yani. Kısaca sana bunu söyleyebilirim.”(Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1Çocuk, 3 bin)

Zeynep’in düşünceleri, sosyal çevrenin tutum ve davranışların şekillenmesi üzerindeki etkisinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Çalışma hayatına dahil olan kadın içinde söz konusu olabilen bu durum, olumlu ya da olumsuz içinde bulunduğumuz ortamın davranış kalıpları ve düşüncelerinden etkilenmenin zorunlu sonucunu yansıtmaktadır.

Bazen dini bilgisine bazen yaşına, bazen de görüşlerine önem verdiğimiz insanlar hayatımızda mutlaka vardır. Fabrikada çalışan kadınların boş zaman problemleri onları dışarıdaki hayatta kendilerine zaman ayırabilme ve dini bilgi öğrenebilme hususunda kısıtlamaktadır. Zaman ve mekana bağlı oluşan bu problemler, içinde bulunduğumuz ve sıkça birlikte olduğumuz insanlarla iletişimi, bilgi alış verişini zorunlu kılmaktadır.

Zeynep’in günah ve sevap (!) kavramını öğrenebileceği kişiler kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen, belki dini inanç ve ibadet bağlamında kulaktan dolma bilgilere sahip “abla” tecrübesinden öteye gidememektedir. Zaman mefhumunun darlığından yakınan, işi ve evi arasında iş yükü altında ezilen kadın, dini bilgileri ilmi haller ve asıl kaynaklardan öğrenmeye zaman bulamamaktadır. Daha çok geleneksel değerlerle karıştırılan ve geleneksel hale getirilen dini ibadet ve ritüeller, asıl şeklini kaybetme riski ile karşı karşıya kalmaktadır.

Kamusal alana dahil olan kadın için dini inancını ve ibadetlerini öğrenme işlevi çalışma ortamı ile sınırlı kalmaktadır.

Çalışma arkadaşlarının, dini yaşam tarzı anlamında hiçbir etkisi olmadığını belirten kadınlar, çoğunlukla dini düşüncelerini, tutum ve davranışlarını tasvip etmedikleri arkadaşları ile aralarına set koymaya çalışarak, kendi yaşam tarzına yakın olanı tercih etmektedirler. Aynı ortamda çalıştığı arkadaşlarının çok farklı davranışlar sergilediğini, dini ibadetleri yerine getirme hususunda bilinçsiz olduklarını ifade eden kadınlar bu durumu şu şekilde dile getirmektedir.

“Çok fazla değişiklik olmadı çünkü orda çok karışık insanlar var, iyi ibadet yapanlarda var bilinçsiz kılanlarda var. Namazda kurallara uymayanlar var bazıları erkekler gibi kılıyor mesela uyaramıyorsun, bilinçsizler ama hangi birini uyaracaksın.” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Ekonomik sıkıntılardan dolayı erken yaşta çalışmak durumunda kalan kadınlar, dini bilgilerini daha çok aile, arkadaş, sosyal çevre gibi ortamlardan edinebilmektedirler. Çalışma koşullarının ağır olması, zaman ve mekan hususunda yaşanan sıkıntılar, dini inanç ve ibadetler anlamında bilgi edinebilmeyi daha da zora sokmaktadır. Çalışma hayatıyla birlikte dini inançtan verilen tavizler, sadece ibadetlerle sınırlı kalmamakta, din ritüeller ve yaşam tarzında da silikleşmeleri beraberinde getirmektedir. Yaşanan bu değişimler, Mümin kardeşinin hatalarını görmezden gelerek *kafasını kuma gömen*, dini inancını ve yaşam tarzını değiştirerek sekülerleşen, yeni toplum anlayışını da beraberinde getirmektedir. Yaşanan toplumsal değişimle birlikte Hz. Muhammed (sav)’in

“Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir.” (Buhari, Müslim, İmân 78, Tirmizî, Fiten 11; Nesâî, İmân 17)

“Mümin, kardeşinin aynasıdır. Onda bir ayıp gördüğü zaman onu düzeltir.” (Ebu Davud, Edeb, 49).

Hadislerine hayatında yer vermeyen yeni Müslümanlık (!) anlayışı ortaya çıkmıştır. Üzerine düşen sorumluluğu daima karşı tarafa yükleyerek, *“bana dokunmayan yılan bin yaşasın”* düsturunu hayat tarzı haline getiren sözde Müslümanlar’ ın sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

Modernizmle gelen değişim, toplumsal değerlerimizi yavaş yavaş bizden alırken dini değerlerimizi de silikleştirmeye başlamıştır. Özellikle kadın üzerinden değerlendirecek olursak, çalışma hayatı ile gelen değişim rüzgarı kadına yeni imkanlar sunarken, dini değerlerini de sekteye uğratmıştır. İş temposu ve zaman sıkıntısından dolayı verilen tavizler önceleri vicdani huzursuzluk oluştururken, zamanla daha da duyarsızlaştırmıştır. Samimiyetsizlik ve çıkar üzerine kurulan ilişkilerin yaygınlık kazandığı günümüzde, dini inancın ve değerlerin gereği gibi yaşan(a)maması, dindar kadının yeni yaşam tarzı olarak seküler dünyada yerini almıştır.

Yoğun iş temposu içerisinde birbirleri ile iletişimi sınırlı hale gelen kadınlar, zamanla yozlaşarak kendisini sosyal çevreden soyutlamaya başlamıştır. Sadece insani ilişkileri değil dini ibadetleri hususunda da sıkıntı yaşayan kadınlar, iş hayatının hengâmesinden sıkılarak kendi dünyasına çekilmeyi arzu eder hale gelmiştir. Çalışma hayatına dahil olmakla tüm hayatının değişeceğini hayal eden kadın, arzu ettiği yaşamı ve konforu elde edememiş, orada

da kadın olmanın getirdiği zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Zamanının büyük çoğunluğunu makinelerle geçiren kadın, dini ibadetleri yerine getirme hususunda birçok zorlukla karşı karşıya kalmıştır.

“Hiçbir etkisi olmadı. Zaman yok pek ortamlara katılamıyorum, makinelerin başından ayırlamıyorum ki, zaman yok bizde dakika ile çalışıyoruz o yüzden nasıl etkilesin ki.”(Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“İşten kaldığımda dini ibadetlerime daha çok dikkat edeceğimi düşünüyorum. İşe giderken oraya mı adapte olacağım dini yaşantıma mı? Bu yüzden oradaki ortamdansa evimde dini yaşamayı tercih ederim.”(Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Çoğunluğunu düşük ve orta gelirli ailelerin oluşturduğu bu çalışmada, fabrika ortamından memnun olmadığını belirterek ekonomik zorunluluktan dolayı çalışmak durumunda kalan kadınların sayıca fazla olması dikkat çekicidir. İş yükünün ağırlığı, zaman ve mekan problemi, kadın-erkek ilişkilerinde yaşanan uygunsuz davranışlar, kadınların dini hassasiyetlerini değişime uğratmaktadır. Çalışan kadına karşı oluşan önyargılar, ibadetleri tam anlamıyla eda edememe ve kadın olmanın hassasiyetlerinden verilen tavizler kadını yeniden eve dönüşe zorunlu kılmaktadır. Toplumsal değerlerinin ve dini inancının dış dünyada zarara uğradığı kanısına varan kadın, yeniden kabuğuna çekilmeyi tercih ederek, kendisini korum altına almayı hedeflemektedir.

7. Dini İbadetleri Yerine Getirebilmesi ve Çalışma Hayatı

Çalışma hayatı dini ibadetlerinizi yerine getirmede engel teşkil edip, vicdani sorumluluk hissettiriyor mu?

7.1. Çalışma hayatının, dini ibadetlerini yerine getirme hususunda engel teşkil edip, vicdani sorumluluk yaşadığını ifade edenler

Çalışma hayatına başladıktan sonra dini ibadetler hususunda yaşanan sıkıntılar hemen her katılımcı tarafından belirtilmiştir. Özellikle namaz ibadetinin yerine getirilmesi hususunda türlü sıkıntılarla karşılaşan kadınlar, dini inançlarından taviz verdiklerini dile getirmektedirler. Çalışma hayatında karşılaşılan zaman ve mekan problemi, kadınları ibadetlerini eda etme konusunda zora sokarak, vicdani huzursuzluğa sürüklemektedir.

Çalışma hayatıyla birlikte ibadetlerinden, inancından, değerlerinden ödün veren dindar kadın, namazlarını, sünnetleri terk ederek veya kısa sureler okuyarak kılmak zorunda olduğunu dile getirmiştir. Zor şartlarda alınan abdest ve hızlı kılınmak zorunda kalınan namaz, çoğu zaman terk edilip çoğu zaman dakikalara sığdırılmaya çalışılarak, feyzini yitirmeye başlamıştır.

Kırsal toplum yapısı niteliğine sahip çalışma alanımızda, yaşam koşulları ve ekonomik zorunluluk dolayısıyla çalışmak zorunda kalan kadınlar çoğunluktadır. Yaşadığı bu zorunluluk, kadını çalışma hayatı ve dini yaşam arasında tercih yapmaya mecbur bırakmıştır. Çalışma hayatının “uzaktan hoş gelen sesi” ve ekonomik özgürlük hayaliyle çıktığı bu yolda, dini değerlerinden ödün veren kadınlar, yerine getiremedikleri ibadetleri hususunda rahatsızlık duymakta, ancak bu durumu meşrulaştırma eylemi içerisine girmektedirler. Dindar kadının dini vecibeleri yerine getirmesi için zaman ve mekanın ihtiyaçları doğrultusunda olması gerekmektedir. Dindar kadın dini ibadetlerinden ne pahasına olursa olsun ödün vermemelidir. Ancak çalışma hayatı içerisinde böyle bir durumla karşı karşıya kalan kadın,

psikolojik anlamda huzursuzluk hissederek vicdanını sorgulamakta ve kendisini suçlu olarak nitelendirmektedir.

Dini emirler ve resmi yasaklar arasında sıkışıp kalan kadın, sürekli kaygı ve tedirginlik yaşamaktadır. Yaşadığı sıkıntılar kadını dini anlamda huzursuzluğa ve manevi boşluğa iterken, işine adapte olabilmesi hususunda da sıkıntıya sokmaktadır. Namazından, orucundan, genel anlamda dini değerlerinden verdiği taviz gün geçtikçe artarken, kadın hem ruhen hem bedenen daha yorgun bir hale gelmektedir.

Dini ibadetleri yerine getirme konusunda bilhassa zaman sıkıntısı yaşayan kadınlar, yaşadığı sıkıntıları şu şekilde dile getirmektedirler;

“Çalışmak dini ibadetimi yerine getirmeme engeldir. İster istemez el işinde çalışıyorsun, çoğu vakit namaza gidemiyorsun, makineler geliyor, makineler karışık oluyor, yeri geliyor eleman olmuyor, gidemiyorum. Tabi ki vicdanen huzursuz oluyorum bu durumda.”
(Meryem, 26, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“İsteyeni namaza abdeste gönderirler, ama kısıtlı oluyor tabi. Bazen iş yetişmiyor, makine kapanmıyor o yüzden pek fazla göndermek istemezler. Mesela adam namaz kılmaz sırf dinlenmek için namaz kılacam deyip gider. Onların yüzünden bizi de namaza göndermek istemezler.” (Semra, 27, İlkokul, 2 Çocuk, 3 bin)

“Çok fazla engel olmuyor ama olduğu zamanlarda oluyor. Elin işindesin sonuçta, her zaman yapamıyorsun. Bu durum beni vicdanen huzursuz ediyor tabi ki.” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Vicdanım rahat değil, çoğu zaman izin vermezler ya da zoru zoruna gönderirler, bu yüzden her zaman namaza gidemem.” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret)

“Vicdanen rahatsızım. Arada namaz kılamıyorum çoğunlukla kılarım ama alev acele zaten gönüllü göndermek istemezler namaza.” (Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

“Evet ediyor. Zaten vicdan merhamet kalmıyor. İşin yoğunluğundan namaz kılmaya gidemiyoruz, çok zor ve gönülsüz gönderirler.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret)

“Zamanım olmadığı için ibadetlerimi yapamıyorum. Vicdanen tabi ki huzursuz oluyorum, sırf vakit yüzünden namaz kılammak beni üzüyor.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

Çalışma hayatı insanların zamanını azaltırken, gündelik yaşamdaki yoğunluğunu da arttırmıştır. Artan yoğunlukla birlikte kendisine zaman ayıramayan çalışan kadın, maddi ve manevi imkânları elinde tutmak adına, dini hassasiyetinden ödün vermeye başlamıştır. Çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’de ve özellikle geleneksel muhafazakar yapıya sahip olan Karaman’da, makinelerin ve iş ortamının yoğunluğuna bağlı olarak verilen tavizlerin boyutu dini inanca verilen değeri (!) de gözler önüne sermektedir. Dindar kadının namaz kılmasına çok fazla müsaade etmeyen işveren ile kendi çıkarlarına dini alet ederek, namaz kılmadığı halde, işten kaytarmak adına namaza gitmeyi bahane edenler de ayrıca dikkat çeken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin tercihleri doğrultusunda hayatında yer edinen dini yaşam, bu tür davranışlarla hafife alınmakta ve gerçek anlamda ibadetlerini yerine getirmeye çalışanları da zan altında bırakmaktadır. Dolayısıyla kendisini dindar olarak nitelendiren çalışanlar arasında güven duygusu sarsılmaktadır.

Çalışma saati içerisinde makinelerin başından ayrılamadığı için namazlarını terk etmek zorunda kalmaları sadece çalışan kadını değil, zaman zaman işvereni de vicdani anlamda rahatsız etmektedir. Hem kendisi namaza gidemediği için hem de çalışana izin veremediği için huzursuzluk duyduğunu ifade eden Zeynep, düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir;

“Ediyor, mesela iskarta (defolu ürün) çok çıktığı zaman gidemiyoruz.

Hem gidemiyoruz hem de makinedeki elemanları gönderemiyoruz.

Ben ustabaşı yardımcısıyım. Vicdanen huzursuz ediyor tabi.”(Zeynep,

23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin)

Çalışma hayatının getirdiği roller ile dini inancın gerektirdiği roller arasında denge kurmaya çalışmak, kadın için bir takım psikolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. Kurumun en üstündeki amirinden tepki almama, işini iyi yapma, aşağılanmama gibi korkular kadını kendi dini inancından ve sorumlu olduğu diğer kadınların ibadetlerinden alıkoyma davranışına götürmektedir. Kendi ibadetlerinden verdiği taviz ve inisiyatifine bağlı olarak verilen tavizler, kadını vicdan muhasebesi ve suçluluk duygusu ile baş başa bırakmaktadır.

Çalışma hayatıyla birlikte sorumlulukları iki kat artan kadın, iş hayatı, ev işleri, çocuk bakımı vs. yükün altına girmiştir. Yeni yaşam tarzıyla birlikte kaybedilecek şeylerinin de çoğalması dindar kadını mücadeleden alıkoymuş, içinde bulunduğu durumu kabullenmeye iterek pasifize etmiştir.

“Ediyor. Mesela beş vakit namazın beşini de kılamıyorsun, vaktin ikisi

gidiyor yani. Fabrikada oruç sıkıntı oluyor, gündüz vardiyasında hele

de bayıldığımı bilirim ben. Ortam aşırı sıcak şöyle böyle değil,

fırınların sıcaklığına dayanamıyorsun, nutkun tutuluyor. Vicdanen

huzursuz ediyor tabi etmez olur mu? Namazını kılamıyorsun, orucunu

tutamıyorsun.” (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Yapılan bu çalışmada, görüşme yapılan kadınlar, çalışma hayatı öncesi ölüm kalım meselesi haline getirdikleri namaz ve oruç gibi ibadetlerini rahatça kazaya bıraktıklarını, hatta yerine göre terk ettiklerini ifade ederek, çalışma hayatı ile birlikte gelen değişimin, dini yaşamları üzerindeki etkilerini dile getirmektedirler. Çalışma hayatı ile başlayan değişim kadınların öncelikleri de değişime uğramıştır. Gündelik yaşamlarında hayatlarının merkezine koydukları dini ibadetleri ve pratikleri çalışma hayatının yoğun temposu içerisinde ikinci plana iterek, durumu meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Önceleri tam anlamıyla eda edilmeye çalışılan namaz, zamanla kısa surelerle kılınmaya başlanmış, daha sonra sünnetler terkedilerek yarımlaştırılmış ve en sonunda kazaya bırakılmış, hatta terk edilmeye başlanmıştır.

Konjektürel şartlar gereği değişim içerisine giren kadın, yaşamının her alanında tavizlerle karşı karşıya kalmıştır. Verilen tavizler kadını vicdani huzursuzluğa mahkum ederek, kendisiyle muhakeme etmesine neden olmuştur. Zamanla içinde bulunduğu koşullara uyum sağlayan dindar kadın, artık rahatsızlık duymamaya başlamıştır. Kamusal alanı dönüştürme çabası yerine, kamusal alanın çarkı içerisinde koşullara uygun davranış sergilemeyi tercih eden dindar kadının öncelikleri de zamanla değişime uğramıştır. Bir taraftan dini değerlerini muhafaza etmeye çalışırken, diğer taraftan da toplumsal değişim sürecinin ürünü olan seküler anlayışı içselleştiren kadın, yeni kimlik arayışı içerisine girmiştir (Ünalın, 2014: 160). Kamusal alana dahil olmak mı? Yoksa dindar kalabilmek mi? İki değer arasında sıkışıp kalan kadın, modernizmle ve sanayileşme ile ortaya çıkan sekülerleşmenin kurbanı olmuştur.

Gündelik yaşamda birçok rolü üstlenen kadın, en önemli ve kutsal görevi olan annelik rolünü aksatmanın da vicdani huzursuzluğunu yaşamaktadır. Nitekim çocuğunun yemeğini hazırlama ev işlerine öncelik verme pahasına namazına feda eden anneler gibi Hatice'nin söylemleri de bu durumu açıklar niteliktedir.

“Vicdanen huzursuz ediyor, çoğu zaman namazları kaçıırıyoruz, dinlenme saatlerinde namaz kılamıyorum. Uyandığımda iş saati yakın oluyor çocuklara yemek hazırlamam gerekiyor, zaman kalmıyor. Allah günah yazmasın bazen çocuklara yemek mi yapayım namaz mı kılayım diye düşünüyorum sonra iki tane çocuğun aç kalmasına içim el vermiyor Allah affeder diye düşünüyorum ve kılamıyorum. İş yerine gittiğimizde de direkt işe başlıyoruz ve namaz kılma şansın yok, çok rahatsız oluyorum.” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Ağır iş yüküne vardiyalı sistem de eklenince kadın daha da yoğun bir tempo içerisine girmektedir. Aynı sistemde erkek evine geldiğinde dinlenebilirken, kadın uykusundan ve en önemlisi ibadetlerinden ödün vererek eşine ve çocuğuna karşı sorumluluklarını yerine getirme çabası içerisine girmektedir. Gündelik hayatın önemli rollerinden biri olan çocuk bakımı, çalışan annelerin yaşadığı sorunların başında gelmektedir. Eşlerinin ev işlerinde destek olmamaları da kadınlar için ayrıca sorun teşkil etmektedir. Geleneksel toplum yapısını yansıtan ve hegemonik erkekliğin ön planda olduğu çalışma alanımızda, bu durum sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma koşulları çoğunlukla enformel yapıya sahip fabrikalı kadınlar, doğum izni, emzirme saatleri, kreş ve bakım hizmetleri gibi yasal haklarından da mahrum edilmektedir. Dini yaşamdan verilen tavizlerle birlikte aile hayatından verilen tavizler anne, baba, çocuğu iletişim sorunları yaşamaya itmektir. İş, eş ve çocuk arasında kurulmaya çalışılan denge, aile içi çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Kıray'ın ifadesi ile *“aile zamanından iş yeri zamanına geçiş”* aile düzeni sekteye uğratmıştır. Geleneksel toplum için kutsallık atfedilen aile yapısındaki çözümler, dini inancın gereğini tam anlamıyla yerine getirememesi ve beraberinde gelen pek çok sorun, kadınları içsel boşluğa ve tükenmişlik duygusuna

sürüklemektedir. Yaşanan hızlı değişim ve çalışma hayatı kadını dönüştürürken, psiko- sosyal ilişkilerini de çıkmaza sokmuştur.

7.2. Çalışma hayatının, dini ibadetleri yerine getirme hususunda engel teşkil etmediğini düşünenler

Yapılan çalışmada, kadınların çoğu çalışma hayatının dini ibadetlerini yeri getirme hususunda engel teşkil ettiğini dile getirirken, azınlıkta olan bir grup kadın ise engel teşkil etmediğini ifade etmiştir. Bir çok katılımcı kendisini dindar olarak nitelendirirken, bazı katılımcılar bu dindarlık çizgisi içerisine namazı, orucu ve diğer ibadetleri dahil etmemekte, hatta çalışma ortamının ibadetlerini yerine getirmede engel teşkil etmediğini, keyfi olarak namaz kılmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla, kişiden kişiye değişen dini inancın boyutu ve algılanışı farklı yorumları da beraberinde getirmektedir.

“Çalışma hayatı dini ibadetlerime engel teşkil etmez. Ustalardan izin alırsın izin verirler, hiç sıkıntı yapmazlar, sıkıntı yaşamadım bu konuda.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Normalde engel teşkil etmiyor, namaza gönderirler ama ben kılmıyorum.” (Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Etmez, dinimizi her yerde yaşarız etmez yani. Namazda kısıtlama yapmazlar yani.” (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

İlk önce ailede daha sonra okul ve sosyal çevrede öğrenilen dini eğitim, bireyin dünyasında farklı şekillerde yer edinmektedir. Kimileri için dini inanç, farz olan ibadetleri yerine getirme, davranışlarına, kılık-kıyafetine ve yaşam tarzına dini emir ve yasaklar doğrultusunda yön verme olarak ağılanırken, kimileri içinse sadece “kimlikte” Müslümanlık olarak yer edinmektedir. Kendisini dindar olarak nitelendirdiği halde dini vecibeleri yerine

getirmeyen dindar (!) kadınlar, “*benim kalbim temiz*” söylemini diline pelesenk yaparak vicdanını rahatlatma çabası içerisine girmektedirler.

Çalışma hayatı ve buna bağlı olarak artan sorumluluk birçok kadını ibadetlerinin edası konusunda sıkıntıya sokmaktadır. Bazı kadınlar, dini ibadetlerini yerine getirirken çalışma hayatında sıkıntı ile karşılaşmadığını, kişinin isteği doğrultusunda her yerde ibadetlerini yerine getirebileceğini ifade etmektedirler. İşverenin ve çalışanın takva derecesine göre değişen dini algılayış biçimi, bireyin tutum, davranış ve beklentilerine göre farklı şekillerde yorumlanabilmektedir. Dindarlık ve dindar yaşam tarzı göreceli bir kavram olarak farklı yorumlarla karşımıza çıkmaktadır.

8. Erkeklerle Aynı Ortamda Çalışmanın “Dini Anlamda” Değerlendirilmesi

Erkeklerle aynı ortamda çalışmayı “dini anlamda” nasıl değerlendirirsiniz?

Yapılan görüşmede, katılımcıların tamamına yakını erkeklerle aynı ortamda çalışmanın olumsuzluklarına vurgu yaparak, bu hususta yaşadıkları sıkıntıları dile getirmektedirler. Yaşam koşulları gereği çalışmak zorunda olduğunu belirten kadınlar, özellikle erkeklerle aynı ortamda çalışmanın dezavantajlarından yakınmaktadırlar. Görüşmede, yöneltilen birçok soruya farklı cevaplar vermelerine rağmen, erkeklerle aynı ortamda çalışma konusunda ortak sorunlara değinen kadınlar, yaşadıkları zorlukların boyutunu gözler önüne sermektedirler.

Toplumsal yapısı itibari ile geleneksel muhafazakar niteliğe sahip Karaman’da kadınlar, karşı cinsle çalışmanın sıkıntılarında ve yaşadıkları huzursuzluktan yakınmaktadırlar. Genel itibariyle toplumun tamamını kuşatan toplumsal cinsiyetçi söylemler, sadece Karamanlı kadının sorunu olarak değil tüm kadınların sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gündelik yaşamında evin hizmetçisi, eş, anne, gelin vs. gibi rolleri üstlenen kadın, çalışma hayatına dahil olduğunda hak ettiği değeri elde edeceğini umut etmiştir. Ancak

toplum tarafından daha çocuk yaşta biçilen roller, kadını çalışma hayatı içerisinde de özgür bırakmamıştır. Çalışma hayatına dahil olan kadının yükü daha da artarak ikiye katlamış ve kadın, bir kez daha cinsiyetinin bedelini ödemeye mahkum edilmiştir.

Çalışma hayatında yer alan kadınlar, mesai saatleri boyunca erkeklerle aynı ortamı/odayı paylaşmak durumunda kalmış, hatta kimi zaman işi gereği yakın temas kurmak zorunda kalmıştır. Görüşmeye katılan birçok kadının ifadesinde ortak bir sorun olarak görülen ürün alış verişi gibi durumlarda el temasının olması, yakınından geçerken bedenine dokunması kadınları bir hayli rahatsız etmektedir. Yapılan görüşmelerdeki ifadeler, karşılaşılan sıkıntıların apaçık göstergesidir.

“İyi bir şey değil tabi. İster istemez yanından geçerken sana temas edebiliyor. Konuşuyorsun günah, mesela makine bozulduğunda diyebiliyorsun şu makineye bakar mısın diye, ondan sonra hani her şeyde konuşabiliyorsun. Zaman zaman da abi kardeş gibi bi şey oluyosun yani.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin).

“İyi değil mantiken, ama çalışmak zorundayız. Ürün alış verişine elimize temas ediyorlar rahatsızlık duyuyorum” (Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

Katılımcıların birçoğu dini anlamda erkeklerle aynı ortamda çalışmanın yanlış olduğunu ifade etse de içinde buldukları yaşam koşulları onları toplumsal ve dini değerlerinden taviz vermeye mecbur bırakmaktadır. Çalışma ortamı içerisinde her ne kadar mesafeyi korumaya çalışsalar da bazı durumlarda kaçışın mümkün olmadığını ifade eden kadınlar, yaşadıkları olaylar karşısında vicdanen huzursuzluk duymaktadırlar. Çalışma koşulları gereği aynı ortamda bulunmak durumunda kalan kadınlar, bazen kendi kabuğuna

çekilerek, bazen de de göz göze gelmemek için özel çaba sarf ederek kendisini koruma altına almaktadır.

“Şimdi! Senin kendi tercihine göre değişiyor biliyor musun abla... Kimi kadınlar var erkeklerle sıkı fıkı, sen varsın bir köşede sessiz durusun. Çalıştığın yerde erkek olacak ama az olacak, hani pek karışmayacak sana, lavabali olmayacak çok fazla.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

“Erkeklerle aynı ortamda çalışmayı tercih etmiyorum açıkçası. Ayrı çalışmak daha iyi mantiken, yani bu benim fikrim. Ama yeni nesil...? Ama ayrı çalışmayı isterdim, herkes ister. Mesela yaa nasıl diyim sana (çekingen, tedirgin) bayan erkek ilişkisi gözümüzle görüyoruz bi nevi çoğunu (uygunsuz davranışlar). Bir birlerine hal ve hareketleri, olumsuz davranışları, ukalalıkları, lavabali, dengesiz konuşma tarzı.” (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Geleneksel toplum yapısında kadın ve erkeği çeşitli rollerle ayıran anlayış, kadına yüklediği ağır sorumlukları erkeğe yüklememiştir. Özellikle, geleneksel toplum yapısının vazgeçilmez değerlerinden biri olarak nitelendirilen *namus* algısının, sadece kadına özgüymüş gibi tezahür edilmesi bu durumu apaçık ortaya koymaktadır. Evde, işte, sokakta vs. girdiği her ortamda *namusuna sahip çıkma* görevinden kadını sorumlu tutan anlayış, erkeği yücelten tutum ve davranışlarla ona, her yolu mubah kılmıştır. Daha çocuk yaşta toplum tarafından biçilen bu rol, kamusal alanda da kadın için yerini almıştır. Çalışma ortamındaki uygunsuz davranışların tek sorumlusu kadın olarak görülmüş ve kadın her zamanki gibi *günah keçisi* ilan edilmiştir.

Tüm bu yanlış tutumların sorumlusunun kadınlar olduğunu dile getirenlerin yine kadın olması da ayrıca bir sorun teşkil etmektedir. Connell'ın (1987), "işbirlikçi kadın" veya "suç ortağı kadın" olarak nitelendirdiği bu kadınlar, yaşanan *namussuzlukların* faturasını sadece kadına, yani hemcinsine kesmektedir. Toplum tarafından daha çocuk yaşta nakşedilen "namus" algısı kadının yaşamında ilk sıralarda yer almaktadır. Gündelik yaşamının her alanında bu sorumluk bilincini üstlenen kadın, çalışma hayatı içerisinde de namusunu koruma göreviyle yükümlü kılınmaktadır. Erkeğin hal ve hareketlerini sorgulamayarak *o, erkek ne yapsa mubahtır* anlayışını bizlere aşıl原因an toplum yapısı, kadını sadece erkeklerle değil, kendi hemcinsi ile tahakküm altına almaktadır.

"Namus namına hiçbir şey kalmıyor, onu öğretiyorlar adama. İster istemez dinini de zedeleniyor." (Meryem, 26, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

"...Kendinden bir şey olmazsa erkeklerden bir şey olmaz, kendinle hareketlerinle alakalı kendinden olursa olur." (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

"Şimdi bazıları (kadınlar) vardır işte öyle!...(tedirgin, çekingen bir tavırla) anlatamayacağım. Bende bir şey yok, kendinden bir şey olmadı mı sorun olmaz ama bazı insanlar var? Hepsi farklı yani. Ben kendi adıma konuşuyorum aslında. Her insanın huyu bir olmuyor, edebiyetle çalışanda var edepsizlik yapanda." (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Şimdi! Senin kendi tercihine göre değişiyor biliyor musun abla...

Kimi kadınlar var erkeklerle sıkı fıkı, sen varsın bir köşede sessiz

durusun...” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Fabrika ortamının ahlaki sıkıntılarından dert yanan, Karaman’da artan boşanma oranlarının sebebi olarak fabrikaları gören ve bu ortamda bilhassa kadınların “ayartıcı” “fettan” rolü üstlendiklerini savunan katılımcılar dikkat çekmektedir. Tarih boyunca fesat kaynağı, baştan çıkarıcı, fettan gibi sıfatlarla nitelendirilen kadın, çalışma ortamında da farklı bir muamele görmemektedir. Özellikle hemcinsleri tarafından yapılan bu yakıştırmalar hegemonik erkekliliği yüceltirken, kadını cinsiyeti ve bedeni ile ön plana çıkarmaktadır.

“Hoş değil ama dikkat edene bağlı. En çok kollarımı sıvayınca rahatsız oluyorum sıvamasam iş yapamıyorum sıvasam erkekler var çok huzursuz oluyorum. Kadınları inceliyor mesela kadınların oturuş şeklinden bile bir şeyler arıyorlar. Yemekhanede sıra beklerken, sonra dar kıyafet giyenleri süzüyorlar, kilolu kadınların vücutları belli oluyor iğrenç şekilde süzüyorlar...” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin).

Geleneksel toplumun kadına yüklediği bir diğer sorumluluk, erkeklerle konuşmanın yanlış olduğu hatta günah olduğu bilincini yerleştirmesidir. Dini değerleri, kendi kültürel kodlarına göre şekillendiren toplum, “günah” “sevap” kavramını da kendi toplumsal değerleri ve yaşam tarzına göre belirlemektedir. Dinin gelenekselleştirilerek yalan yanlış yorumlandığı günümüzde, müfessirlerin erkek olmalarından kaynaklı cinsiyetçi söylemlere de sıkça rastlanmaktadır. İslam dini kadına ve erkeğe eşit sorumluluklar yüklemiş, hatta kadını daha değerli kılmıştır.

Erkeklerle konuşmayı günah olarak nitelendiren geleneksel muhafazakâr yapı, bu hususta da kadına sorumluluk yüklemiştir. Edep ve hayâ çerçevesinde sınırlarını koruyarak, erkeklerle iletişim kurmayı sakıncalı görmeyen İslam dini, toplumsal değerlerin ve kültürel kodların gölgesi altında yanlış yorumlanabilmektedir.

“...Konuşuyorsun günah, mesela makine bozulduğunda diyebiliyorsun şu makineye bakar mısın diye ondan sonra hani her şeyde konuşabiliyorsun. Zaman zaman da abi kardeş gibi bi şey oluyosun yani. (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 3 bin).”

“Dinen uygun olmadığını düşünüyorum. Erkeklerle konuşsan kötüye çekiyorlar, konuşmasan derdini anlataman, baksan günah. (Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret).

Zeynep ve Ayşe'nin ifadesinden ve benzer söylemlerden de anlaşılacağı gibi asıl sorun, erkeklerle konuşmanın günah (!) olması değil, toplum ya da çalışma ortamındaki arkadaşları tarafından yanlış anlaşılacağı kaygısıdır. Eşi ile aynı ortamda çalışan kadınlar yabancı erkeklerle iletişim kurma hususunda dini değerlerden daha fazla eşinin tepkisini çekmemek adına davranışlarını kontrol altına aldığını ifade etmektedir. Zaman zaman dini değerlerin önüne geçen toplumsal değerler, kadınlar üzerindeki tahakkümünü çalışma hayatında da sürdürmektedir.

“...Eşimle biz aynı ortamda çalışıyoruz, o görmesin, yanlış anlamasın, bir şey yapmasın diye kendimi geri çekerim ve uzakta dururum. Dini yönden hiç düşünmedim açıkçası. Tabi kendime de sınır koyarım bu konuda.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Çalışma ortamında yanlış anlaşılmalara meydan vermemek adına erkeklerle iletişim kurarken abi-kardeş rolüne bürünerek kendisini koruma altına alan kadınlar da dikkat

çekmektedir. İşi gereği erkeklerle iletişim kurmak zorunda olduğunu ve bu durumdan rahatsızlık duyduğunu dile getiren kadınlar, yanlış anlaşılma korkusu ile karşı karşıya kalmaktadır. Çalışma ortamında erkeklerle iletişimi zorunlu olan kadın sınırlarını korumak ve yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için kadınlığını, hanımefendiliğini bir tarafa bırakarak “bacı” kalkanına sığınmak zorunda kalmıştır (Aktaş, 2005: 1).

“...Konuşuyorsun günah, mesela makine bozulduğunda diyebiliyorsun şu makineye bakar mısın diye ondan sonra hani her şeyde konuşabiliyorsun. Zaman zaman da abi kardeş gibi bi şey oluyosun yani. (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin).”

İçinde bulunduğu toplumun değer yargıları gereği yabancı erkeklerle iletişimi hoş karşılanmayan hatta günah olarak nitelendirilen kadın, kendisini “bacı” söylemiyle koruma altına almaya çalışmıştır. Yabancı erkelerle mesafenin sembolü olan “bacı” kavramı namusunu korunmanın somutlaştırılmış halini ifade etmektedir. Bir taraftan toplum içerisinde kızların cinsiyetine vurgu yapan “bacı” söylemi, diğer taraftan kadın-erkek arasındaki ilişkiye mesafe koymanın aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bacı, aynı zamanda kadını dış etkenlerden, yabancı erkeklerden koruyan kalkandır. Ayrıca toplumun handikabı sayılan bu söylem, Müslüman kadının namusudur (Aktaş, 2005: 1-4).

Çalışma hayatına dahil olan kadının, sosyal çevresi ve yaşam tarzı da değişime uğramıştır. Kamusal alana dahil olurken bazı değerleri evinde, mahallesinde yani özel alanında bırakmak zorunda kalan kadın, yeni yaşamında hanımefendi, bayan gibi modern (!) söylemlerle muhatap olmuştur. Bu söylemler bir taraftan kadına kendisini daha değerli hissettirirken, diğer taraftan erkeklerle arasına koyduğu sınırı esnekliğe uğratmıştır. Namusu sadece kadın üzerinden değerlendiren toplum algısı, çalışma hayatına dahil olmuş kadın için yeni unvanları ve söylemleri uygun görmüştür. Namahrem erkeklerin bakışlarından korunmak

için üstlendiği “bacı” rolü zamanla değişime uğrarken, kadın da bu süreçte kabuk değiştirmeye başlamıştır. Modernizm, sanayileşme ve buna bağlı olarak gerçekleşen sekülerizm, kadının bakış açısını toplumsal ve dini değerlerin dışında bir yerde konumlandırmayı başarmıştır.

Çalışma hayatında erkeklerin göz süzmelerinden ve yanlış bakışlarından rahatsızlık duyan kadınlar oldukça fazla. Sayıca az olmalarına rağmen erkeklik statüsünü kullanarak kadına uyguladığı tahakkümü psikolojik ve fiziksel yollarla sürdüren erkeler, çalışma hayatındaki kadını zor durumda bırakmaktadır.

“Bence iyi bir şey değil yani fabrika ortamında erkeklerle çalışmak. Çok dik bakıyorlar rahatsız oluyorum, iyi bir şey değil. Fabrika hayatı zaten erkeklerle bayanların bir arada çalışacağı bir ortam değil. Ama mecburen bir arada çalışıyorsun çünkü şef, makine ustası, fırın ustası erkek bayan işçiler de makineden anlamadığı için o yüzden mecbursun.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Zaten fabrikada erkek az ama dinen uygun değil. Ama mecbursun. Vücutumu incelemelerinden rahatsız oluyorum. Yemekhanede kadınları süzmelerinden rahatsız oluyorum.” (Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1 Çocuk, Asgari Ücret).

“Dini anlamda pek hoş değil mesela. Yani nasıl diyeyim! Kadın yeri geliyor oturarak toplama işi yapıyor, o zaman erkeklerin gözünde bir başka görünüyor.” (Semra, 27, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin)

Çalışma ortamında kılık-kıyafetinden, hal ve hareketinden sorumlu tutulan çoğunlukla kadınlardır. Erkeklerle aynı ortamı paylaşmak zorunda kalan kadınlar, erkeklerin şehvet içeren bakışlarından rahatsızlık duymaktadırlar. Dini anlamda içinde bulunduğu ortamı tasvip

etmemekle birlikte, yaşam şartları gereği durumu kabullenmek zorunda kalan kadın, davranışlarının kontrol altında tutmaya zorunlu tutulmuştur. Oturup kalkması, yemek yemesi, yürümesi, bakışı, gülüşü (sözde) şehvet kaynağı olarak nitelendirilen kadın, çalışma ortamındaki erkeklerin kısıncı altına alınmaktadır. Çalıştığı ortamda erkeklerle temas etmekten kaçındıkları halde işi gereği fiziksel temas kurmak zorunda kalan kadınlar, bu durumdan oldukça rahatsızlık duymaktadırlar. Ürün alış verişinde, yemek hanede yemek kuyruğunda ya da benzer ortamlarda kadına temas etmenin fırsatını kollayan bazı erkekler, çalışma hayatında dindar kadının kâbusu haline gelmiştir. Toplumsal ve dini değerlerin gereğini yerine getirmeye çalışan dindar kadın, başını kaldırmaktan, konuşmaktan, gülmekten ve hatta yürümekten gocunur hale gelmiş ve kendi fanusunun içinde yaşamaya mahkum edilmiştir.

Hemen her toplumda ezik, eksik olarak nitelendirilen kadın, daima değersizleştirilmiştir. Çalışma hayatına dahil olmakla üzerine yapışan yaftalardan kurtulacağını düşünen kadın, bir kez daha yanılığa uğradığının farkına varmıştır. Kadını ikincilleştiren, nesneleştiren hatta daha da aşağı bir sıfatla nitelendirerek *patates* yakıştırmasını yapan da yine çalışma ortamı ve yine erkek zihniyetidir.

“Hoş değil ama dikkat edene bağlı. En çok kollarımı sıvayınca rahatsız oluyorum sıvamasam iş yapamıyorum sıvasam erkekler var çok huzursuz oluyorum. Kadınları inceliyor mesela kadınların oturuş şeklinden bile bir şeyler arıyorlar. Yemekhanede sıra beklerken, sonra dar kıyafet giyenleri süzüyorlar, kilolu kadınların vücutları belli oluyor iğrenç şekilde süzüyorlar. Hatta kadınlara “patates” diye hitap ediyorlar. Ben önce duymuştum ama inanmamıştım sonra ben işe girince eşimin yanında (eşim olduğunu bilmiyor tabi) şu patates yeni gelmiş her halde demiş oda adama kızmış ağzını topla o benim

*eşim demiş. Orada küfürler havada uçuşur, sayanı mı aran söveni mi,
adam anana bile küfreder. (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin).*

Çalışma hayatında da hak ettiği değeri, aradığı huzuru bulamayan kadın, özel alanına/evine, yeniden dönüşü; namusunu, iffetini, değerlerini ve en önemlisi dini inancını korumanın bir yolu olarak görmüştür. Hemen her katılımcının yakınma ve zorunluluk belirten söylemleri, çalışma hayatında da aradığını bulamayan ve cinsiyetinin bedelini ödeyen kadınların varlığını gözler önüne sermektedir. Daha çocuk yaşta bilinçaltına işlenen baba, eş, patron=erkek metaforu kadın için boyun eğmenin ve kabullenişin sembolü haline gelirken, mağdur kadınların sayılarını da bir hayli arttırmıştır.

Yapılan çalışmada karşılaşılan bir diğer sorun, çalışma hayatında statü ve gelir bakımından karşılan cinsiyet ayrımcılığıdır. Kamusal alana dahil olması uzun yıllar süren kadın, son yıllarda çalışma hayatına dahil olmayı başarmıştır. Ancak daha doğuştan gelen cinsiyet ayrımcılığı kadını çalışma hayatı içerisinde de etkilemiştir. Dereceleri farklı olmakla birlikte dünyanın hemen her yerinde çalışma ortamında birçok sorunla karşılaşan kadın, *mobbing* ile karşı karşıya kalmaktadır. Yaşamının hemen her alanında cinsiyete dayalı ayrımcılıkla karşı karşıya kalan kadın, çalışma hayatında cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılıkla karşılaşmaktadır. İş bulma, terfi, ücretlendirme gibi sorunlarla karşı karşıya kalan kadın, cinsiyetinin kurbanı olmaktadır.

Daha çocuk yaşta toplum tarafından biçilen roller kız çocuğuna anneliği, ev kadınlığını, eş olmayı uygun görmüştür. Okul hayatındaki mesleki hayallerinde de öğretmenlik, hemşirelik vs. gibi rollerden kurtulamayan kadın, kendisini mimar, mühendis, pilot, yönetici gibi üst meslek gruplarında hayal edememiştir. Toplumun kendisine biçtiği rolleri içselleştirerek, geleceğine de yansıtan kadın için mahkûmiyet daha o zaman başlamıştır. Kadına hizmetçilik, annelik, bakıcılık, tarım işçiliği gibi ücretsiz emeği ya da

ucuz iş gücünü layık gören yapı, çalışma hayatına zar zor dahil olan kadın için de farklı bir durum ön görmemiştir. Daha işe giriş sürecinde başlayan cinsiyet ayrımcılığı, kadının çalışma hayatında da devam etmektedir. Erkeklerle aynı iş yapmasına rağmen düşük ücrete tabi olması, yükselmesinin ve yönetici olmasının önüne geçilmesi, erkeklerden başarılı olmalarına rağmen *cam tavan* uygulamalarına maruz kalmaları kadın için cinsiyetinin kurbanı olmaktan başka bir şey değildir.

Sanayisiyle ve özellikle bisküvi fabrikalarıyla ön plana çıkan Karaman'da, kadın işgücünün yaygınlığı dikkat çekmektedir. Geleneksel muhafazakar yapının hakim olduğu Karaman'da, ekonomik zorunluluğun sonucu çalışmak durumunda kalan kadınlar, iş hayatında erkelerle aynı ortamı paylaşmanın sıkıntılarını dile getirmektedirler. Kendileri ile aynı ortamı paylaşan erkelerin ustabaşı, şef, makine ve fırın ustası gibi statüde rol almaları kadınları erkeklerle iletişime zorunlu kılmaktadır. Bu durum birçok kadının sıkıntı yaşamasına neden olurken, dini ve vicdani anlamda da kendisini sorgulamasına sebebiyet vermektedir.

“Aslında benim açımdan erkek olmayacak (çalışma ortamında) ama mecbur. Ustalar sürekli erkek.” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret).

“...Ama mecburen bir arada çalışıyorsun çünkü şef, makine ustası, fırın ustası erkek, bayan işçiler de makineden anlamadığı için o yüzden mecbursun.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

Çalışma ortamında yaşanan tüm olumsuzlukları sadece karşı cinse (erkeğe) yüklemek objektif bir yaklaşımı yansıtmamaktadır. Yapılan görüşmede, sadece erkeklerin değil kadınlarında çalışma ortamında uygunsuz davranış sergilediklerini öne süren bazı katılımcılar, bu durumdan duydukları rahatsızlıkları dile getirmektedirler. Erkeğin uygunsuz davranışlarını

pekiştirerek, onlara prim veren kadın profilinin söz konusu olması, olaylara farklı boyuttan bakmaya mecbur etmektedir.

“Şimdi bazıları (kadınlar) vardır işte öyle!...(tedirgin, çekingen bir tavırla) anlatamayacağım. Bende bir şey yok, kendinden bir şey olmadı mı sorun olmaz ama bazı insanlar var? Hepsi farklı yani. Ben kendi adıma konuşuyorum aslında. Her insanın huyu bir olmuyor, edebiyetle çalışanda var edepsizlik yapanda.” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Erkeklerle aynı ortamda çalışmayı tercih etmiyorum açıkçası. Ayrı çalışmak daha iyi mantiken, yani bu benim fikrim. Ama yeni nesil...? Ama ayrı çalışmayı isterdim, herkes ister. Mesela yaa nasıl diyim sana (çekingen, tedirgin) bayan erkek ilişkisi gözümüzle görüyoruz bi nevi çoğunluğu (uygunsuz davranışlar). Bir birlerine hal ve hareketleri, olumsuz davranışları, ukalalıkları, lavabali, dengesiz konuşma tarzı.” (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

Kadının zarafetini, hanımefendiliğini zedeleyen tutum davranışlar, dini inancın ve toplumsal değerlerin de önemini yitirmesine ve silikleşmesine zemin hazırlamaktadır. Çalışma hayatını ve toplumsal değişim sürecini bahane ederek dini değerlerden verilen tavizler, *dindarlık* algısının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

1980’li yıllarla kamusal alana dahil olmakla başlayan *görünürlük* süreci, dindar kadını da etkisi altına almıştır. 90’lı yıllarda dindar kadının yaşam tarzına yansıyan bu algı, *modern muhafazakârlık* adı altında yeni bir kadın kimliğinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Sosyal medyada, televizyonlarda, gazete ve dergilerde, reklamlarda cinsiyeti ve bedeni ile ön plana çıkarılarak nesneleştirilen kadınlar, toplumsal ve dini değerlerini değişen dünyanın çarkı

içerisinde kaybetme riski ile karşı karşıya kalmıştır. Tüm toplumu etkisi altına alan modernlik algısı, dindar kadının yaşam tarzını ve önceliklerini de değişime uğratmıştır. Muhafazakârlığı modernlikle birleştiren yeni sistem, kadınların dini değerlerinden daha kolay taviz vermesine neden olmuştur. *Moda*, uğruna dar kesimiyle ve şatafatı ile ön plana çıkan tesettür (!) kıyafetleri, takılar, aksesuarlar kadının “giz” üzerine kurduğu dünyasını değişime uğratmıştır. Kamusal alana dahil olmakla birlikte daha *görünür* bir yaşam tarzı benimseyen dindar kadın, özverili giyim ile ödün vermeyi birbirine karıştırmıştır. *Moda* dergilerinin kapak sayfasında gösterişi ile gözleri dolduran modern muhafazakar kadın, dini değerlerini modernizm ve sekülerleşmenin gölgesinde bırakarak, yeni yaşam tarzını oluşturmuştur.

Çalışma hayatı ile gelen ekonomik özgürlük, kadının erkeğe bağımlılığını azaltırken, aile yapısındaki sarsılmaları da beraberinde getirmiştir. Geleneksel toplum yapısında kutsallığı ile ön plana çıkan aile kurumu, artık değersizleşmeye ve önemini yitirmeye başlamıştır. Eşler arasındaki güven, saygı, sevgi yerini, artan şiddet olayları ve boşanmalara bırakmıştır. Fabrika ortamında çalışan kadınlarla yapılan görüşmede katılımcıların birçoğu, Karaman’da artan boşanmaların nedenini çalışma ortamındaki kadın ve erkeklerin uygunsuz davranışlarına dayandırmaktadırlar. Erkeğin rahatsız edici bakışlarından yakınan katılımcılar, bazı kadınların da bu durumu destekler tavır içerisine girdiklerini belirtmektedirler.

İster gündelik yaşamda olsun isterse çalışma hayatında, kadın ve erkek toplumsal ve dini değerlerinden ödün vermemelidir. Kadın, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeli, erkekte kadınlara karşı tutum ve davranışını kontrol altına almalıdır. İffet, namus, haram, helal gibi tüm hususlarda kadın ve erkeğe eşit mesafede yaklaşan İslam dini, kadının edep ve hayâ çerçevesinde dini inancına uygun şekilde çalışmasını caiz görmüştür. Toplumsal ve dini değerlerimiz hanımefendilik vasfını kadına uygun görürken, erkeğe de Hz. Yusuf’un iffetini emsal göstermiştir. Yaşantısı ile tüm insanlığa örnek olan Hz. Muhammed’in, “*Hayâ*

güzel, kadında olursa, daha güzeldir.” (Deylemi) hadisi bu konuyu en güzel şekilde açıklamaktadır.

9. Kadının Çalışma Hayatı Öncesinde Dini Grup Yaşamı

“Çalışma hayatına başlamadan önce belirli bir cemaatsel yaşantınız var mıydı? Sonrasında değişim meydana geldi mi? Cemaat ya da sohbet ortamlarını nasıl karşılıyorsunuz?”

Yapılan çalışmada, din sosyolojisi açısından önemli bir olgu olarak kabul edilen inanç ve ibadet konusu, çalışan kadınlar üzerinden değerlendirilerek, dini grup ve cemaatleşme kavramlarının gündelik yaşamlarındaki yeri anlamaya çalışılmıştır. Kentleşme sürecine bağlı olarak ortaya çıkan bireyselleşme eğilimleri, cemaatsel yapıların yaygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır. Sanayileşme ve modernizm ile birlikte fabrika ortamına dahil olan birey, yoğun iş temposu içerisinde kendisine ve çevresine zaman ayıramayarak yalnızlaşmıştır. Sosyal çevresi kalabalıklaşırken, birincil ve ikincil ilişkileri silikleşmeye başlayan birey, kalabalık içinde yalnızlık duyguna kapılmaya başlamıştır.

Geleneksel toplum yapısının niteliğini yansıtan *cemaat* algısı, yerini *cemiyet* algısına bırakırken, bireyi de kendi dünyasıyla baş başa bırakmıştır. Geleneksel yaşamından tam olarak kurtulamamış birey, şehirlileşme ve köylü kalma arasında sıkışıp kalmıştır. İşçi işveren, üst ast gibi yapılar bireyin dünyasında çıkara dayalı ilişkileri de beraberinde getirmiştir. Yaşanan değişim sürecinde yoğun iş temposuna dahil olan birey, maddi olanaklar elde ederken, manevi değerlerini bir kenara bırakmak durumunda kalmıştır. Bireyin yaşamında silikleşmeye başlayan dini ve manevi değerler, bir süre sonra yerini manevi boşluk/ruhen yorgunluk duygusuna bırakarak, bireyi yeni arayışlar içine sürüklemiştir. Yeni arayışlar içerisine giren birey, özlemini duyduğu geleneksel yaşamdaki samimi ilişkilerinin yerini cemaat ve sohbet ortamlarına katılarak doldurmaya başlamıştır.

Modernleşme, şehirleşme ve buna bağlı olarak gelişen sekülerizm, çalışma hayatına dahil olan kadının yaşantısını da değişime uğratmıştır. Geleneksel yaşamında özel alanı ve kamusal alanı ev ile sınırlı olan kadın, çalışma hayatına dahil olarak sosyal çevresini genişletmiştir. Ancak daha yüzeysel ve çıkara dayalı ilişkilerin yaygın olduğu dış dünyada, kadın yalnızlaşarak kendi kabuğuna çekilmeye başlamıştır. Kamusal alana dahil olmakla birlikte açığa çıkan yeni sorunlar, kadını manevi boşluğa hatta depresyona sürüklemiştir. İçinde bulunduğu boşluğu doldurmaya çalışan kadın, yeni anlam arayışlarına girmiştir. Bu süreçte, *kalabalık içerisinde yalnızlaşan* bireyin imdadına yetişen dini grup ve cemaat ortamları yaygınlaşmaya başlamıştır. Yalnızlık duygusunu eşinin dostunun önerisi ile katıldığı dini gruplara katılarak bertaraf etmeye çalışan kadın, cemaat ortamlarını bir sığınak olarak görmüştür. Özellikle kadınlar arasında yaygınlık gösteren dini sohbet ve cemaatlere katılım, bir süre sonra ritüel halini almaya başlamıştır.

9.1. Çalışma hayatına başlamadan önce belirli bir cemaatsel yaşantısı olduğunu ifade edenler

Yapılan çalışmada, modernizmle birlikte kamusal alana dahil olan kadının, cemaatsel yaşantısı hakkında bilgi edinmeye çalışılmıştır. Ağırlıklı olarak geleneksel yapıyı yansıtan Karaman'da, fabrikada çalışan kadınların görüşleri alınmıştır. Katılımcıların çoğunluğu çalışma hayatından önce dini grup ve cemaatlere katılımının söz konusu olduğunu belirtmiştir. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra yaşadığı yoğunluk ve buna bağlı gelişen zaman problemi, kadını dini sohbet ve cemaatlere katılımın hususunda sınırlandırmıştır. Özellikle *cuma sohbetlerinin* yaygınlık gösterdiği Karaman'da, çalışma hayatı ile sekteye uğrayan dini sohbetlere katılım, kadınları manevi anlamda rahatsız etmektedir. Çalışma hayatına dahil olmadan önce katıldıkları sohbet ortamına, çalışma hayatının yoğunluğu dolayısıyla ara vermek zorunda kalan kadınlar, yaşadıkları manevi boşluğu ve huzursuzluğu şekilde dile getirmektedirler;

“Öncesinde yani mevsimlik işlere giderken, kuran kursuna gidiyordum fırsat buldukça. Ama şimdi gidemiyorum. Evde otururken boş duracağıma bari kursa gideyim diyorsun, zaten kuran okumayı çok seviyorum ve merak ediyorum elimden geldiği kadar da okuyorum.” (Nagehan, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

“Bence sohbet ortamları iyi bir şey. Sonuçta herkes bir şeyler biliyor, birinin bilmediğini diğeri biliyor ve öğretiyor. Sürekli çalışınca gidemiyorum ama belirli günleri dinine ayırmak için güzel bir fırsat bir gün bile olsa.”

“Evet önceleri sohbetlere giderdim bi nevi. Ama çalışma hayatı birde çocuklar olunca gidemiyorum. Televizyondan izliyorum. Sohbet ortamlarını tabi ki iyi karşılıyorum sürekli okuyan insan iyi olur.” (Meryem, 26, Ortaokul, Evli, 3 Çocuk, 2,5-3 bin)

“ Arkadaşlar arasında bildiklerimizi aktarıyorduk öncesinde. Çalışmaya başladıktan sonra bir araya gelemiyoruz ister istemez. Sosyal hayat yok diye ondan diyorum. Ama sohbet ortamlarını iyi karşılıyorum en azından birinin bilmediğini biri biliyor, daha mantıklı.” (Neslihan, 25, Lise, Bekar, Asgari Ücret).

“Çok uzun süre değil ama 1-2sene sohbetlere gittim. Azda olsa insan bir şeyler öğreniyor.”(Kamile, 28, Ortaokul, Evli, 2 Çocuk, 2,5-3 bin)

“Çalışmaya başlamadan önce gidiyordum, işe girince gidemedim saatler yetişmiyor. Sohbet gitmenin maneviyatı çok güzel.” (Ayşe, 32, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

“Öncesinde vardı, şimdi yok. Yoğun çalışma temposundan dolayı. Bence güzel yapabilene orada öğrendiklerimizle kaldık, her şeyi anlatıyorlardı öğreniyorduk.” (Hatice, 39, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin).

“ Bazen, çok fazla gidemiyordum ama. Zaten İ.H.L okuyordum ablalara falan gidiyordum. Şimdi gidemiyorum. Bence böyle ortamlar olumlu, yararı var.”(Seher, 36, Lise, Boşanmış, 1Çocuk, Asgari Ücret).

“İşe başlamadan önce sohbetlere giderdim ama fabrikadan sonra olmadı. Fabrikada nasıl gidecen. Sohbet ortamlarını iyi ve olumlu karşılıyorum, çünkü birçok şeyi orada öğreniyorsun.” (Fatma, 23, Ortaokul, Bekar, Asgari Ücret)

Ev kadınları için sosyalleşmenin aracı olarak görülen sohbet ortamları, zaman zaman çalışan kadınların da ilgi odağı olmuştur. Çalışma hayatı öncesi dâhil olduğu sohbet ortamları ve dini gruplar, çalışma hayatının yoğunluğu ile sekteye uğramıştır. Ancak, sohbet ortamlarına katılımı manevi huzur, günahlarının hafiflemesi, dini bilgi öğrenmek için bir vesile olarak nitelendiren kadınlar, çalışma ortamında da kendi sohbet ortamlarını oluşturmaya çalışmışlardır. Kendilerinden yaşça büyük ve (göreceli) dini bilgisi daha iyi olan kadınların düşüncelerine önem vermeleri, çalışma ortamındaki arkadaşlarıyla sohbet ortamı oluşturmaları ve fırsat buldukça hatim bağışlama ve yasin okuma günleri yaptıklarını ifade etmeleri, bu durumu açıklar niteliktedir.

Bu konuda daha önceden yapılan çalışmalardan da yola çıkarak, erkeklere oranla kadınların daha fazla katılım gösterdiği sohbet ve cemaat ortamları, kadın için bazen evdeki iş

yoğunluğundan kurtulmanın, bazen sosyalleşmenin, bazen de dini bilgiyi öğrenmenin yolu olarak görülmektedir. Özellikle kırsal kesimde ve geleneksel muhafazakar toplumlarda görülen sohbet şeklinin en yaygın olanı *Cuma* sohbetleridir. Kadınların Cuma günleri katılarak sohbet, ilmihal, yasin okuma, hatim bağışlama şeklinde gerçekleştirdikleri bu ortamlar, onlar için psikolojik ve manevi anlamda bir terapi görevi üstlenmektedir. Dini bilgiyi öğrenmenin en kolay ve güvenilir yolu olarak gördükleri bu ortam, kadın için dışarıya çıkmanın ve bir nebze de olsa ev ya da çalışma ortamından kurtulmanın da aracıdır.

Geleneksel ve muhafazakâr yapısı ile ön plana çıkan Karaman ilinde fabrikada istihdam edilen kadınlar için de hemen hemen aynı durum söz konusudur. İş hayatının yoğunluğu içerisinde sosyal yaşamından ödün vermek durumunda kalan kadın, kendi sosyal ortamını yine kendi imkânları ile oluşturmaya çalışmıştır. Gündelik yaşamının her alanına yansıyan yoğun çalışma temposu, kadının dini inancını ve ritüellerini de sekteye uğratmıştır. Yaşam koşulları ve ekonomik sıkıntıların getirmiş olduğu zorunluluk, kadını dini inancından taviz vermeye zorunlu bırakırken, manevi ve vicdani anlamda da boşluğa sürüklemiştir. Kendi yaşam tarzına uygun arkadaşlar seçerek oluşturduğu ortamda, dini ritüellerini yerine getirmeye çalışan kadın, bir taraftan yaşam tarzındaki değişime ayak uydururken, diğer taraftan da kendi değerlerini yaşatmaya çalışmıştır.

Yapılan görüşmelerde kadınların çoğu dini sohbet ortamlarının olumlu yönlerine vurgu yapmaktadırlar. Bilmedikleri konularda bir birleri ile fikir alış verişi yaptıklarını belirten kadınlar, sosyal yaşamındaki zaman problemine karşı, fabrika ortamında dini bilgilerini aktarmaya ve öğrenmeye çalışmaktadırlar. Toplumsal değişim süreci ve çalışma hayatı, dini inancı ve değerlerimizi her ne kadar silikleştirmeye başlasa da bazı kadınlar için makinelerinin başı yani iş ortamı, dinini öğrenmek için fırsat olarak değerlendirilmektedir.

Evde oturmak yerine hafta da bir kez de olsa sohbetlere gitmeyi tercih eden kadınlar, sohbet ortamlarını dini bilgi öğrenmek ve kısa süreliğine de olsa ev ortamından ayrılmak için fırsat olarak nitelendirmektedir. Çalışma hayatı ve ev işleri ile kendisine, dini inancına ve sohbetlere zaman ayıramayan kadınlar dini bilgilerini televizyon programlarında ki hocalardan öğrendiğini belirtmektedirler. Son dönemlerde yoğun bir şekilde televizyon programlarında görünür olmaya başlayan hocalar(!), dini bilgiye ulaşmanın ve sohbet ortamına katılmadığı için kendisini yoksun hisseden kadınların ilgi odağı haline gelmiştir. Din adına verdikleri esnek fetvalarla modern muhafazakâr kesim tarafından da ilgi odağı haline gelerek dikkatleri üzerine çeken hocalar (!), katıldıkları programlarda sohbet ortamı oluşturarak ve merak edilen sorulara yanıt vererek, toplumu dini anlamda bilgilendirmektedirler (!).

9.2. Çalışma hayatından önce sohbet ve cemaat ortamlarına dahil olmadığını ifade edenler

Dini sohbet gruplarına katılmaya istekli oldukları halde içinde buldukları yaşam koşullarından dolayı katılamayan kadınlar da çalışmada yer almaktadır. Birçok kadın çalışma hayatından önce ve çalışırken sohbet ortamlarına katıldığını belirtirken, bu tür ortamlara hiç katılmadığını ifade eden kadınlar da dikkat çekmektedir. Dini sohbetlere katılamama nedenleri kişiden kişiye farklılık gösterse de ortak neden yoğun çalışma temposu ve buna bağlı olarak meydana gelen zaman problemi. Sohbetlere katılımı eşinin inisiyatifine bağlı olan kadınlar ayrıca dikkat çekerken, bu ortamları *abuk subuk* karşılayarak *para dilenilen* ve *dedikodu yapılan* yer olarak nitelendiren kadınlar da söz konusu olabilmektedir.

“Yok, öyle şeyim yoktu, hala yok. Camiye gittim, Kuran kursuna gittim ama sohbeta gitmedim. Çalışma hayatında sohbeta şuna buna gideyim yok. İşten güçten çocuktan çoluktan teraviye bile gidemiyoruz. Valla böyle ortamların kimisi abuk subuk, kimisi normal. Kuran okuyan

normal şey yapanlara amenna, diyorum ama öbür tarafta Kuran okunmaz, para dlenirler, dedikodu yaparlar onlara sıcak bakmam yani.” (Raziye, 35, İlkokul, Evli, 3 Çocuk, Asgari Ücret)

Çalışma hayatı ile gelen değişim, kadını dini ve toplumsal değerlerinden taviz vermeye zorunlu bırakmakla birlikte tek unsur olarak nitelendirilmemektedir. Hegemonik erkekliğin belirgin olduğu geleneksel toplum yapısında, eşinin izni olmadan evinin sınırları dışına çıkamayan, hatta hiçbir sosyal hayatı olmayan kadın, köle muamelesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Sohbet ortamlarına katılımı şöyle dursun; çarşıya, pazara, sokağa, komşuya hatta ailesine gitmek için bile eşinin iznine ve inisiyatifine bağlı kalan kadın, dini yaşamını daha geri plana bırakmak durumunda kalmıştır.

“Sohbet ortamlarına katılmadım teravihe falan giderim. Elimden gelse sohbetlere de giderim ama benim eşim pek şey yapmaz (izin vermez). Çarşıya bile evlendim evleneli gitmiyorum, gidersek bir kaynana var ona gideriz. Çalışırken pek fazla da fırsat olmuyor açıkçası evden işe işten eve.” (Türkan, 23, Lise, Evli, 2 Çocuk, 3 bin).

Eşinin, zor şartlar altında çalışmasını, fabrika ortamındaki erkeklerin olumsuz bakışlarına maruz kalmasına göz yuman erkek zihniyeti, kadını sosyal ve dini ortamlardan soyutlayarak, onun üzerinde kurduğu baskıyı kıskançlık ya da sahiplenme olarak nitelendirmektedir. Evinden çıkması sadece fabrika ile sınırlı tutulan kadınlar, (sözde) elde edeceği ekonomik özgürlüğünü (maaş kartını) de eşinin ellerine teslim etmekte ve emeği üzerinde söz sahibi olamamaktadır.

Çalışma hayatı öncesi ve sonrasında hiçbir dini gruba dahil olmadığını ifade ederek *katılmak isterdim* şeklinde görüş bildiren kadınlar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle dini bilgileri öğrenmek ve uygulamak adına oluşturulan sohbet ortamlarına katılım,

kadın için sosyalizasyon aracı olarak değerlendirilmekte ve psiko-sosyal dayanışma ağı olarak nitelendirilmektedir. Ancak içinde bulunduğu yaşam koşulları, çalışma hayatına bağlı gelişen zaman ve mekan kavramında yaşanan sıkıntılar, kadının dini tercihlerini ikincil planda itmektedir. Toplumsal değerler ve kendisine biçilen roller gereği, iyi bir eş, iyi bir anne ve ek olarak iyi bir çalışan olmak için çaba sarf eden kadın, kendi doğrularını yaşamaya fırsat bulamamıştır.

Müslümanlar tarafından on bir ayın sultanı olarak nitelendirilen Ramazan ayı, ibadetlerin daha ehemmiyetle yapıldığı ay olarak bilinmektedir. Ancak yılın sadece bir ayını kapsayan bu zaman diliminde de kadın dini ibadetlerine ve kendisine zaman ayıramamaktan yakınmaktadır. Özellikle çalışma koşullarının ağır olmasından dolayı tutamadığı orucundan ve zaman sıkıntısından dolayı gidemediği mukabeleden, sohbetten yakınan kadınlar, içinde buldukları durumdan duydukları rahatsızlığı dile getirmektedirler.

“Hiç gitmiyorum. Aslında gitmek isterim, hoş güzel bir şey. Özellikle ramazan aylarında gitmek isterim ama çocuk çoluk olduğu için gidemiyorum.” (Semra, 27, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, 3 bin).

“Yok. Aslında ben Kuran öğretiyorlar ya gitmeyi de isterdim bu sene yalan söylemeye gerek yok, ama çocuk olunca gidemedim. Güzel bi şey ya bir insanın Kuranı dinini öğrenmesi.” (Hacer, 38, İlkokul, Evli, 2 Çocuk, Asgari Ücret)

İçinde bulunduğumuz koşullar doğrultusunda şekillenen yaşam biçimimiz, gündelik hayatın her alanına etki ederken, dini yaşama da yön vermiştir. Geleneksel toplum yapısı gereği gerçekleşen erken evlilikler, ekonomik sıkıntılar karşısında feda edilen çocukluk ve gençlik dönemi, kadına kendisi olabilmeyi unuttururken, sosyal ve dini hayatını da

tahakküm altına almıştır. Sosyal ve dini yaşamın ne olduğunu anlayamadan çalışma hayatıyla karşılaşan Zeynep'in ifadeleri bu duruma örnek teşkil etmektedir.

“Ben fabrikaya gittiğimde 13 yaşındaydım o yüzden hiç sohbet ortamına girmedim. Ama fabrikaya girdikten sonra her Perşembe hatim indik, arkadaşlarla gün yaptık orda da hatim iniyoruz. Hocamız var geliyor başısını yapıyor kimin yakını falan ölmüşse başılıyor. Mesela geçen ablam için (vefat etmiş) kuranı kerim hatmi getirmiş başışladık. Fabrika sayesinde toplu kuran hatmi yapıyoruz.” (Zeynep, 23, Ortaokul, Evli, 1 Çocuk, 3 bin).

Kadının çalışma hayatına dahil olması bir çok olumsuzluğu ve tavizi beraberinde getirse de olumlu etkilerinin olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Ailesinin, eşinin ya da içinde bulunduğu toplumun baskılarından kurtulmak adına çalışma hayatını tercih eden kadınlara rastlanmaktadır. Çalışma ortamını, sosyalleşmenin ve dini bilgi alış verişinin aracı olarak nitelendiren kadınların ifadeleri dikkat çekmektedir. Birçok sıkıntının kaynağı olarak nitelendirilen fabrika ortamı, zaman zaman kadınlar tarafından fırsat ortamına dönüştürülerek, dışarıda yoksun kaldığı ortamın telafisi görevini üstlenmiştir.

Çoğunluğunu fabrika çalışanlarının oluşturduğu Yunuskent mahallesinde yapılan çalışmada geleneksel ve tutucu bir yaşam tarzı gözlemlenmiştir. Gecekondulaşmanın yaygın olarak görüldüğü çalışma alanında, geleneksel muhafazakar yapının yansımaları oldukça yoğun görülmektedir. “el ne der” söylemlerinin ve “mahalle baskısının” yaygın olarak varlık gösterdiği, katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Çalışan kadının çok hoş karşılanmadığı geleneksel bir anlayış mevcuttur. Fabrika ortamındaki kadınların çoğunu *bozuk* olarak nitelendirenlerin yine kadın olması çalışmaya farklı bir boyut kazandırmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Dindar kimlikleriyle kamusal alanda varlık göstermeye çalışan kadınlar, kamusal alanın modern ve seküler yapısını, bozucu unsur olarak değerlendirmişlerdir. Dindar kadının penceresinden bakıldığında çalışma hayatı, günlük hayatta önceleyip, hayatının merkezine koyduğu dini ibadet, inanç ve pratiklerin sekteye uğradığı ve ikinci planda kaldığı yer olarak görülmüştür.

Yapılan bu çalışmada, çalışma hayatında dindar olarak var olabilmenin mücadelesini veren kadınların, bu sürece dâhil olmaları sonucu yaşadıkları bilişsel ve şekilsel değişiklikleri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Toplumun önemli kategorilerinden olan kadın ve din olgusunun, modernleşme ve kentlileşmeye bağlı olarak geçirdiği değişimler ele alınmış, “geleneksel muhafazakârlıktan” “modern muhafazakârlığa” doğru yaşanan geçiş sürecinde, dindarlık algısındaki değişimler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Özellikle 1980’li yıllardan sonra sanayileşme ve buna bağlı olarak yaşanan kentleşmenin de etkisiyle Türkiye’de geleneksel yapıdan modern yapıya doğru bir kayma söz konusu olmuştur. Toplumsal değişim sürecinde geleneksel yapıdan modern yapıya doğru yaşanan bu kayma, kamusal alanda varlık göstermeye başlayan kadını da merkezi odak noktası haline getirmiştir.

Toplumun her alanında kendisini gösteren değişim süreci, kadınlar üzerinde de etkisini hissettirerek kadını kamusal alana dahil etmiştir. Yaşadığı değişimle birlikte kamusal alana dahil olan kadının, aile yapısında, yaşam şekillerinde, giyim-kuşamda vb. değişim rüzgarları esmeye başlamış, “tutucu” geleneksellikten “uçucu” modernliğe doğru geçişler yaşanmıştır. Özellikle bu geçişler, kadın dindarlığının “giz” üzerine kurulu olduğu algılarını değiştirerek, kadına “görünür” olabilme ve kamusal alanda varlığını ispatlama imkânını sunarak, muhafazakârlık algısında değişimlere neden olmuştur (Göle, 2012: 30).

Aile yapısı, yaşam tarzı, kılık-kıyafeti vs. yaşanan değişimle birlikte yeniden şekillenen kadının, dini pratikler ve ibadetler hususunda da değişimi kaçınılmaz olmuştur. Geleneksel hayatındaki ev merkezli yaşantısı, çalışma hayatının etkisiyle yeniden şekillenerek, kabuk değiştirmeye başlamıştır. Gündelik yaşamı yeniden şekillenmeye başlayan kadın, dini inancından ve geleneksel muhafazakâr yapısından ödün vermeye başlamıştır. Kadının yaşam tarzında hissedilen değişim, özellikle kılık-kıyafet üzerinde daha görünür bir hal almıştır. Bir taraftan muhafazakar yapıyı korumaya çalışan dindar kadın, diğer taraftan kentlileşmeye başlamıştır.

Bu iki yapı arasında sıkışıp kalan dindar kadın, kendi tarzını oluşturarak daha görünürlük kazanmıştır. Bir taraftan dini inancına uygun giyinme, diğer taraftan modern görünüme sahip olma isteği, modern muhafazakâr kadın için değişimi zorunlu hale getirmiştir. Ancak, her yeni oluşumla birlikte gelen başka bir taviz, dindar kadının yaşam tarzına da yansımıştır. Geleneksel muhafazakâr yaşamında “giz” üzerine kurduğu dindarlık anlayışı, yerini “görünürlüğe” bırakırken, kadının dini yaşamı da daha silik bir görünüme sahip olmaya başlamıştır.

Çalışma hayatına dahil olmasıyla birlikte daha seküler bir yapıya bürünen muhafazakarlık algısı, dindar kadının dini ibadet ve inanç kavramını da değişime uğratmıştır. Çalışma hayatı öncesi, yaşamının merkezine koyduğu dini ibadet, inanç ve pratiklerle birlikte, yaşam tarzı, kılık-kıyafeti de değişime uğrayan kadın, “dindar” kimliğini modern yaşam tarzına feda etmiştir. Kamusal alanda var olabilme adına verdiği taviz, dindar kadını vicdani muhasebesiyle karşı karşıya bırakmıştır.

Kamusal alanda yer almak isteyen kadının en büyük problemi, yaşadıkları zaman ve mekan problemine bağlı olarak, dini ibadetlerin yerine getirilememesi hususunda olmuştur. Yapılan görüşmelerde, dindar kadın için temel ihtiyaç olarak görülen, namaz ve oruç gibi

ibadetlerin tam anlamıyla yerine getirilemeyişi, hem manevi hem de psikolojik anlamda kadın için büyük sorun teşkil etmiştir. Çalışma ortamı içerisinde ibadetlerini yerine getirmeye çalışan dindar kadın, zaman zaman patronun olumsuz tutum ve davranışlarıyla karşı karşıya kalarak, kendince çözüm arayışı içerisinde girmiştir. Hayatının merkezine koyduğu dini ibadetleri, yoğun iş temposu içerisinde sekteye uğrayan dindar kadın, en önemli ibadet olarak nitelendirdiği namazını, bazen kısa surelerle, bazen sadece farzını eda ederek, bazen de kazaya bırakarak, ikinci plana itmiştir. Makineleri başından ayıramayan ya da çok kısıtlı zaman tanınarak zar zor alınan izinlerle, dar zamana sıkıştırılmaya çalışılan namaz ve abdest, zamanla terkedilerek, çalışma hayatının gerisinde/ gölgesinde kalmıştır.

Yapılan görüşmelerde en dikkat çekici unsurlardan birisi de, erkelerle aynı ortamda çalışmanın getirmiş olduğu sıkıntılardır. Modern yaşamın getirisi olarak kamusal alan dahil olan dindar kadın, geleneksel yaşamındaki mahrem sınırlarını aşarak, koşullar gereği erkeklerle aynı ortamda çalışmak zorunda kalmıştır. Özel ve kamusal alanı ev ile sınırlı olan kadın, modernizm dalgası ile kamusal alana dahil olurken, toplumsal ve dini değerleri, yaşam tarzı daha seküler bir görünüm kazanmıştır. Geleneksel muhafazakar din anlayışında yabancı erkelerle konuşmanın, aynı ortamda bulunmanın sakıncalarını dile getiren dindar kadın, modernizme eklemlenen çalışma hayatında, erkeklerle aynı ortamda bulunmayı, tokalaşmayı, hatta ürün alış verişi sırasında temas etmeyi işinin gereği olarak görmüştür. Önceleri huzursuzluk oluşturan bu durum, çalışma hayatının bir parçası olduğu gerekçesiyle zamanla normalleştirilmiştir.

Dindar kadının en belirgin özelliği olan kılık-kıyafette, modernizmin ürünü olan, kamusal alana dahil olabilme mücadelesi içerisinde değişime uğramıştır. Dini vecibeleri gereği, yabancı gözlerden ve mahrem bakışlardan korunmak için bir araç ve sembol olarak nitelendirdiği örtünme ve tesettür anlayışı, modernleşen ve sekülerleşen dünyanın çarkı içerisinde yeniden inşa edilmiştir. Geleneksel muhafazakar yaşamında “giz” üzerine kurduğu

kılık-kıyafet, örtünme vs. yaşam tarzı, kamusal alana dahil olan kadını, daha görünür hale getirmiştir. Dindar kadın artık daha gösterişli, şatafatlı, parlıtlı ve vücut hatlarını belli eden dar kıyafetleriyle –sözde- “modern” kimliğine kavuşmuştur. Geleneksel muhafazakar yaşamında kadın için haram olarak nitelendirilen pantolon da, çalışma hayatında kolaylık sağladığı gerekçesiyle dindar kadının tercihleri arasında yerini almıştır.

Muhafazakârlığı modernlikle birleştiren yeni sistem, kadınların dini değerlerinden daha kolay taviz vermesine neden olmuştur. Kamusal alana dahil olmakla birlikte daha *görünür* bir yaşam tarzı benimseyen dindar kadın, özverili giyim ile ödün vermeyi birbirine karıştırmıştır. Moda dergilerinin kapak sayfasında gösterişi ile gözleri dolduran modern muhafazakar kadın, dini değerlerini modernizm ve sekülerleşmenin gölgesinde bırakarak, yeni yaşam tarzını oluşturmuştur.

Çalışma hayatı ile gelen ekonomik özgürlük, kadının erkeğe bağımlılığını azaltırken, aile yapısındaki sarsılmaları da beraberinde getirmiştir. Geleneksel toplum yapısında kutsallığı ile ön plana çıkan aile kurumu, değersizleştirilerek önemini yitirmeye başlamıştır. Eşler arasındaki güven, saygı, sevgi yerini, artan şiddet olayları ve boşanmalara bırakmıştır. Fabrika ortamında çalışan kadınlarla yapılan çalışmada, katılımcıların birçoğu, Karaman’da artan boşanmaların nedenini çalışma ortamındaki kadın ve erkeklerin uygunsuz davranışlarına dayandırmaktadırlar. Çalışma ortamı içerisinde erkeklerin rahatsız edici bakışlarından yakınan katılımcılar, bazı kadınların bu durumu destekler tavır içerisine girdiklerini belirtmektedirler. Geleneksel muhafazakâr din anlayışında, erkelerle aynı ortamda bulunmanın, göz göze gelmenin, namahrem sınırları aşmanın katı kurallarına karşı, modern muhafazakar din anlayışı ve buna eklenen çalışma hayatı, kadın-erkek arasındaki sınırları değişime uğratarak, silikleştirmiştir. Geleneksel yaşamın sadece kadına yüklediği sözde “namus” algısının aksine, modern yaşam, kadını meta aracı haline getirerek bedeni ile ön plana çıkarmıştır. Toplumsal rolleri ve cinsiyeti gereği her iki durumda da kadın mağdur olmuştur.

Çalışma hayatıyla birlikte değişime uğrayan yaşam tarzı, dindar kadının dini cemaatlere ve sohbetlere katılımını da kısıtlamıştır. Yaşanılan toplumun geleneksel muhafazakar yapısının da etkisiyle, gündelik yaşamında, bilhassa *Cuma* günleri katılım sağladığı sohbet ortamları, çalışan kadının yaşadığı zaman sıkıntısına bağlı olarak terkedilmeye başlanmıştır. Demografik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik toplum yapısı gereği çoğunlukla düşük eğitim düzeyine sahip katılımcıların, dini bilgileri öğrenme kaynakları da aile, arkadaş, sosyal çevre, dini televizyon programları ve sohbet ortamları gibi illegal bir yapıya bürünmüştür. Yaşanılan toplumun geleneksel, dini ve kültürel değerlerine eklenen düşük eğitim düzeyi ile birlikte, çalışma hayatının yoğun temposuna dahil olan kadın, dini ibadetlerini ve ritüellerini zamanla aksatarak, terk etmeye başlamıştır. Yaşanılan tüm bu olumsuzluklar karşısında vicdani huzursuzluk yaşayan kadının, gündelik hayatı ve dini yaşamı da içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Dindar kadının dünyasında yaşanan değişimler, eskiden ölüm kalım meselesi olarak gördüğü namazından verilen tavizlerle birlikte, diğer inanç ve ibadetlerine de yansımıştır. Dindar kadın için sembol haline gelen örtünme ve kılık-kıyafet çalışma hayatıyla birlikte zamanla değişime uğrarken, geleneksel muhafazakâr din anlayışı da, yaşanan hızlı değişim sürecine bağlı olarak daha esnek bir yapıya bürünerek, *modern muhafazakarlık* adı altında yeniden inşa edilmiştir.

Ancak yaşanan bu değişimlerin, sadece çalışma hayatına bağlı olarak ortaya çıktığını iddia etmek, mantığa uygun bir yaklaşım değildir. Dindar kadın da toplumun diğer aktörleri gibi konjektürel şartlara bağlı olarak değişim geçirmiştir. Nitekim öncesinde kılık-kıyafeti ve diğer dini yaşam tarzı ile mücadeleye hazır olan dindar kadın, çalışma hayatı sonrası elde ettiği statü ve ekonomik özgürlüğü kaybetme korkusuyla, dini değerlerinden ve yaşam tarzından daha kolay ödün vermiş, hatta mücadeleyi bırakmıştır. Kamusal alana dahil olurken inandığı değerlerden taviz vermemek adına bu sürece dahil olan dindar kadın, yaşanan

değişim süreci içerisinde, kamusal alanı dönüştürme çabası yerine, kamusal alanın koşullarına uygun davranış sergilemeyi yeni yaşam tarzı haline getirmiştir.

Bir taraftan inandığı değerler, diğer taraftan kamusal alana dahil olurken daha seküler bir hal alan yaşam biçimi, çalışan kadının dini değerlerini muhafaza etmesini zora sokmuştur. Önceki yaşamının dini ve kültürel anlayışındaki katı kurallarına karşın, modern yaşama eklenerek sekülerleşen yaşam biçimi, kadını *iki arada bir derede* bırakmıştır. Yaşanan değişime bağlı olarak ortaya çıkan oluşum, dindar kadının kimliğine eklektik bir boyut kazandırmıştır.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim (2006). Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Kitab-ı Mukaddes (1988). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Yayınları.
- Akdemir, S. (1991). Tarih Boyunca ve Kur'an-ı Kerim'de Kadın. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 5 (4), Ankara.
- Akkuş, A. ve Ergen, R. (2016). Türk Dindarlığının Toplumsal Değişim Sürecine Etkisi: Tarihsel Süreçte Türk Kadın Muhafazakârlığı. *Ankara Üniversitesi Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz - Aralık 10 (20) : 155-168.
- Aktaş, C. (2005). *Bacı'dan Bayan'a: İslamcıların Kamusal Alandaki İlişkilerinin Değişimi Üzerine*. 3. Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Akyüz N. ve Çapcıoğlu İ. (2008). "Din Sosyolojisinin Tarihçesi ve Çağdaş Perspektifler." *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. (Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu), Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2012). "Sistematik Din Sosyolojisi." *Din Sosyolojisi El Kitabı*. (Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu). 1. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2012). "Pozitivist Sosyal Felsefe ve Evrimci Din Kuramları." *Din Sosyolojisi El Kitabı*. (Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu). 1. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 73-87.
- Amman, M. T. (2012). *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*. İstanbul: Ensar Yayınevi.
- Armağan, M. (1990). Geleneksel Toplum. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul: Risale Yayınları.

- Aron, R. (1975). *Sanayi Toplumu*. (Çev. A. O. Güner). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ayten, A. (2015). *Psikoloji ve Din*. 4. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bahadır, A. (1998). Tarihte ve Günümüzde Kadın. www. İlahiyat. konya.edu.tr. Erişim tarihi: 03. 04. 2017: 10: 15
- Bayraktutar, M. (2012). Suçları Önlemede Dini ve Ahlaki Değerlerin Rolü: Suç Önleme Sempozyumu. (Ed. Sekine Bozdemir ve Uğur Argun). *Bursa Emniyet Müdürlüğü Yayınları*, No: 1, 7-29.
- Berger, P. L., Wuthnow, R.J. (2002). *Din ve Modernlik: Toplum Bilim Yazıları I*, (Çev. Adil Çiftçi), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Berktaş, F. (1995). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın, Hristiyanlıkta ve İslamiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Beit-Hallahmi, B. ve Argyle, M. (1975). *The Social Psychology of Religion*. London: Routledge Press.
- Beit-Hallahmi B. ve Argyle, M. (2004). *Dini Davranış Teorileri*. (Çev. Ali Kuşat, Mehmet Korkmaz, İsmail Güllü). *Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 247-280.
- Bilgiseven, A. (1995). *Genel Sosyoloji*. 5. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Bodur H. E. ve Çapcıoğlu, İ. (2012), "Sosyal Teori ve Din" *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu), 1. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bulut, K. (2005). Dini Kavramlar ve Sembollerin Toplumsal Bilinci Oluşturmadaki Rolü: Sabır Kavramı ve Hz. Eyyub Örneği (Yüksek Lisans Tezi). Şanlıurfa Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Sosyolojisi*.

- Butler, J. (2008). *Cinsiyet Belası Feminist Kimliğin Altüst Edilmesi*. (Çev. Başak Ertürk), İstanbul: Metis Yayınları.
- Cengiz, A. (2009). *XVIII. Yüzyılda Larende (Karaman) Şehrinin Fiziki ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Coştu, Y. (2009). Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, (3), 117-140.
- Connell, R. W. (1987). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*. (Çev. Cem Soydemir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ. (2016). Tanzimat'tan Günümüze Muhafazakar Kadın Algısındaki Değişimler. *Dini Araştırmalar Dergisi Kadın Özel Sayısı*, 19 (49), 271-291.
- Demir, Z. (1998). *Modern ve Post Modern Feminizm*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Delaney, C. (2001). *Tohum ve Toprak*. (Çev. Selda Somuncuoğlu ve Aksu Bora), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Direk, Z. (2010). "Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği", *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (Çev. Fuat Aydın). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. (Çev. Zühre İlkelen), 2. Baskı, İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Ebu Davud, (2008). *Kütüb-i Sitte "Sünen"* (Çev. İbrahim Koçaslı). İstanbul: Erkam Yayınları.
- Eren, S. (2007). İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi. *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11(1).

Erten, Y. (2010). Yanılsama ve Din. *Psikeart Dergisi*. 12, 48-55

Feuerbach, L. (2004). *Hristiyanlığın Özü*. (Çev. Devrim Bulut), 1. Baskı, Ankara: Öteki Yayınları.

Freud, S. (2014). *Totem ve Tabu*. (Çev. Hasan Can). 1. Baskı, Ankara: Tutku Yayınevi.

Furseth, I. ve Repstad, P. (2006). *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. (Çev. İhsan Çapcıoğlu-Halil Aydınalp), Ankara: Birleşik Yayınları.

Gilman, C. P. (1986). *Kadın ve Ekonomi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Göle, N. (1998). “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı” Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Göle, N. (2000). *İslam ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Göle, N. (2009). *Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak*. (Ed. Nilüfer Göle). İstanbul: Metis Yayınları.

Göle, N. (2011). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Göle, N. (2012). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları.

Güllü, İ. (2014). *Gofretin İşçileri. İşçi Kadının Dini ve Sosyal Hayatı (Karaman Örneği)*. Ankara: Son Çağ Yayıncılık.

Günay, G. ve Bener, Ö. (2011). Kadınların Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılama Biçimleri. *TSA / Yıl: 15(3) Aralık*. 157- 171.

Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*. İstanbul: Emek Matbaacılık.

Günay, Ü. (2014). *Din Sosyolojisi*. Baskı: 13, İstanbul: İnsan Yayınları.

- Güngör, Ö. (2013). Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 57-91
- Gürhan, N. (2010). Toplumsal Cinsiyet ve Din. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: IV, Kasım 2010.
- Haldun, İ. (1988). *Mukaddime*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hill, B. (2003). *Bizans İmparatorluk Kadınları (1025-1204) İktidar, Himaye ve İdeoloji*. (Çev. Elif Gökteke Tut), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınevi.
- İKTM (2009). Karaman Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü.
- İlyasoğlu, A. (1993). *Örtülü Kimlik*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- İmam Buhari (2009). *Sahih-i Buhari Muhtasarı*. (Çev. Harun Yıldırım). İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Jeeves, M. A. (2010). Din Psikolojisi. (Çev. Ahmet Albayrak). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2 (10), 275-286.
- Karasar, N. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. 28. Baskı, İstanbul: Nobel Yayınları.
- Kaya, M. (2016). www.mustafakaya.net/forum/index.php?topic=5089.0; wap2 Erişim Tarihi: 03.11.2016.
- Kıray, M. (1982). *Toplum Bilim Yazıları*. İstanbul: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Kıray, M. (1998). *Değişen Toplum Yapısı*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kobyay, M. (2015). Din Sosyolojisinde Dini Davranış Kuramları. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (3), 50-63.

- Koştaş, M. (1995). August Comte' un Din Sosyolojisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (34), 67-73.
- Köse, A. ve Ayten, A. (2012). *Din Psikolojisi*. 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kurt, A. (2008). Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu. *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17(2), 73-93.
- Kurt, A. (2010). Weber' in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme. *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 1-23.
- Kurt, M. (2011). *Antik Çağda Karaman (Laranda) ve Yakın Çevresi Tarihi Coğrafya-Yerleşimler-Kalıntılar-Buluntular*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kramers, J. H. (1997). "Karaman" *İslam Ansiklopedisi*. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kızmaz, Z. (2005). Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(15), 189-215.
- Kuşat, A., Korkmaz, M. ve Güllü, İ. (2004). Dini Davranış Teorileri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 247-280.
- Kuzgun Y. ve Sevim S. A. (2004). Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37 (1).
- Luckmann, T. (1972). *The Invisible Religion*. (Çev. Ali Coşkun). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- Okiç, M. T. (1978). *İslamiyet'te Kadın Öğretimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). Gösterişçi Dindarlık. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 6 (2).
- Okumuş, E. (2009). Toplumsal Değişme ve Din. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Diyarbakır Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 8(30), 323-347.
- Onay, A. (2002). Dini Yönelim Ölçeği: Ölçek Geliştirmede Yöntem, Teorik Altyapı, Geçerlilik ve Güvenilirlik, *İslamiyet Dergisi*, 5 (4), 181-192.
- Orhan, F. ve Dağcı A. (2015). Ergenlikte Dini Kimliğin İnşası: Sosyal Öğrenme Kuramı Açısından Bir Değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 116-132
- Özalp, A. (2014). Ötekileştirme: Sembolik Etkileşimci Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi Toplum Bilimleri Dergisi*, 8 (16), 227-235.
- Özalp, A. (2015). Sosyal Psikoloji Perspektifinden Din Psikolojisine Giriş: Sembolik Etkileşimci Teori Örneği. *Ankara Üniversitesi, Toplum Bilimleri Dergisi*, 9 (18), 227-242.
- Özalp, A. (2015). Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnançın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE.
- Özalp, A. (2016). *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Özdeş, T. (2005). *Kur'an ve Cinsiyet Ayrımcılığı*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Özüdoğru, H. N. (2010). *Kırsal Yaşamda Kadın ve Din (Konya Örneği)*. Konya: Çizgi Yayınları.

- Özsöz, C. (2007). Max Weber' in Din Sosyolojisi Metodu ve Eleştirisi. Sosyoloji Notları, Ankara, (2), 53-58.
- Sezer, B. (1981). *Toplum Farklılaşması ve Din Olayları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sorokin, P. A. (1994), *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. (Çev. M.M. R Öymen). Cilt:2, Ankara: KBY.
- Şahin, İ (2002). Kadın Dindarlığı (Boğazlıyan Örneği). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şahin, İ. (2006). “Değişim Sürecindeki Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği.” *Dindarlığın Sosyo-psikolojisi*. (Ed. Ünver Günay, Celalettin Çelik). Adana: Karahan Kitabevi.
- Şentürk, H. (2013). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2005). *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. Isparta: Tuğra Ofset.
- Tapur, T. (2009). *Karaman Şehir Coğrafyası*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Taş, K. (2003). Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6 (16), 199-205.
- Temizsoy, İ. ve Uysal, V. (1987). *Karaman*. 2. Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi.
- TÜİK, (2013). Seçilmiş Göstergelerle Karaman.
- Uca, A. ve Ülker, A. (2016). *Geçmişten Günümüze Karaman'da Meslekler*, Konya: Palet Yayınları.
- Uysal, İ. N. (2011). *Karaman İli Ağızları ve Anadolu Ağızları Arasındaki Yeri*. Karaman: Komsan Karaman Ofset Matbaacılık.

- Ünalın Turan. S. (2014). Dindar Kadının Çalışma Hayatının Dini Yaşantısı Açısından Sonuçları. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi/ Kadın*, 11 (41-42), Ankara.
- Wach, J. (1990). *Din Sosyolojisi*. (Çev. Ünver Günay), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Weber, M. (2008). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınları.
- Yıldırım, T. (2010). Ludwig Andreas Feuerbach'ın Yansıtma Din Teorisi ve Eskatoloji Eleştirisi. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1-2), 66-85.
- Yıldırım, E. (2014). Kur'an Sosyolojisi Açısından Toplumsal Cinsiyet Meselesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 437-460.
- Yıldız, A. (2014). 700 Yıllık Sarayın Keşif Hikâyesi, Karaman. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Sempozyumu, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yücebaş, S. (2012). Türkiye'de Muhafazakârlığın Gündelik Yaşam Estetiği. *İnsanbilim Dergisi*. 1 (2), 62-82.

EKLER

EK 1: Mülakat Soruları

Bu araştırma, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans öğrencisi, Ayşe Akkuş tarafından yürütülmektedir. Yapacağımız bu derinlemesine mülakat ve ses kaydı, “Taşra İş Yaşamında Kadın Dindarlığı (Karaman Örneği)” konulu tez çalışması için kullanılacak olup, vereceğiniz cevaplar gizli kalacak ve hiçbir surette araştırma dışında kullanılmayacaktır.

Vereceğiniz cevapların samimi ve gerçeğe uygun olması, araştırmamızda doğru ve geçerli sonuçların elde edilmesi bakımından çok önemlidir. İstemediğiniz sorulara cevap vermeme hakkınız vardır. Yardımlarınız için şimdiden teşekkür ederim.

Soru 1. Dini bilgilerinizi öğrenirken nerelerden/hangi kaynaktan yaralanırsınız?

Soru 2. Çalışma hayatına dahil olduktan sonra dini düşüncelerinizde değişimler olduğunu düşünüyor musunuz? (Olduysa) Bu değişimler hayatınızı nasıl etkiledi?

Soru 3. Sizce çalışma hayatı ve dini yönelim arasında ne gibi bir ilişki vardır?

Soru 4. Yaşam tarzınız ve kılık kıyafetinizde iş hayatına girdikten sonra belirgin bir değişim (olumlu ya da olumsuz) gözlemlediniz mi?

Soru 5. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasını “dini açıdan” nasıl değerlendirirsiniz?

Soru 6. Çalışma ortamına girdikten sonra dini hayatınız ile ilgili aldığınız kararlarda arkadaşlarınızın ya da sosyal çevrenizin bir etkisi olduğunu düşünüyor musunuz? (Olduysa) Neler oldu?

Soru 7. Çalışma hayatı dini ibadetlerinizi yerine getirmede engel teşkil edip, vicdani sorumluluk hissettiriyor mu?

Soru 8. Erkeklerle aynı ortamda çalışmayı “dini anlamda” nasıl değerlendirirsiniz?

Soru 9. Çalışma hayatına başlamadan önce belirli bir cemaatsel yaşantınız var mıydı? Sonrasında değişim meydana geldi mi? Cemaat ya da sohbet ortamlarını nasıl karşılıyorsunuz?

ÖZGEÇMİŞ

Ayşe AKKUŞ, 1981 yılında Karaman'ın Ayrancı ilçesine bağlı Büyükkoraş Köyü'nde doğdu. 1992'de Büyükkoraş Köyü İlköğretim okulundan, 1999'da Konya/Ereğli İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2011'de başladığı Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nü 2014 yılında bitirdi. 2015 yılında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesinde Yüksek Lisans öğrenimine başladı.

İletişim: ayseakkusku@gmail.com